

KATHOLIEKE
UNIVERSITEIT
LEUVEN

FACULTEIT LETTEREN
ONDERZOEKSEENHEID ARCHEOLOGIE

OVER DE DREMPEL
EEN KRITISCHE ANALYSE VAN NOORD-LEVANTIJNSE
DOMESTIEKE ARCHITECTUUR IN DE IJZERTIJD 1 PERIODE

Masterproef
Tom Brughmans
Promotor
Prof. Dr. J. Bretschneider

2007-2008

DANKWOORD

Het schrijven van deze masterproef bleek een uitdagend parcours vol hindernissen die ik niet alleen had kunnen overmeesteren. Allereerst zou ik mijn promotor, prof. dr. Joachim Bretschneider, willen bedanken voor zijn steun, tijd en aandacht. Mijn deelname aan de opgravingscampagne van Tell Tweini bleek een leerrijke ervaring, die heeft bijgedragen tot de keuze en uitwerking van mijn onderzoeksthema. Bovendien is Prof. Bretschneider erin geslaagd me het belang van nauwkeurigheid en zelfkritiek aan te leren, dankzij hem is mijn “*innere Schweinhund*” gedeeltelijk overwonnen.

Verder zou ik Noach Vander Beken, David Depraetere, Quentin Letesson, Toon Putzeys en Caroline Voet willen bedanken voor het kritische evalueren van mijn doel en bevindingen, evenals het bieden van enkele zeer nuttige bibliografische hints. Ik zou bovendien mijn dank willen uiten aan Maria Devroe voor het verbeteren van de, vaak beschamende, eerste versie.

Mijn oprechte dank gaat tevens uit naar Eric Gubel, archeoloog in Tell Kazel en curator in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in Brussel, voor de discussies, plannen en vooral de recente informatie uit de eerste hand.

De titel van dit werk werd zeer spontaan bedacht door mijn vriendin Annika, op een treinrit tussen Leuven en Antwerpen. Bedankt voor het verbeteren, je kritische zin, maar vooral je onvoorwaardelijke steun!

Mijn bijzondere en gemeende dank gaat echter uit naar mijn ouders voor hun blinde vertrouwen in mij. Bovendien schonken ze me de mogelijkheid om vier jaar zorgeloos de opleiding van mijn keuze te volgen, een geschenk voor het leven.

INHOUDSTAFEL

INLEIDING.....	7
1. Afbakening en doelstelling.....	8
1.1. Geografische afbakening.....	8
1.2. Chronologische afbakening.....	9
1.3. Functionele afbakening.....	10
1.4. Doelstelling, dataset en onderzoeksvragen.....	11
2. Kaas met gaten: bronnen en methode.....	14
2.1. De beschikbare bronnen.....	14
2.2. Over de drempel: de zoektocht naar een methode.....	15
2.3. De gehanteerde methode.....	17
2.4. Documentatie en uniformisering van de dataset.....	18
2.4.1. Sites (zie bijlage I).....	19
2.4.2. Kwantificering (zie bijlage II).....	20
2.4.3. Plannen (zie catalogus p. 72-120).....	22
HOOFDSTUK I	
ANALYSE VAN DE DATASET.....	23
1. Inleiding.....	24
2. Kwantitatieve analyse.....	25
2.1. Muurdiktes.....	26
2.1.1. Tell Afis.....	26
2.1.2. Chatal Hüyük.....	27
2.1.3. Hama.....	28
2.1.4. Ras Ibn Hani.....	29
2.1.5. Tell al-Judaidah.....	30
2.1.6. Tell Kazel.....	31
2.1.7. Sarepta.....	33
2.1.8. Tell Sukas.....	34
2.1.9. Tyr.....	35
2.1.10. Conclusies.....	36
2.2. Kameroppervlaktes.....	40
2.3. Gebouwoppervlaktes.....	44
2.4. Deuropeningen.....	44
2.5. Besluit.....	47
3. Visuele analyse.....	48
3.1. Analyse grondplannen.....	48
3.2. Circulatiepatronen.....	50
3.3. De gebouwen in hun stedelijke context.....	52
3.4. Besluit.....	54
4. Technologische analyse.....	55
4.1. Bouwstoffen.....	55
4.2. Muren.....	57
4.3. Openingen.....	59
4.4. Vloerbedekking.....	60
4.5. Verdiepingen.....	61
4.6. Decoratie.....	61
4.7. Discussie.....	62

4.8. Besluit.....	65
5. Contextuele analyse.....	66
5.1. Contextuele analyse: een methode?.....	66
5.2. Gehanteerde methodologie.....	68
5.3. Contextuele analyse per site.....	69
5.3.1. Tell Afis.....	69
5.3.2. Chatal Hüyük.....	71
5.3.3. Hama.....	72
5.3.4. Ras Ibn Hani.....	73
5.3.5. Tell al-Judaidah.....	75
5.3.6. Tell Kazel.....	75
5.3.7. Sarepta.....	77
5.3.8. Tell Sukas.....	79
5.3.9. Tyr.....	79
5.4. Besluit.....	80
6. Besluit.....	82
6.1. Tell Afis.....	82
6.2. Chatal Hüyük.....	82
6.3. Hama.....	83
6.4. Ras Ibn Hani.....	83
6.5. Tell al-Judaidah.....	83
6.6. Tell Kazel.....	83
6.7. Sarepta.....	84
6.8. Tell Sukas.....	84
6.9. Tyr.....	85

HOOFDSTUK II

ARCHITECTUUR IN TIJD EN RUIMTE.....	86
1. Inleiding.....	87
2. De noordelijke Levant en Noord-Syrië.....	88
2.1. De Late Bronstijd.....	88
2.1.1. De sites van de dataset.....	88
2.1.2. Tell Tweini.....	89
2.1.3. Ugarit.....	89
2.1.4. De typologie van McClellan.....	91
2.2. De IJzertijd.....	94
2.2.1. De sites van de dataset.....	94
2.2.1. Tell Tweini.....	95
2.2.1. De typologie van Braemer.....	96
3. De zuidelijke Levant.....	100
3.1. De Late Bronstijd.....	100
3.1.1. De architecturale analyse van Foucault-Forest.....	101
3.2. De IJzertijd.....	103
3.2.1. Four-room House.....	103
3.2.4. De typologie van Braemer.....	105
4. Besluit.....	109

HOOFDSTUK III

DISCUSSIE.....	111
1. Inleiding.....	112
2. Noord-Levantijnse domestieke architectuur in de IJzertijd 1 periode.....	113
3. De historische evolutie van de Levantijnse architectuur.....	115

3.1. De noordelijke Levant.....	115
3.2. De zuidelijke Levant.....	116
3.3. Besluit.....	117
4. Interpretatie.....	120
4.1. De bouwstoffen: bepaald door de omgeving?.....	120
4.2. Grote huizen en kleine huizen: een socio-economische verklaring?.....	122
4.3. Besluit.....	125
ALGEMEEN BESLUIT.....	127
ILLUSTRATIELIJST.....	128
VERKLARENDE WOORDENLIJST.....	129
INDEX.....	131
AFKORTINGEN.....	133
BIBLIOGRAFIE.....	134

INLEIDING

1. Afbakening en doelstelling

“Noord-Levantijnse domestieke architectuur in de IJzertijd 1 periode”

De titel van dit werk op zich lijkt een aanlokkelijke slangenkuil, opgebouwd uit termen waarrond heel wat discussie bestaat.¹ Elk woord van deze zin is geladen met een zekere interpretatie, die vaak alles behalve objectief is, en de titel in zijn geheel impliceert een selectie van data die niet ondubbelzinnig te omlijnen is. De aard van de opdracht waarin dit onderzoek werd gevoerd maakt een afbakening echter onvermijdelijk.

Deze selectie strookt niet met de realiteit, die als een ruimtelijk en chronologisch continuüm beschouwd kan worden. De noordelijke Levant was immers een regio die steeds sterke contacten kende met de omliggende gebieden. De materiële cultuur van de Vroegste IJzertijd is tevens schatplichtig aan de Late Bronstijd en loopt door in de IJzertijd 2 periode. Om dit continuüm niet al te veel onrecht aan te doen zal, waar het past, verwezen worden naar omgevende regio's en periodes.²

1.1. Geografische afbakening

In dit onderzoek zal de omschrijving “noordelijke Levant” verwijzen naar het gebied dat overeenkomt met de Turkse provincie Hatay (de 'Amuq vallei), de Syrische kuststreek en Libanon (zie Fig. 1 en cat. 101, 102, 104).

De Levant is steeds een kruispunt van belangrijke invloedssferen geweest. De regio wordt als het ware langs alle windstreken omgeven door de geboorteplaatsen van machtige beschavingen. De steden en rijken in het Levantijnse gebied kenden, door hun perifere positie in de interregionale contacten, vaak een rol als politieke speelbal tussen de grootmachten.³ Deze situatie was mogelijk de oorzaak voor het ontstaan van een hoge graad van culturele autonomie van het gebied.⁴

¹ Het verzamelwerk “*Essays on Syria in the Iron Age*” (BUNNENS 2000), en meer bepaald de bijdragen van G. Bunnens (BUNNENS 2000b), H. Klengel (KLENGEL 2000) en S. Mazzoni (MAZZONI 2000), bieden de lezer een blik op de ambiguïteit van en discussie rondom deze termen. Ook in meer algemene publicaties komt deze onzekerheid ter sprake (AKKERMANS EN SCHWARTZ 2003: 1-13, 360-366). Minder recent maar zeer invloedrijk voor het beeld dat momenteel heerst omtrent de toenmalige situatie in het oosten van de Middellandse Zee is het verzamelwerk “*The Crisis Years. The 12th Century B.C.*” (WARD EN YOUKOWSKI 1992).

² Zie vooral hoofdstuk II.

³ In de Late Bronstijd werd de noordelijke Levant bijvoorbeeld gekenmerkt door regionale koninkrijken die als bufferstaten een belangrijke rol speelden in de politiek van grootmachten als Egypte, Hatti en Mitanni. AKKERMANS EN SCHWARTZ 2003: 327-359; LIVERANI 1990.

⁴ Deze culturele autonomie van de Levantijnse kust wordt onder andere door G. Bunnens benadrukt (BUNNENS 2000b: 18).

1.2. Chronologische afbakening

In het huidige onderzoek wordt de IJzertijd 1 in de noordelijke Levant als de periode van ca. 1200 tot 900 v.C. beschouwd, een datering die overeenkomt met de bevindingen van recent archeologisch en tekstueel onderzoek.⁵ Wanneer we deze chronologische en geografische afbakening in rekening nemen, komen tien sites met IJzertijd 1 architectuur in aanmerking: Tell Afis, Ras el-Bassit, Chatal Hüyük, Hama, Ras Ibn Hani, Tell al'Judaidah, Tell Kazel, Sarepta, Tell Sukas en Tyr (zie Fig. 1). Een dergelijke chronologische grens kan echter niet als absoluut beschouwd worden. De architecturale fasen van de bestudeerde sites en hun bijhorende datering, werden bijgevolg in rekening genomen bij het bepalen van deze grenzen en zijn vaak verantwoordelijk voor het overschrijden van de chronologische afbakening. De bijgevoegde chronologische tabel (zie Fig. 2) geeft een overzicht van de architecturale fasen per site met hun gepubliceerde datering. De donkere niveaus werden in dit werk behandeld.

Het begin van de IJzertijd in Syrië wordt omstreeks het midden van de 12de eeuw v.C. geplaatst, een periode gemarkeerd door twee verschillende processen.⁶ Ten eerste was er de algemene politieke crisis,⁷ met de ondergang van enkele machtige koninkrijken in Anatolië en de Levant (met onder andere de val van het rijk van de Hittieten, de beperking van de Egyptische internationale invloed, verwoestingen in Mykeens Griekenland, Cyprus, Hattusha, Ugarit, Emar, en de verlating en/of verwoesting van vele andere nederzettingen),⁸ resulterend in een politieke instabiliteit en machtsvacuüm.⁹ Deze catastrofale gebeurtenissen worden vaak gerelateerd met de immigratie van de zogenaamde “zeevolkeren”,¹⁰ hoewel een eenduidige verklaring voor een dergelijk grootschalig fenomeen niet meer te verdedigen is. Ten tweede getuigen zowel de gekende bewoningspatronen als de materiële cultuur van een zekere continuïteit, een proces dat Syrië onderscheidt van de situatie in Anatolië en de Zuidelijke Levant.¹¹

Deze situatie resulteerde reeds in de tweede helft van de 12de eeuw in een beginnende re-

⁵ Een overzicht van de bijdrage die literaire bronnen leveren tot de chronologie van de IJzertijd vindt men in: KLENGEL 2000 en KLENGEL 1992. Een belangrijke chronologische synthese van tekstueel en archeologisch materiaal werd uitgevoerd door S. Mazzoni: MAZZONI 2000.

⁶ Deze synthese werd geformuleerd door S. Mazzoni (MAZZONI 2000: 31), gelijkaardige conclusies vindt men echter terug in een veelheid aan werken, waaronder: AKKERMANS EN SCHWARTZ 2003: 359-366; CAUBET 1992: 123-131 en KLENGEL 2000: 21-30.

⁷ Deze periode wordt in de literatuur vaak omschreven als “*the crisis years*”, verwijzend naar het verzamelwerk van WARD EN SHARP JOUKOWSKY 1992.

⁸ Zie AKKERMANS EN SCHWARTZ 2003: 358 en MAZZONI 2000: 31.

⁹ KLENGEL 2000: 23.

¹⁰ De lokaal geproduceerde LHIIC:1b keramiek wordt als een imitatie van Myceens vaatwerk beschouwd, en zou wijzen op een Egeïsche oorsprong van de “zeevolkeren”. BOUNNI et. al. 1978: 280-282; CAUBET 1992; MAZZONI 2000: 34. Voor een recente evaluatie van de discussie omtrent de “zeevolkeren”, zie het verzamelwerk van: OREN 2000.

¹¹ Dit kan men concluderen uit een vergelijking van de beschikbare archeologische resten (van onder andere Hama (DORNEMANN 1997), Tell Sukas (LUND 1986 en RIIS 1970), Ras el-Bassit (COURBIN 1986), Ras Ibn Hani (BOUNNI EN LAGARCE 1997), Tell Kazel (CAPET EN GUBEL 2000), Tell Afis (VENTURI 2000) en Karkemish (WOOLLEY 1952)), een dergelijk onderzoek werd uitgevoerd door F. Venturi, die enkele van de genoemde sites vergeleek met recente vondsten uit Tell Afis: VENTURI 2000: 531-536.

urbanisatie in Syrië.¹² De intensiteit van dit proces verschilde echter voor elke regio. Terwijl de Late Bronstijd centra van Ugarit en Alalakh enorm te lijden hadden onder de crisisperiode, ondervonden Karkemish en Hama geen grootschalige verwoestingen, ze groeiden dan ook uit tot machtige koninkrijken. Het verslag van de campagne van Tiglath-pileser I (1114-1075) doorheen Syrië en Fenicië vormt een belangrijk chronologisch baken, en bevestigt tevens dat de lokale koninkrijken de controle over hun territoria reeds aan het begin van de 11de eeuw hadden heroverd.¹³ Het is in deze vroegste fase van de IJzertijd 1 periode dat we de reoccupatie van Tell Afis, Ras el-Bassit, Ras Ibn Hani en Tell Kazel moeten plaatsen.

De toenemende urbanisatie en monumentalisatie doorheen de IJzertijd 1 bereikte een hoogtepunt in de IJzertijd 2 periode. Deze werd gekenmerkt door Luwisch-Aramese (bvb. Hama en Tell Afis) en Fenicische stadstaten (waaronder Sarepta en Tyr) die tegen het einde van de achtste eeuw v.C. werden geïncorporeerd in het Neo-Assyrische rijk.¹⁴

1.3. Functionele afbakening

De architecturale resten die door de opgravers een domestieke functie toegedicht kregen, werden opgenomen in dit onderzoek. Vreemd genoeg is dit zowat alle gekende architectuur binnen de besproken geografische en chronologische grenzen, zelden werd een gebouw als niet-domestiek geïnterpreteerd.¹⁵

Het achterhalen van de functie van architecturale resten is echter een moeilijke zaak. De structuren dienen immers niet uitsluitend als een tweedimensionaal grondplan te worden benaderd, maar tevens als volumes waarin mensen leefden.¹⁶ Deze bewoners lieten vaak sporen na van hun aanwezigheid in (en dus gebruik van) de gebouwen. Maar zijn deze sporen overblijfselen van de bouwers, de eigenaars of de bewoners van het huis? En kunnen we het gebouw, haar functie en de rol die deze speelde in het leven van haar bewoners wel achterhalen op basis van de overgeleverde bronnen? Een grondige analyse van de ganse context dringt zich dus op om de functionele interpretatie van de opgravers te evalueren (zie p 66-81). Een selectie van de bronnen op basis van de vermoede functie van een gebouw zal dus niet plaatsvinden,¹⁷ alle IJzertijd 1 architectuur zal bij de analyse en discussie (in mindere of

¹² Hoewel de sites langs de Syrische kust meteen na hun verwoesting werden herbewoond (CAUBET 2000), volgt hun re-urbanisatie en integratie in de politieke en economische situatie van het binnenland pas in de 9de eeuw v.C. MAZZONI 2000: 33-34. Het economische zwaartepunt vevalt naar het zuiden, waar de Fenicische steden zich zullen uitwerken tot interregionale handelscentra. KLENGEL 2000: 23-24.

¹³ KLENGEL 2000: 22-23 en MAZZONI 2000: 32.

¹⁴ AKKERMANS EN SCHWARTZ 2003: 377-386; MAZZONI 2000: 41-55. Over de Aramese stadstaten: SADER 2000.

¹⁵ Uitzonderingen zijn de defensieve muren van Chatal Hüyük en Tell Afis, de Tempel van Tell Kazel (cat. 44), Complex IV van Tell Sukas (cat. 58) en de industriële wijken van Sarepta en Tyr. Zie bijlage I.

¹⁶ BRAEMER 1982: 157; KOLTSIDA 2007: 136.

¹⁷ Ook T. McClellan liet zich bij de selectie van zijn bronnen (voor een studie van de Late Bronstijd architectuur uit Noord-Syrië) niet beïnvloeden door de mogelijke functie van de structuren. Hij stelde vast dat indien bepaalde functies gerelateerd kunnen worden met een zeker grondplan of bepaalde dimensies, dit door een grondige analyse tot uiting zou komen. McCLELLAN 1997.

meerdere mate) aan bod komen.

1.4. Doelstelling, dataset en onderzoeksvragen

Het doel van het huidige onderzoek is de kritische analyse van Noord-Levantijnse domestieke architectuur uit de IJzertijd 1 periode. De dataset¹⁸ waarop deze analyse wordt uitgevoerd omvat alle (voornamelijk als domestiek bestempelde) architectuur uit de Noord-Levantijnse sites met IJzertijd 1 niveaus: Tell Afis, Ras el-Bassit, Chatal Hüyük, Hama, Ras Ibn Hani, Tell al-Judaidah, Tell Kazel, Sarepta, Tell Sukas en Tyr (zie Fig. 1).

We kunnen bovendien enkele vragen vermelden die centraal staan in het gevoerde onderzoek:

1. Wat is de aard van de Noord-Levantijnse domestieke architectuur uit de IJzertijd 1 periode? (Kunnen we overeenkomsten of verschillen opsporen binnen de dataset? Welk beeld bieden deze bevindingen ons van de gebouwen en hun bewoners? Zie hoofdstukken I en III)
2. Kent de bestudeerde architectuur overeenkomsten binnen de Levantijnse regio? (Zie hoofdstukken II en III)
3. Is de architectuur geworteld in lokale Late Bronstijd tradities, en loopt deze historische evolutie door in de IJzertijd? (Zie hoofdstukken II en III)

De kwaliteit en betrouwbaarheid van onze antwoorden op deze vragen zal echter volledig afhankelijk zijn van de manier waarop we hierop trachten te antwoorden. We dienen ons tevens af te vragen of het überhaupt mogelijk is om een antwoord te formuleren, en hoe gedetailleerd dit antwoord zal kunnen zijn. Dit zal in grote mate afhankelijk zijn van de bronnen die ter onzer beschikking staan, die bijgevolg (samen met de gehanteerde methode) hieronder besproken worden.

¹⁸ We zullen de vermelding 'dataset' hanteren als een verwijzing naar de architecturale IJzertijd 1 resten van de tien bestudeerde sites.

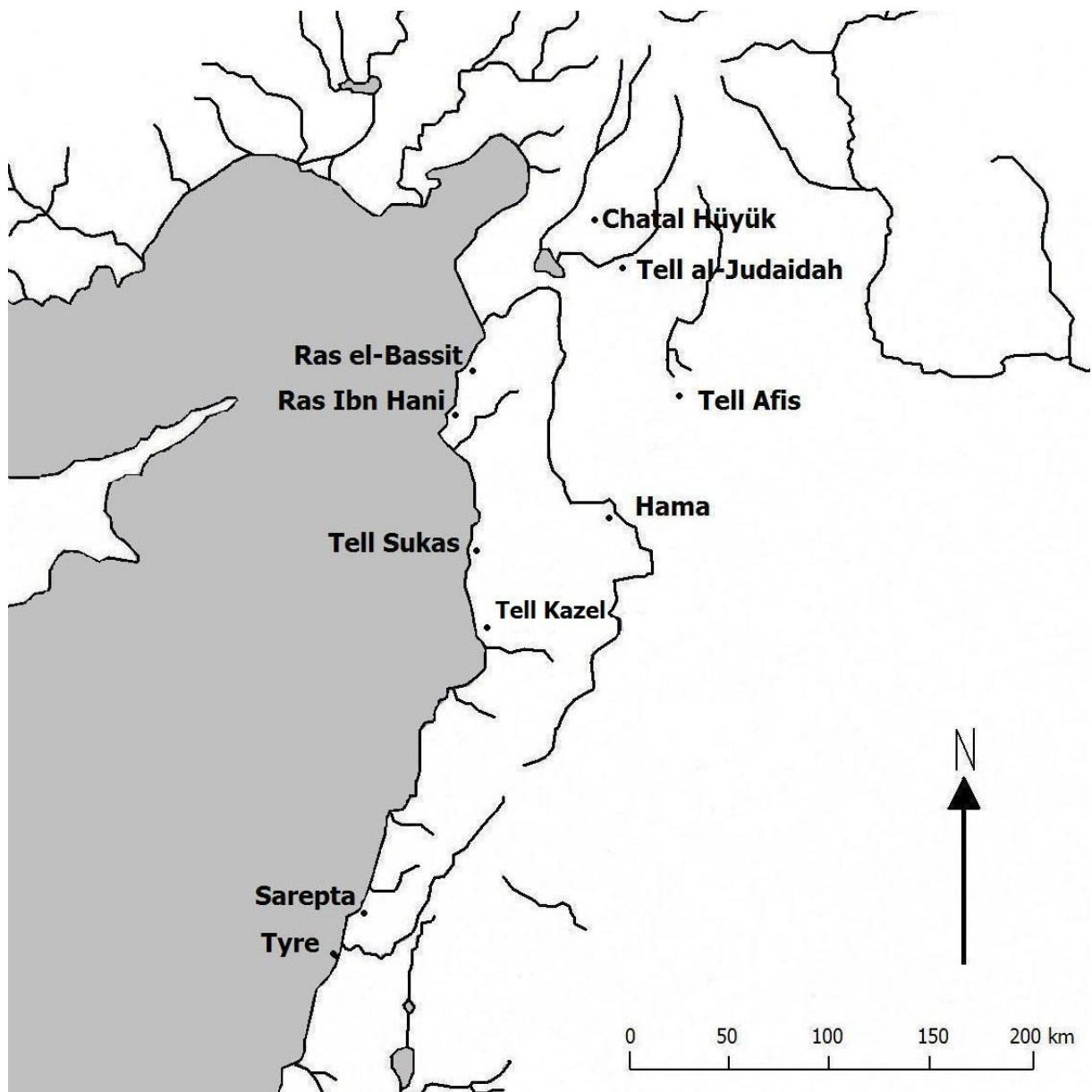

Fig. 1: de bestudeerde sites.

2. Kaas met gaten: bronnen en methode

Mensen zijn gefascineerd door de gaten in een snee kaas.¹⁹ Ze komen voor in grote en kleine maten, in ronde en onregelmatige vorm, en men zou zich kunnen afvragen wat nu net de smaak is van deze gaten zelf. Indien men zich blind staart op de gaten in de kaas dreigt men echter te vergeten dat het nog steeds om kaas gaat (hoeveel gaten er ook in zitten). Het is de kaas zelf die men moet proeven om de smaak van de gaten te achterhalen en niet omgekeerd.

Een gelijkaardige houding dient men aan te nemen bij de studie van het archeologisch bestand. De overgeleverde resten zijn slechts een fragmentarische selectie van de realiteit uit het verleden, en het is de taak van de archeoloog om de gaten in onze kennis op te vullen. Vaak gebruikt men deze gaten echter net als excuus om de onmogelijkheid van een reconstructie van ons verleden te benadrukken. Of erger nog, men zou de gaten dankbaar kunnen gebruiken om vreemde elementen toe te voegen om zo tot een beoogd resultaat te komen.

We willen hiermee uiteraard niet stellen dat de gaten in onze kennis niet ingevuld dienen te worden, dat ze als een onoverkomelijke drempel beschouwd moeten worden. De beschikbare bronnen dient men echter in al hun rijkelijke diversiteit te benutten om onze kennis te vervolledigen. Het is de kaas die de smaak van de gaten oproept. Het zijn de archeologische resten die ons een blik in het verleden gunnen.

De hierboven vermelde bedenking geldt als verklaring voor de gehanteerde onderzoeksmethode, die als een reactie werd geformuleerd op het grootste probleem binnen de dataset: het fragmentarische karakter van de bronnen.

2.1. De beschikbare bronnen

Men kan stellen dat het heersende beeld omtrent de Noord-Levantijnse IJzertijd 1 architectuur een groot vraagteken is. Het lage aantal opgegraven sites en de schaarse gepubliceerde architectuur zorgen voor een zeer beperkt corpus aan bronnenmateriaal. Bovendien is men vaak niet in staat duidelijke grondplannen te onderscheiden en circulatiepatronen te achterhalen door de fragmentarische overlevering van de architectuur. De enkele onderzoekers die een poging ondernamen deze resten te bestuderen besloten dat de bronnen een uitvoerige architecturale analyse niet toelaten.²⁰ De IJzertijd 1 niveaus behoorden bovendien vaak tot de minst indrukwekkende resten op de sites, en werden dan ook niet opgenomen in vroege architecturale studies die zich voornamelijk op de monumentale

¹⁹ Zie o.a. ELSSCHOT W. (1969) *Kaas*, Amsterdam.

²⁰ BRAEMER 1982; BRAEMER 1997: 70; LUND 1986: 187-188.

architectuur richtten.²¹ Vermoedelijk droeg ook het negatieve beeld²² dat aan deze periode werd gekoppeld bij tot het verwaarlozen van de architecturale resten.

We kunnen dus besluiten dat de Noord-Levantijnse domestieke architectuur uit de IJzertijd 1 periode nagenoeg geen onderzoek heeft gekend (met uitzondering van het werk van F. Braemer uit 1982 en 1997. Deze publicaties worden uitvoerig behandeld in hoofdstuk II). Bovendien resulteerde deze leemte in onze kennis tot het projecteren van de Zuid-Levantijnse architecturale situatie op de Noord-Levantijnse resten. Er werd getracht de architectuur te klasseren volgens kenmerken die ze niet bezat, wat tot onbevredigende resultaten leidde.²³ De huidige architecturale studie van de Noord-Levantijnse architectuur volgens haar eigen kenmerken is bijgevolg een unicum.

Maar wat zijn deze kenmerken? En hoe halen we de juiste kenmerken uit de fragmentarische dataset? Hoe overstijgen we deze beperkende drempel?

2.2. Over de drempel: de zoektocht naar een methode

Zoals door K. Kamp²⁴ en M. Cutting²⁵ werd gesteld is er geen sprake van een gestandaardiseerde methodologie voor de studie van architectuur uit de oudheid. Een veelheid aan methoden kan aangewend worden voor een architecturale analyse. Elke methode behandelt vaak een ander aspect van de architectuur, afhankelijk van de beschikbare bronnen en de gestelde onderzoeksvragen. In wat volgt zullen we een kort overzicht bieden van enkele architecturale analysemethoden, en hun relevantie voor het huidige onderzoek.

De meest toegepaste methode om overeenkomsten en verschillen op te sporen is de visuele analyse, waarbij men de vorm van de grondplannen met elkaar vergelijkt.²⁶ In sommige visuele analyses worden ook de dimensies en circulatiepatronen van het gebouw als betekenisvolle kenmerken beschouwd.²⁷ Deze analyse heeft echter tot doel een typologie op te stellen, waarin de vorm van de architectuur de andere kenmerken vaak domineert. Een dergelijke typologie maakt een massa aan bronnen weliswaar overzichtelijk voor de onderzoeker, het maakt echter tevens abstractie van vaak zeer diverse grondplannen. De

²¹ Zie bvb. FRANKFURT 1954: 167-175; LLOYD S., WOLFGANG H. EN ROLAND M. 1972: 51-58.

²² Het bruuske einde aan de voorspoedige Late Bronstijd koninkrijken (zoals Ugarit) en de mythe van de “zeevolkeren”, creëerden een beeld van politieke instabiliteit. De Vroege IJzertijd werd beschouwd als een duistere periode waarin de noordelijke Levant, tussen twee immigratiegolven in (de “zeevolkeren” aan het einde van de Late Bronstijd en de Arameeërs aan het begin van de IJzertijd 2), amper bewoond was. Een dergelijke interpretatie wordt echter niet meer aanvaard. KLENGEL 2000.

²³ Zie vooral BRAEMER 1997, waarin de Noord-Syrische IJzertijd architectuur aan de hand van voorbeelden uit de zuidelijke Levant en de Late Bronstijd werd bestudeerd. En ook het onderzoek van dezelfde auteur uit 1982 concentreerde zich vooral op de Zuid-Levantijnse resten, waardoor de meerderheid van de Noord-Levantijnse gebouwen ondergebracht werd in de categorie 'varia'. BRAEMER 1982: 89-92.

²⁴ KAMP 1993: 293-294.

²⁵ CUTTING 2006: 225.

²⁶ Zie o.a. BEN-DOV 1992; BRAEMER 1982; NETZER 1992; SHILOH 1973.

²⁷ Zie o.a. CASTEL 1992; FOUCAULT-Forest 1997; McCLELLAN 1997; YON EN CALLOT 1995.

resultaten die uit een typologische studie voortvloeien zullen bovendien sterk afhankelijk zijn van de gehanteerde classificatieprincipes.²⁸

Deze opmerkingen hebben echter niet tot doel de visuele benadering van de architecturale resten te veroordelen. We erkennen dat de vorm van een gebouw een betekenisvol kenmerk is. Wanneer dit visuele aspect het onderzoek zal domineren, dreigen we echter een heleboel nuttige beschikbare informatie te verliezen. Zoals reeds werd gesteld is het bovendien niet mogelijk om binnen onze dataset veel gebouwen met zekerheid af te bakenen. We zullen ons bijgevolg tot benaderingen moeten richten die andere aspecten van de beschikbare bronnen dan het louter vormelijke benutten.

De relatie tussen de vorm en de dimensies van een gebouw werd voor de Noord-Syrische Late Bronstijd architectuur door T. McClellan aangetoond.²⁹ Hij merkte op dat de gebouwen van een bepaald vormelijk type steeds een gelijkaardige oppervlakte kenden. Maar ook de afmetingen van kamers, muren en deuren zouden als betekenisvol kunnen worden beschouwd. Zo hield C. Castel in haar analyse van de Neo-Assyrische en Neo-Babylonische architectuur rekening met de oppervlaktes van de kamers, die onder andere (in combinatie met de circulatiepatronen) een aanwijzing kunnen zijn voor de identificatie van verschillende activiteitszones.³⁰ Een dergelijke kwantitatieve benadering is toepasbaar op de meest fragmentarische resten, en bijgevolg ook op onze dataset.

De constructiemethoden en benutte bouwstoffen worden eveneens vaak genegeerd bij een typologische benadering. Dergelijke bronnen zijn echter betekenisvol aangezien ze het resultaat zijn van bewuste keuzes van de mensen uit het verleden.³¹ Men zou deze keuzes als vanzelfsprekend kunnen beschouwen, waar stenen voorhanden zijn zal men immers stenen gebruiken voor een gebouw, en waar klei is bouwt men in leemtichels. Dergelijke uitspraken impliceren echter weerom het verwaarlozen van een betekenisvolle bron. We zullen ons in de technologische analyse van de dataset dan ook niet beperken tot veralgemenende uitspraken, maar vooral trachten het bijzondere te verklaren.

Bovenvermelde methoden behandelen voornamelijk individuele aspecten van een gebouw (een muur, een kamer, een deur), maar hoe zit het met de relatie tussen deze elementen? Hoe werd het volume van een kamer ervaren? Dergelijke aspecten kan men bestuderen met *access analysis* (of *space syntax*), een eerder recente analysemethode ontwikkeld voor het ontwerp van hedendaagse architectuur.³² De techniek laat toe om op een min of meer objectieve manier de circulatiepatronen te achterhalen, en dus ook de toegankelijkheid van kamers en

²⁸ Gelijkaardige opmerkingen omtrent de typologische benadering werden geformuleerd in: BRAEMER 1997: 61-62; CASTEL 1992: XI; WEIPPERT 1988.

²⁹ McCLELLAN 1997.

³⁰ CASTEL 1992.

³¹ KAMP 1993: 305-307, 309-310; KAMP 2000: 87-89.

³² De basis voor de methode werd gelegd door Hillier en Hanson: HILLIER EN HANSON 1984; HILLIER 1996; HANSON 1998.

gebouwen.³³ Aan de hand van deze resultaten zou men zelfs de private of publieke aard van een ruimte kunnen achterhalen.³⁴ Hoewel we de *access analysis* methode oorspronkelijk wilden toepassen, kwamen we al snel tot het besluit dat de fragmentarische aard van de dataset dit niet toeliet. Een dergelijke methode vereist een grondige kennis van alle ruimtes en hun deuropeningen. In het licht van de vele onzekerheden binnen het archeologisch onderzoek (zeker wat betreft de toegang tot verdiepingen en hun relatie tot het gelijkvloers) stelde M. Cutting dat *access analysis* vooral als een kwalitatief “*tool to think with*” beschouwd dient te worden.³⁵ Bijgevolg beperkten we ons onderzoek naar de relaties tussen de ruimtes tot een visuele inspectie van de beschikbare informatie.

Tenslotte dienen we te benadrukken dat niet enkel de architectuur zelf als betekenisvol kan worden beschouwd. De materiële cultuur en het meubilair gerelateerd met een bepaald vloerniveau vertellen ons mogelijk meer over de bewoners (en de activiteiten die ze uitvoerden in een ruimte) dan de architectuur zelf. Een gebouw werd immers gedurende een lange periode benut, en het is niet uitgesloten dat eenzelfde gebouw meerdere functies kende doorheen haar gebruik.³⁶ Bovendien werd door McClellan gesteld dat men een bepaald grondplan (bvb. *bît hilani*) niet zomaar gelijk kan stellen met een zekere functie (bvb. paleis).³⁷ We kunnen echter tevens de stap over de drempel naar het exterieur wagen. De vorm en dimensies van een gebouw zullen immers bepaald worden door haar relatie ten opzichte van andere structuren, en de plaats die het inneemt in een stedelijk weefsel.³⁸ De context van een gebouw zal bijgevolg de meest waardevolle informatie bieden om de activiteiten die binnenin plaatsvonden te achterhalen.³⁹

2.3. De gehanteerde methode

Uit het voorgaande overzicht kunnen we besluiten dat een eenzijdige benadering van de dataset, steeds de verwaarlozing van mogelijk betekenisvolle bronnen inhoudt. Geen enkele individuele methode zal bijgevolg op zich tot een bevredigende interpretatie van de fragmentarische dataset kunnen leiden. Zoals echter in de inleidende bedenking werd gesteld dienen we ons niet blind te staren op de gaten in de dataset. We moeten de beschikbare

³³ Enkele toegepaste voorbeelden: BRUSASCO 2004 (Mesopotamische gebouwen); CUTTING 2003 (een kritische evaluatie van de theorie en haar toepassing op de archeologie); CUTTING 2006; DEPRAETERE 2005 (Egyptische architectuur); FAIRCLOUGH 1992; FOSTER 1989; PUTZEYS 2007 (toegepast op het antieke site van Sagalassos).

³⁴ Dit werd onder andere voor Romeinse gebouwen onderzocht. GRAHAME 1997.

³⁵ CUTTING 2003; CUTTING 2006: 232-233.

³⁶ KAMP 1993: 299-309; MEIJER 1989; PUTZEYS 2007: 5-6.

³⁷ MCCLELLAN 1997: 29-33.

³⁸ BRAEMER 1982: 17-38; BRAEMER 1997: 64-67; KAMP 1993: 305; KAMP 2000; MEIJER 1989.

³⁹ We kunnen eveneens een mogelijke etnoarcheologische benadering voor de analyse van gebouwen uit de oudheid vermelden. Een dergelijke methode werd opgesteld door K. Kamp, op basis van haar onderzoek van een hedendaags Syrisch dorp (Darnaj). KAMP 1993; KAMP 2000. Haar bevindingen werden echter niet uitvoerig toegepast op onze dataset. Enkel waar dit relevant bleek werd naar etnoarcheologisch onderzoek verwezen.

bronnen optimaal benutten, en dit is enkel mogelijk wanneer men verschillende benaderingen combineert. Er werd besloten een kwantitatieve, visuele, technologische en contextuele analyse van de dataset uit te voeren (zie hoofdstuk I).⁴⁰

Dergelijke analyses laten toe de eerste onderzoeksvraag te beantwoorden (wat is de aard van de bestudeerde architectuur?), maar geven ons geen aanwijzingen voor het oplossen van de tweede en derde vraag, betreffende de geografische en historische verbanden. Daarom werd besloten een overzicht te bieden van gangbare typologieën en interessante studies van de Levantijnse architectuur uit de Late Bronstijd en de IJzertijd (zie hoofdstuk II). In een laatste hoofdstuk zullen de bevindingen van de analyses en het geografisch en historisch overzicht in een discussie geconfronteerd en geïnterpreteerd worden (zie hoofdstuk III).

Om de vermelde analyses mogelijk te maken dienen we de dataset echter grondig te documenteren en uniformiseren. De methode waarop dit gebeurde wordt hieronder uiteengezet, en de resultaten treft men aan in de bijlagen en catalogus. Tenslotte dienen we tevens te verwijzen naar de beknopte verklarende woordenlijst, waarin de door de auteur gehanteerde definities van enkele frequent gebruikte termen worden vermeld.

2.4. Documentatie en uniformisering van de dataset

De gebrekkige informatie over IJzertijd 1 architectuur in de noordelijke Levant vormt een aanzienlijke beperking voor het huidige onderzoek: slechts tien sites komen in aanmerking, de architecturale niveaus op deze sites behoren tot de minst geurbaniseerde, de architectuur is vaak zeer slecht bewaard gebleven, en zelden werden deuropeningen of individuele gebouwen onderscheiden. Eenzelfde bedenking maakte F. Braemer in 1982 bij een poging tot analyse van alle IJzertijd architectuur van de Levant.⁴¹ In tegenstelling tot het onderzoek van Braemer beperken we ons hier niet tot die structuren die volledig bewaard zijn (wat ons een dataset van minder dan tien gebouwen zou opleveren). Zoals reeds werd gesteld is het immers niet de bedoeling een vormelijke typologie op te stellen, dan wel een grondige analyse uit te voeren van de architectuur gebouwd door bepaalde mensen als woonplaats in een zeker gebied en een bepaalde periode. Elke muur, artefact, meubilair, ja zelfs elke steen of leentichel kan een uiting zijn van keuzes, gemaakt door individuen binnen een zekere culturele traditie. De keuze om de opgesomde bronnen niet in een onderzoek op te nemen zou de dataset nog verder beperken, en zou een genuanceerde beschrijving van de architecturale situatie uit het verleden in al haar complexiteit in de weg staan. De gehanteerde oplossing om deze schaarse en fragmentarische bronnen ten volle te benutten is de documentatie en uniformisering van de dataset, teneinde een veelzijdige analyse en vergelijking mogelijk te maken.

⁴⁰ Een gelijkaardige benadering van het archeologisch bestand werd door K. Kamp voorgesteld, op basis van etnoarcheologisch onderzoek. KAMP 1993: 315. De door A. Koltsida uitgevoerde analyse van Egyptische domestieke architectuur concentreert zich eveneens rond deze aspecten. KOLTSIDA 2007: 1-3.

⁴¹ BRAEMER 1982: 1-2.

Onder 'documentatie' wordt verstaan: het verzamelen van alle beschikbare bronnen. Dit omvat zowel gepubliceerde opgravingsverslagen en plannen, als de kwantificering van de architecturale structuren. De omschrijving van de methode achter de dataset wordt vervolledigd door de term 'uniformisering': het verzamelen van alle beschikbare bronnen, volgens hetzelfde stramien en op een overzichtelijke manier.

Dit stramien voor het verzamelen van de dataset kan in drie stappen worden opgedeeld:

1. Beschrijving sites: voor elk site werd de geografische ligging, opgravingsgeschiedenis, stratigrafie, datering, IJzertijd 1 domestieke architectuur en constructietechnieken uitvoerig besproken. Dit gebeurde op basis van alle beschikbare bronnen, die eveneens van de nodige kritiek werden voorzien (zie bijlage I).
2. Kwantificering bronnen: hoewel ze fragmentarisch zijn overgeleverd beschikken we over meer dan 400 muren en 130 kamers, een dataset die een uitvoerige vergelijking toelaat. Om ook dimensies en volumes bij de architecturale analyse te betrekken, werd besloten de lengte, breedte en oppervlakte van zowel muren, kamers, gebouwen als deuropeningen te bepalen (zie bijlage II).
3. Nieuwe plannen: om een duidelijke vergelijking te vereenvoudigen, werden nieuwe grondplannen gemaakt voor elk architecturaal niveau. Deze werden tevens op eenzelfde schaal gepubliceerd, zodat men bij een visuele vergelijking rekening kan houden met de dimensies (zie catalogus p. 72-120)

2.4.1. Sites (zie bijlage I)

Elk site werd individueel besproken op basis van de opgravingsverslagen en latere publicaties (per site werd steeds een bibliografie voorzien in de voetnoten van de alinea met betrekking tot de opgravingsgeschiedenis). Naast een uitvoerige bespreking van de IJzertijd 1 domestieke architectuur en constructietechnieken werden eveneens de geografische ligging, opgravingsgeschiedenis, stratigrafie en datering belicht. Archeologen worden immers steeds beïnvloed door hun tijdsgeest, culturele achtergrond en de stand van de archeologische kennis ten tijde van de publicatie. Deze factoren kunnen een invloed hebben gehad op de keuze van een site, de opgravingstechnieken, de interpretatie van de vondsten, en de datering van architecturale niveaus.⁴²

Hoewel de locatie van een gebouw in het urbane weefsel en in relatie tot andere gebouwen van belang is om haar utilitaire en symbolische functie (en tevens die van het geheel) te achterhalen,⁴³ bleek zelden voldoende informatie beschikbaar om hier uitvoerig op in te gaan.

⁴² Zie o.a. HODDER 1986.

⁴³ Zie o.a. D.J.W. Meijer die het belang van zowel vorm, locatie als utilitaire en symbolische functie benadrukt voor elke poging tot architecturale analyse. MEIJER 1989: 222.

Deze factor zal echter in rekening worden genomen bij de contextuele analyse (zie p. 66-81) en de uiteindelijke discussie (zie hoofdstuk III).

2.4.2. Kwantificering (zie bijlage II)

De lengte, breedte en oppervlakte van muren, kamers, gebouwen en deuropeningen werd bepaald en verzameld op een uniforme manier in data-matrices per site. Volgende methode werd gebruikt voor de opbouw van de data-matrices.

De gegevens werden gestructureerd per architecturaal niveau en, indien relevant, per gebouw. Om een chronologische vergelijking te vereenvoudigen, werd elk architecturaal niveau voorzien van zijn gepubliceerde datering. Indien gekend, werden de structuren aangeduid met hun gepubliceerde verwijzing. Waar deze vermeldingen niet voorhanden waren werden de structuren voorzien van een nieuwe verwijzing: getallen voor muren (bvb. Muur 1), hoofdletters voor kamers (bvb. Kamer A), Romeinse cijfers voor gebouwen (bvb. Gebouw I) en kleine letters voor openingen (bvb. Opening a).

De afmetingen werden overgenomen uit de publicaties indien ze expliciet vermeld werden. Waar dit niet het geval was, werden de plannen met de meeste zorg gebruikt om de afmetingen af te leiden. Aangezien er vanuit werd gegaan dat verschillen in enkele centimeters niet konden worden opgemerkt, werd een nauwkeurigheid gehanteerd tot op 10cm. De relatieve onzekerheid die uit deze methode voortvloeit (hoe minutieus men ook te werk is gegaan) werd benadrukt door de data te voorzien van: *circa* (ca.).

Waar uit de plannen of publicaties enige vorm van onzekerheid bleek over loop, lengte, dikte, begin of einde van een structuur, werd een vraagteken (?) aan de waarde toegevoegd. Deze onzekere gegevens werden opgenomen in de kwantitatieve analyse, maar werden duidelijk onderscheiden van de zekere data.

Indien de structuur met zekerheid langer is dan de gekende lengte werd een 'groter dan' teken ($>$) toegevoegd, indien de structuur met zekerheid kleiner is dan een zekere waarde werd een 'kleiner dan' teken ($<$) toegevoegd. Deze data werden niet betrokken bij de kwantitatieve analyse.

Aangezien het zelden geweten is hoe de muren tegen elkaar aanleunen, werd voor het bepalen van de lengte van een muur de volledige afstand (ook indien de muur in twee werd gedeeld door een scheidingsmuur) tussen de buitenste wand van het begin en de buitenste wand van het einde genomen (zie Fig. 3). Deze maximale lengte veroorzaakt wel een overlapping bij het bepalen van de oppervlaktes van de muren.

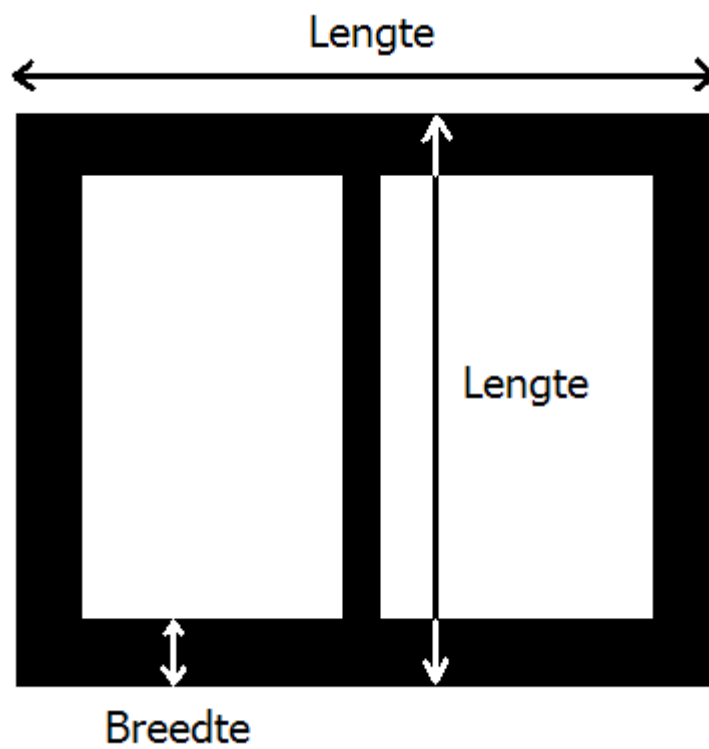

Fig. 3: lengte en breedte muren.

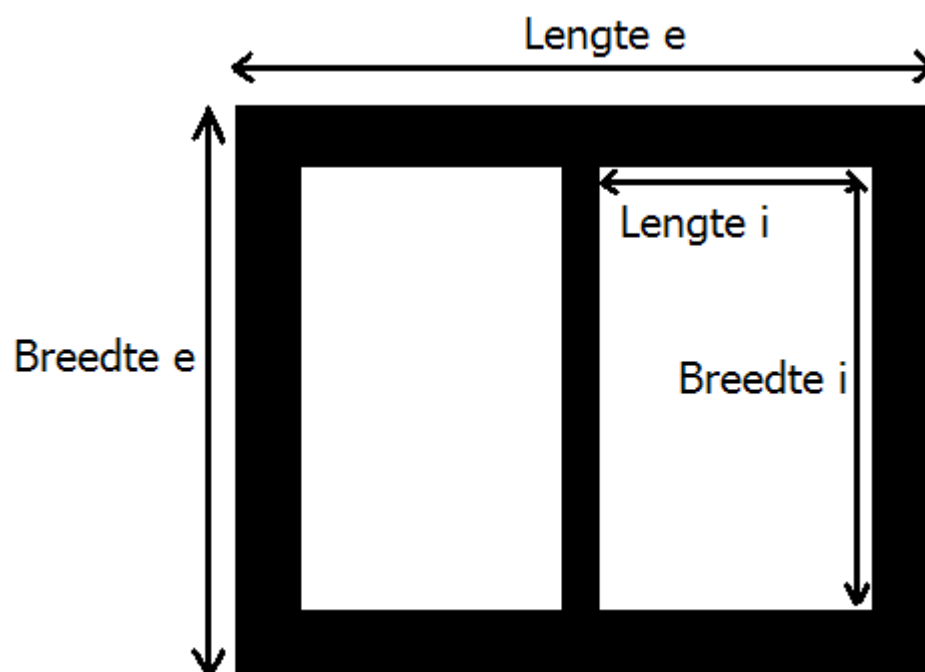

Fig. 4: Oppervlakte kamer en gebouw.

Voor het bepalen van de oppervlaktes van kamers werden de afmetingen aan de binnenkant van de muren gebruikt (i = interieur). De oppervlakte van een gebouw werd berekend met behulp van de buitenkant van de muren (e = exterieur). Zowel bij de kamer- als bij gebouwoppervlaktes werd de korte zijde als breedte beschouwd, en de lange zijde als lengte (zie Fig. 4).

2.4.3. Plannen (zie catalogus p. 72-120)

De gepubliceerde architecturale plannen die de opgravingsverslagen vergezelden bestonden vaak uit verschillende architecturale niveaus (bvb. Chatal Hüyük, Ras Ibn Hani, Tell al-Judaidah en Tyr), waren te gedetailleerd (bvb. Tell Afis, Hama, Tell Kazel en Tell Sukas), zijn allen op een verschillende schaal gepubliceerd of waren voorzien van een incorrecte schaal aanduiding (bvb. Tell Kazel veld IV). Dit alles bemoeilijkt een duidelijke analyse en vergelijking.

Om een visuele vergelijking tussen de architecturale structuren te vereenvoudigen, werd besloten voor elk architecturaal niveau een nieuw plan te maken. Hierop werden uitsluitend de muren uit een enkele architecturale fase voorgesteld, voorzien van referentienummers en uitgevoerd in zwart-wit voor een duidelijk contrast. Deze werden tevens op eenzelfde schaal (1/220) gepubliceerd zodat men bij een vergelijking een juiste indruk krijgt van de relatieve dimensies.

De plannen werden gemaakt met behulp van de oorspronkelijke opgravingsplannen, foto's (bvb. Tell al-Judaidah niveau 10) en de gepubliceerde beschrijvingen. Dit zijn uiteraard secundaire bronnen, en kunnen afwijken van de reële situatie (hoeveel tijd en moeite de auteur er ook aan heeft gespendeerd), waardoor werd besloten de gepubliceerde basisplannen eveneens aan de catalogus toe te voegen (de plannen zullen in de catalogus per site worden voorgesteld, met eerst de nieuwe plannen gevolgd door de oorspronkelijke opgravingsplannen. Enkel de nieuwe plannen werden op eenzelfde schaal (1/220 voor alle sites) gepubliceerd).

Dergelijke eenvoudige maar uniforme plannen bevorderen het begrip van de vorm van de architecturale resten, maar bieden geen informatie over de context. Het is dan ook van belang deze plannen eerder als een hulpmiddel, een aanvulling op de vier toegepaste vormen van analyse, te zien.

HOOFDSTUK I

Analyse van de dataset

1. Inleiding

De fragmentarische aard van de dataset deed besluiten een analyse uit te voeren op vier niveaus: kwantitatief, visueel, technologisch en contextueel. Op deze manier wordt een veelheid aan betekenisvolle bronnen benut om de gaten in onze kennis aan te vullen. De beschikbare bronnen zullen, telkens vanuit een verschillende invalshoek, uitvoerig worden beschreven. Uit deze beschrijvingen zal een veelzijdig beeld vloeien, aan de hand waarvan we een antwoord zullen trachten te formuleren op de eerste onderzoeksvraag: wat is de aard van de bestudeerde architectuur? Bovendien zullen de bevindingen van de analyses geconfronteerd worden met het vergelijkend onderzoek (hoofdstuk II) in de uiteindelijke discussie (hoofdstuk III).

Elke analyse wordt voorafgegaan door een inleidende verantwoording van de gehanteerde methode. Vervolgens zullen de bronnen (eventueel per site) onderworpen worden aan deze methode. Dit zal steeds resulteren in een besluit waarin de belangrijkste bevindingen worden geresumeerd.

2. Kwantitatieve analyse

Het belang van gekwantificeerde gegevens voor een architecturale studie werd reeds door T. McClellan en C. Castel aangetoond. In haar analyse van 76 Neo-Assyrische en Neo-Babylonische stedelijke woonhuizen, combineert C. Castel een typologische en technologische benadering met de volumes van kamers en gebouwen.⁴⁴ Volgens T. McClellan worden architecturale analyses al te vaak gedomineerd door een typologische benadering, waarin de visuele interpretatie van de grondplannen centraal staat. Deze methode houdt echter geen rekening met de dimensies van een gebouw. T. McClellan hanteerde bijgevolg een analysetechniek gebaseerd op vorm en grootte, waaruit bleek dat er een duidelijk verband bestaat tussen beide factoren.⁴⁵ Gezien de beperkte en fragmentaire aard van de dataset werd besloten ook voor het huidige onderzoek een kwantitatieve analyse uit te voeren.

De architecturale structuren, gedocumenteerd in bijlage I, werden zo uitvoerig en nauwkeurig mogelijk, voor zover dit beperkte onderzoek het toeliet, gekwantificeerd (zie bijlage II). Bijgevolg kunnen de dimensies en volumes van muren, kamers, gebouwen en openingen bij de analyse betrokken worden. In wat volgt zullen deze gegevens met elkaar vergeleken worden met als doel variatie en overeenkomsten op te sporen, waarna zal worden nagegaan wat de oorzaak is van deze bevindingen. Het dient benadrukt te worden dat de gekwantificeerde gegevens nooit als absolute cijfers beschouwd zullen worden, gezien de beperkte dataset, de secundaire aard van de bronnen en de hieruit resulterende onzekerheden. Waar binnen de gegevens variatie of overeenkomst wordt opgespoord, zal steeds de context van de structuur, haar positie en relatie ten opzichte van andere structuren bepalend zijn voor de interpretatie, eerder dan het absolute verschil in cm of m². De uiteindelijke interpretatie zal eerder een uitvoerige beschrijving zijn van de bevindingen, de structuren en hun context.⁴⁶

⁴⁴ CASTEL 1992: IX-XI.

⁴⁵ McCLELLAN 1997.

⁴⁶ HODDER 1986: 142-145.

2.1. Muurdiktes

2.1.1. Tell Afis

Hoewel de muren met een dikte van 60cm duidelijk het meeste voor komen, valt een spreiding op van het merendeel van de muren tussen de 40 en de 90cm dikte (Fig. 5, cat. 1-6). De muren met een breedte van 1m of meer kunnen als uitzonderingen aanzien worden (muur 17 van veld E noord niveaus 7-6 is uitzonderlijk dik, en zou als fortificatiemuur langsheen de rand van de acropolis kunnen geïnterpreteerd worden?). De binnenmuren zijn vaak eerder dun (30-40cm), hoewel ook enkele buitenmuren opvallend smal zijn (bvb. Muren 5 en 16 van veld E noord niveaus 7-6 liggen zelfs langsheen de straat).

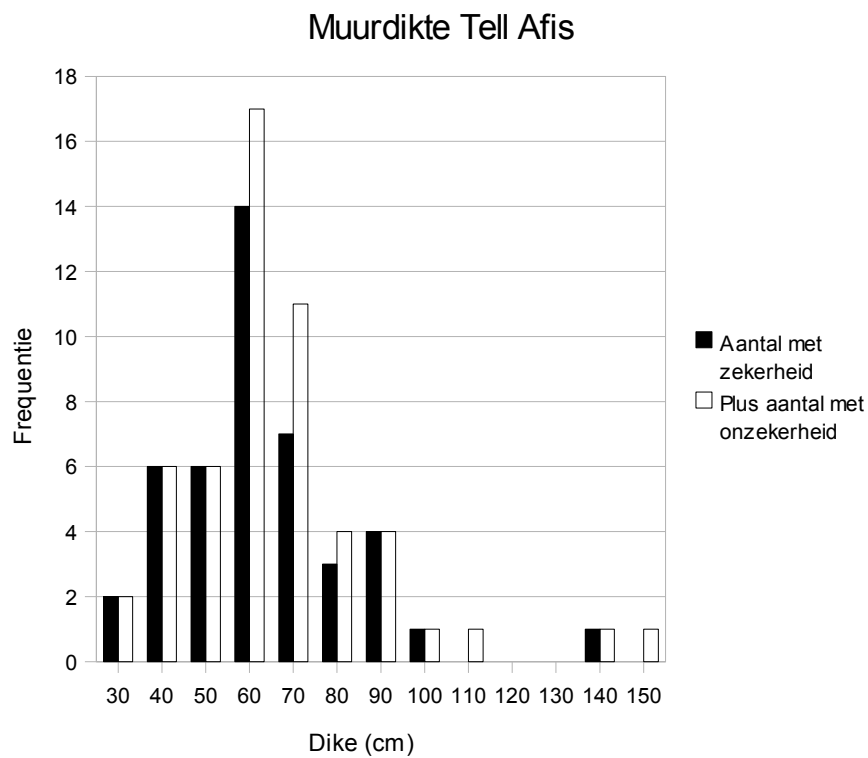

Fig. 5: frequentie per muurdikte Tell Afis.

2.1.2. Chatal Hüyük

Zo goed als alle muren kennen een dikte tussen de 50 en 100cm, met de grootste frequentie rond 70cm (Fig. 6, cat. 13-19). Muren dikker dan 100cm kunnen als uitzonderingen beschouwd worden. Gebouw I van veld I niveaus 9-8 kent opvallend dikkere muren dan de nabijgelegen en gelijktijdige sector W15. Merkwaardig is de dikte van muur 3, die mogelijk als een scheidingsmuur tussen twee gebouwen aanzien kan worden (kamers A, B, D, E enerzijds en kamer C anderzijds). Op veld II zijn de binnenmuren van zowel gebouw I uit niveau 10 als gebouw II uit niveau 9 dunner dan de buitenmuren, terwijl er tussen de binnen- en buitenmuren van gebouw II uit niveau 10 en gebouw I uit niveau 9 geen duidelijk verschil valt op te merken. Opvallend is de geringe dikte van alle muren langsheen de fortificatiemuur op veld V. Werd er aan deze muren minder tijd en moeite gespendeerd aangezien ze in tijden van oorlog de eerste slachtoffers zouden zijn? Of gaat het om tijdelijke constructies of opslagplaatsen (is de muurdikte hier een aanwijzing voor een functioneel verschil?) die de beschikbare ruimte tussen de defensieve muur en de woonblokken opvullen?

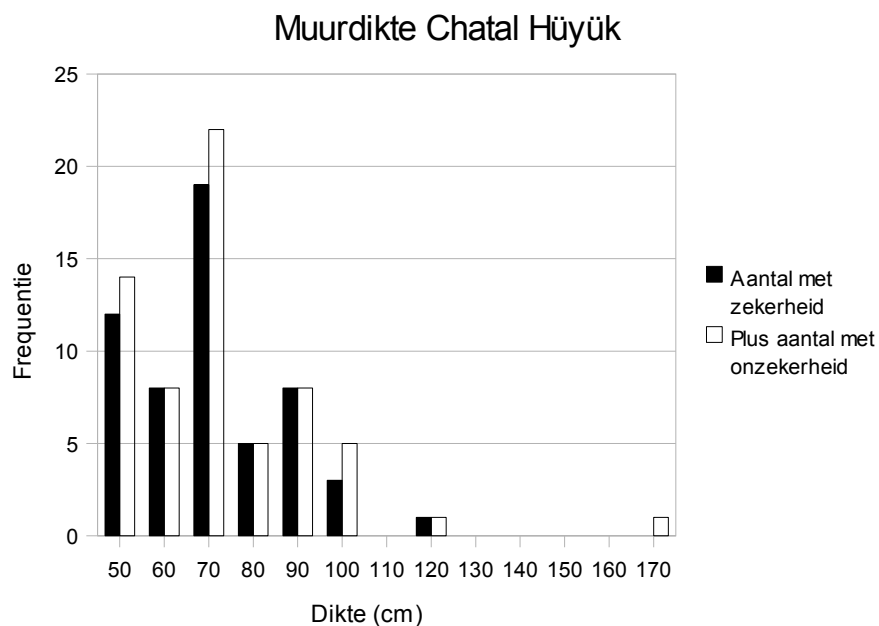

Fig. 6: frequentie per muurdikte Chatal Hüyük.

2.1.3. Hama

Hoewel het merendeel van de muren een dikte kent tussen de 60 en de 80cm, valt echter (zeker in vergelijking met de andere sites) het grote aantal dikke muren op (Fig. 7, cat. 25-29). Muur 7 van gebouw I uit sector O12 niveau F1 is dan weer uitzonderlijk dun en zou als opstapje, of dunne afscheiding van het kleine kamertje (B) kunnen geïnterpreteerd worden. Vergeleken met datzelfde gebouw I zijn de andere structuren van dit niveau uitzonderlijk dun (muren 4 en 5) of uitzonderlijk dik (muren 1, 2 en 3). De fragmentarische aard van sector O12 laat echter geen interpretatie toe.⁴⁷ In sector F11 treffen we een gebouw aan, gelegen tegen een dikke muur (als afbakening van een straat, woonblok of terras?) waartegen mogelijk verschillende gebouwen aanleunden. Gebouw II in sector N16-O17 niveau F2 kent duidelijk dikkere buiten- dan binnenmuren.⁴⁸ Dit kenmerk treffen we niet aan bij gebouw III, wat het begrip van dit complexe gebouw niet bevordert. Tenslotte kunnen we het gebouw van fase F1 in dezelfde sectoren, naar aanleiding van zijn dikke muren, als een voorganger van een monumentaal IJzertijd 2 complex aanzien.⁴⁹ Opvallend is dat in de laatst besproken sectoren veel meer dikke muren voorkomen dan in de andere opgegraven gebieden. Deze monumentale gebouwen bevinden zich op het zuidelijke uiteinde van de tell, net ten oosten van het hoogste punt en ten zuiden van een depressie (cat. 84).

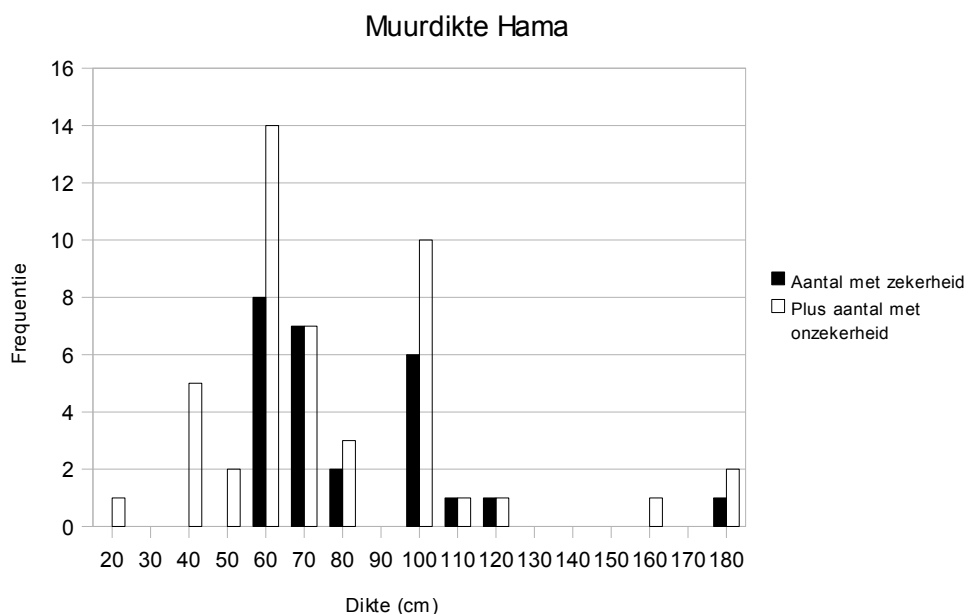

Fig. 7: frequentie per muurdikte Hama

⁴⁷ Daarenboven lijken muren 2 en 3 in elkaars weg te liggen, wat het vermoeden wekt dat deze muren niet gelijktijdig zijn. Gaat het hier om twee verschillende architecturale fases?

⁴⁸ Dit met uitzondering van de dikke muren 2 en 3. Hadden deze eveneens een dragende functie?

⁴⁹ Enkele muren uit deze fase worden geïncorporeerd in “*Bâtiment III*” (cat. 83), en beide complexen tonen een gelijkaardig grondplan. FUGMANN 1958: 143-145, Fig. 175.

2.1.4. Ras Ibn Hani

De muren vertonen amper variatie in muurdikte, en zijn allen 60 à 70cm breed (Fig. 8, cat. 35-37). Een dergelijk klein verschil laat geen conclusies op basis van de muurdiktes toe.

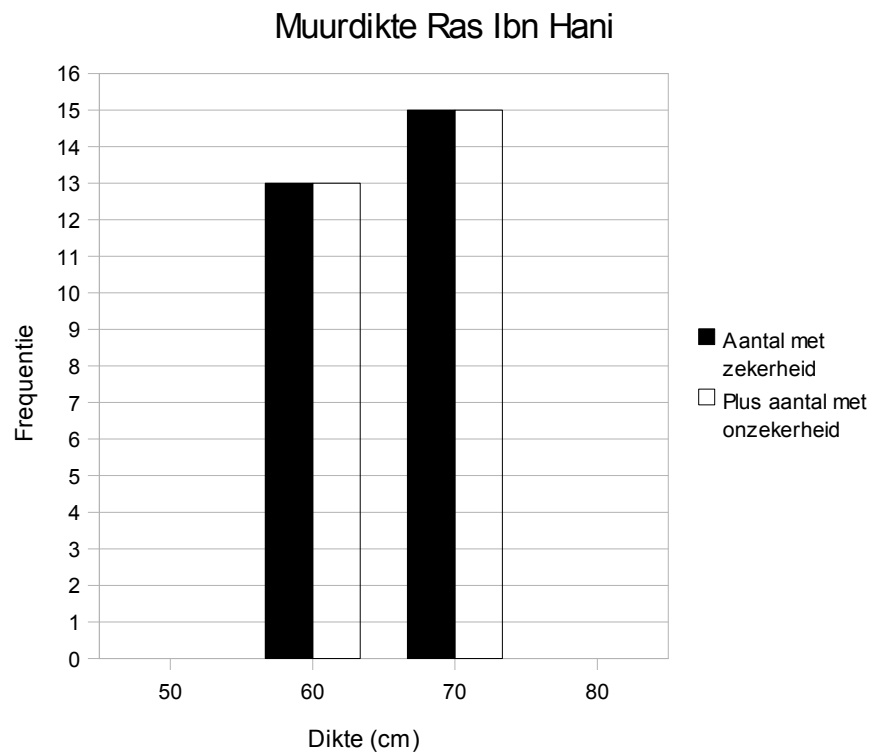

Fig. 8: frequentie per muurdikte Ras Ibn Hani.

2.1.5. Tell al-Judaidah

Zowel de muren van 40cm als die van 70cm kennen de grootste frequentie (Fig. 9, cat. 39-40). Wanneer we op zoek gaan naar de oorzaak van deze tweedeling, valt op dat de dikke muren behoren tot de grote gebouwen (gebouw I niveau 10 en gebouw I niveau 9), en de dunne muren tot de kleine, rechthoekige gebouwen (gebouw II niveau 10, gebouwen II en III niveau 9). Dit zou een indicatie kunnen zijn voor een functioneel verschil tussen de gebouwen (dienden de kleine gebouwen als opslagplaatsen, persinstallaties, badplaatsen?⁵⁰ Verdere contextuele analyse kan ons beeld van deze structuren verfijnen, zie p. 75). Verder kan de geringe breedte van muur 7 van gebouw I niveau 10 een aanwijzing zijn van de multifunctionaliteit van kamer A.⁵¹

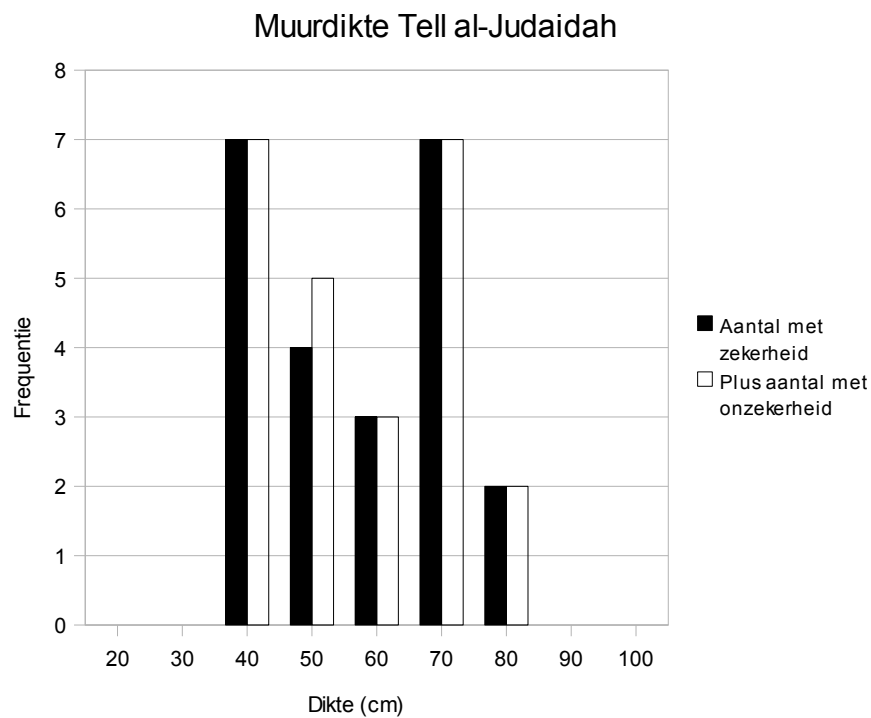

Fig. 9: frequentie per muurdikte Tell al-Judaidah.

⁵⁰ Deze interpretatie werd door R.C. Haines aan het kleine gebouwtje ten noorden van gebouw I niveau 10 gegeven. HAINES 1971: 27, Fig. 55.

⁵¹ Deze kleine afscheiding creëert nieuwe ruimten die afgesloten konden worden door vergankelijke middelen (doek of hek). Bij gebrek aan gepubliceerde materiële cultuur kan deze dunne tussenmuur als bewijs voor een functionele diversificatie binnen een grote kamer worden aangehaald.

2.1.6. Tell Kazel⁵²

Dankzij de omvangrijke en accurate gegevens die voor deze site voorhanden waren, kon een grote variatie aan muurdiktes onderscheiden worden (tussen 60 en 120cm, zie Fig. 10, cat. 42-44). Als we kijken naar veld II valt op dat muren 3102⁵³ en 3187⁵⁴ eerder onzekere uitzonderingen zijn. Muren 3029 en 3427 die langsheen de Late Bronstijd straat liepen zijn zeer breed, terwijl muur 1 meer naar het noorden (eveneens langs de Late Bronstijd straat) eerder dun is. Langs de binnenkant van deze muren bevinden zich echter enkele koeren (B en N) gescheiden door dunne muren. Mogelijk gaat het hier om een koer die uitgaf op een straat en omgeven werd door dikke muren, behorende tot meerdere individuele gebouwen.⁵⁵ Koer L, meer naar het noorden, werd eveneens omgeven door dikke muren.⁵⁶ Wanneer we het geheel O-S-R-Q grondiger bestuderen valt op dat alle muren van kamer O zeer dik zijn (1 tot 1,2m), en zelfs tot de breedste muren van heel deze architecturale fase behoren. Men kan besluiten dat deze muren een dragende functie hadden waartegen mogelijk de muren van kamers K, M, Q, R, S, T en N rustten. Het kan tevens niet worden uitgesloten dat kamer O een hogere superstructuur kende dan de omringende kamers.

Op veld IV niveau 4 kennen de noordelijke structuren amper variatie in muurdikte. Het dient echter vermeld dat deze muren eerder dik zijn, en alleszins breder dan de rechthoekige structuur ten zuiden hiervan. Ten tijde van niveau 3 ziet men een omgekeerde situatie, een zuidelijk gebouw met dikke muren, en dunne noordelijke structuren.

⁵² Op veld I werd onlangs IJzertijd 1 domestieke architectuur aangetroffen met opvallend dikke muren (enkele zijn meer dan 1m breed) voorzien van enkele grote gekapte stenen (persoonlijke communicatie met E. Gubel, zie cat. 48). Ondanks hun relevantie voor het huidige onderzoek werd besloten deze resten niet in dit werk op te nemen, aangezien te weinig informatie voorhanden bleek en deze bevindingen in de nabije toekomst gepubliceerd zullen worden.

⁵³ Slechts een smal fragment van deze muur werd aangetroffen, en haar relatie ten opzichte van de andere structuren is onduidelijk.

⁵⁴ Deze muur bestond uit twee architecturale fasen. Eerst werd de Late Bronstijd muur 3187 hergebruikt, vervolgens werd deze afgebroken en plaatste men de nieuwe muur 3036 parallel met de voorgaande. Op het plan kon de dikte van beide afzonderlijke structuren echter niet duidelijk worden afgelezen, (CAPET 2003: 106, Fig. 33) waardoor besloten werd beide muren onder W3187 voor te stellen.

⁵⁵ We zouden als individuele wooneenheden kunnen beschouwen: kamer A; kamers J-K; kamers O-S-R-Q; en kamers W-V.

⁵⁶ Dit kan gezien worden al een bevestiging van kamers J-K en kamers O-S-R-Q als individuele wooneenheden.

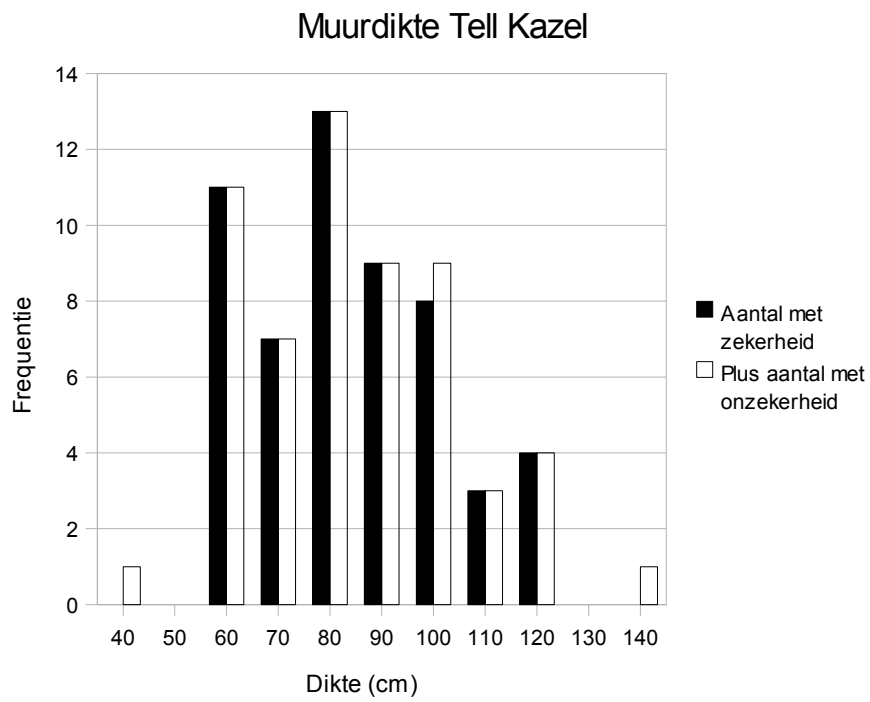

Fig. 10: frequentie per muurdikte Tell Kazel.

2.1.7. Sarepta

De muren vertonen amper variatie in breedte (Fig. 11, cat. 49-52). De overgrote meerderheid is 60 à 70cm dik, en muur 354 met een vermoede breedte van 50cm kan als een onzekere uitzondering beschouwd worden. In fase D1 zijn de muren van gebouw II iets dikker dan die van gebouw I. Dit verschil is slechts 5 tot 10cm, en kan dus veroorzaakt zijn door onnauwkeurigheid. Een dergelijk klein verschil in muurdikte hoeft geen ingrijpende verklaring (zoals verschillende functies) te kennen, het volstaat te stellen dat dit het gevolg kan zijn van toevalligheden, slechte bewaringstoestand of onnauwkeurige registratie van gegevens. Verder zou men de beperkte variatie kunnen wijten aan verschillende bouwheren, of eigenaars.

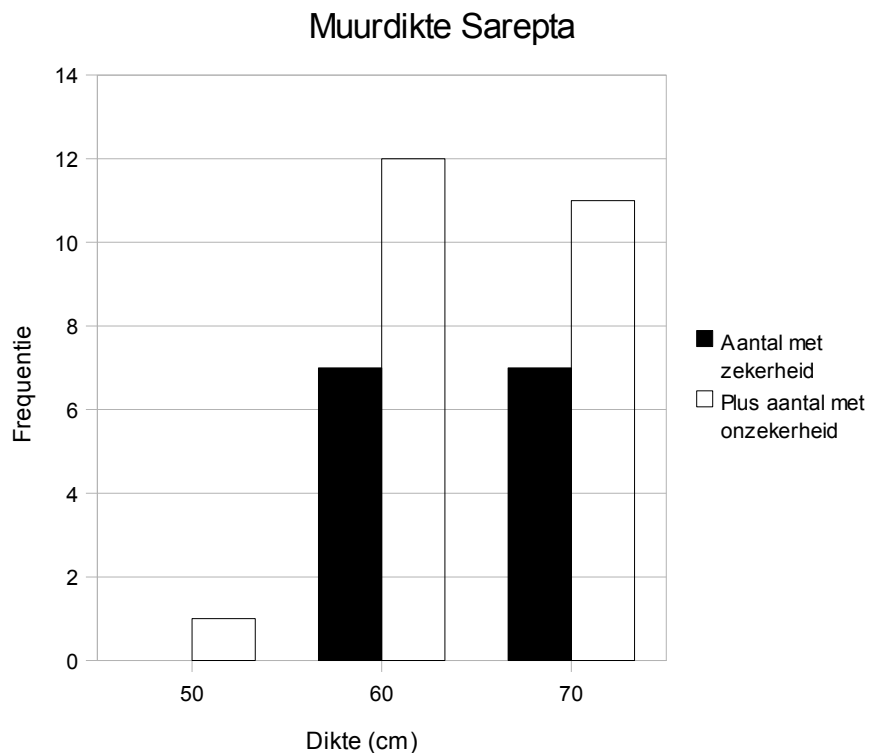

Fig. 11: frequentie per muurdikte Sarepta.

2.1.8. Tell Sukas

De normaalverdeling van muurdiktes die de grafiek van Tell Sukas ons toont, krijgt een toegevoegde waarde wanneer we naar de muren zelf gaan kijken (Fig. 12, cat. 56-57). De buitenmuren van complex I (1, 5 en in zekere zin 2) zijn dikker dan de binnenmuren (3, 4 en 6). Op basis van deze muurdiktes kunnen we niet uitsluiten dat complex I langs muur 6 (die als een dunne binnenmuur beschouwd kan worden) een verdere westwaartse uitbreiding kende. Opvallend is dat nagenoeg alle muren van complex V dikker zijn dan die van complex I. Mogelijk vormden kamers A en B oorspronkelijk een wooneenheid waaraan later kamer C werd toegevoegd. De geringe breedte van muur 8 maakt haar interpretatie als buitenmuur wankel. Gaat het hier om een interne onderverdeling van kamer C? Of maakten muren 9 en 10 en de driehoekige koer voor muur 8 integraal deel uit van complex V?

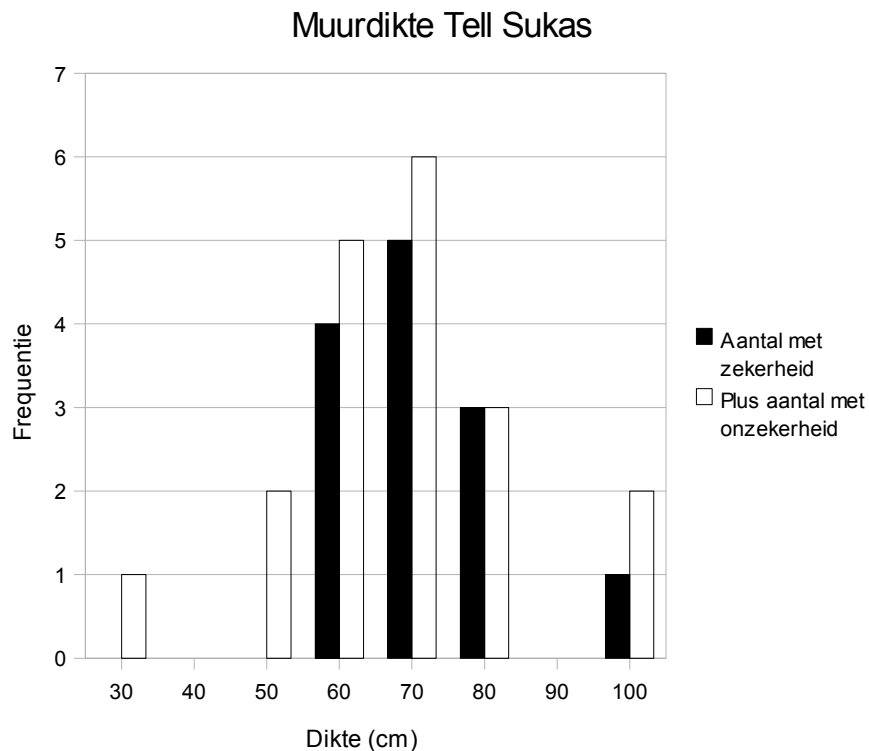

Fig. 12: frequentie per muurdikte Tell Sukas.

2.1.9. Tyr

In vergelijking met de andere sites kent Tyr een opvallend groot aantal muren van 50cm breedte (Fig. 13, cat. 62-66). Op basis van hun dikte zouden muren 19 en 39 in fasen XIII tot XI (en tevens X voor muur 39) als binnenmuren kunnen worden beschouwd. Dit maakt dat we kamers 13 en 3 als een eenheid kunnen zien, en een mogelijke kamer ten noorden van kamer 2 niet kunnen uitsluiten.⁵⁷ De smalle muur 11 sluit ook hier geen zuidelijke uitbreiding uit. Opvallend is de geringe dikte van de muren (12, 20 en mogelijk 38 en 25B?) rondom koer 4, wat kan duiden op een eventuele gemeenschappelijke koer omgeven door wooneenheden. De dunne muur 12 vormt vanaf fase XII 1 de grens van straat 1, terwijl muren 26 en 10 die eveneens aan deze straat grenzen, eerder breed zijn. Terrasmuren zijn vaak eveneens van beperkte dikte (bvb. Muren 23 en 40 uit fase X).

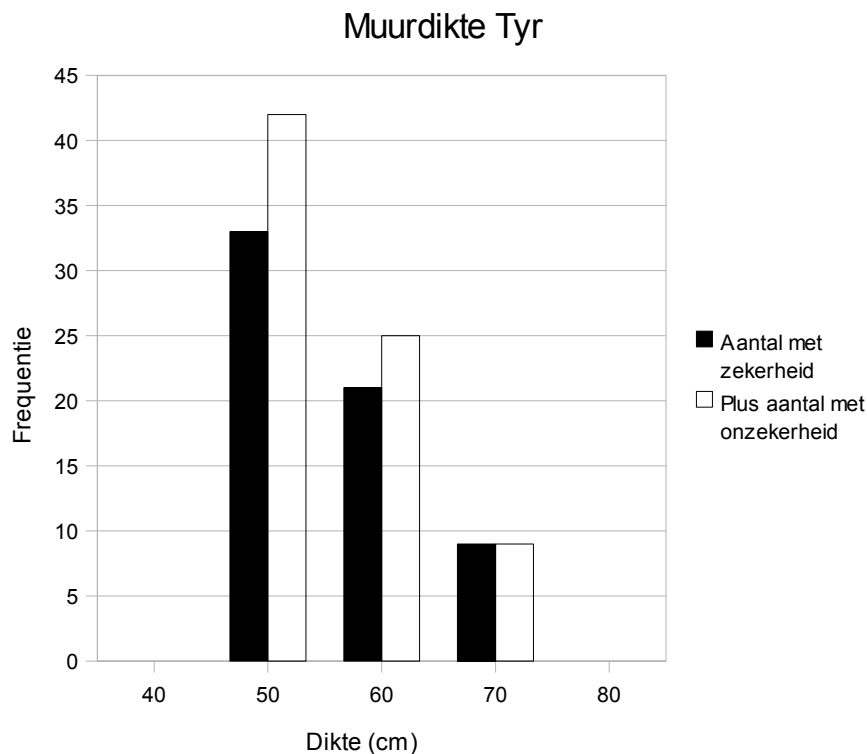

Fig. 13: frequentie per muurdikte Tyr.

⁵⁷ Dit zou op een aanzienlijke wooneenheid wijzen in fase XIII, bestaande uit kamers 1, 2 en een mogelijke noordelijke kamer.

2.1.10. Conclusies

Zoals reeds vermeld in de inleiding van de kwantitatieve analyse is het niet onze bedoeling de gegevens als absolute data te hanteren, om veralgemeningen te bekomen. Dit zou een belediging zijn voor de particuliere situatie van elk site, en elke muur binnen die site. We mogen immers niet vergeten dat we te maken hebben met een kleine dataset. Van elk site zijn slechts enkele gebouwen gekend die mogelijk niet representatief zijn voor het gehele site, laat staan de omliggende regio. Wat kunnen we dan wel leren uit deze muurdiktes, en welke benadering dienen we hiervoor te volgen?

In het voorgaande hebben we getracht de relatieve verschillen in muurdiktes binnen de context van elke individuele muur te interpreteren. We kunnen besluiten dat er wel degelijk een verschil bestaat tussen de muurdiktes op de negen behandelde sites, zelfs binnen de sites en gebouwen zelf.

Wanneer we de algemene tabel (Fig 14.)⁵⁸ en de bijhorende grafiek (Fig. 15) bekijken valt op dat muren met een dikte van 60 à 70cm over het algemeen het meeste voorkomen. Dit sluit echter niet uit dat elk site een verschillende verdeling van de muurdiktes kent, een gegeven dat van het grootste belang is voor een architecturale analyse en enkel verklaard kan worden door een confrontatie met de individuele context.

Naast een aanzienlijke hoeveelheid muren tussen 60 en 70cm, kent Hama eveneens een belangrijk aantal muren van 1m dik. Het gaat voornamelijk om de muren van monumentale gebouwen nabij het hoogste punt van de tell, op de plaats waar in de IJzertijd 2 periode een palatiaal complex verrijst. In Tell al-Judaidah komt de hoge frequentie van muren van 40cm breed overeen met de muren van kleine rechthoekige gebouwtjes, die mogelijk een verschillende functie kenden dan de grotere gebouwen. De grote spreiding van muurdiktes in Tell Kazel is voornamelijk te wijten aan verschillende muurdiktes binnen de gebouwen zelf. Hetzelfde geldt voor Tell Sukas. Er werd geen patroon aangetroffen tussen deze algemene resultaten van alle sites, de verklaring voor het onderlinge verschil dient dus bij de individuele sites zelf te worden gezocht.

⁵⁸ De frequentie per muurdikte werd per site in percenten berekend en opgeteld. Op deze manier draagt elk site in gelijke mate bij tot een analyse van het geheel, ongeacht het aantal muren dat op elk site werd aangetroffen.

Percentage per muurdikte alle sites										
Dikte (cm)	Tell Afis	Chatal Hüyük	Hama	Ras Ibn Hani	Tell Al-Judaïdah	Tell Kazel	Sarepta	Tell Sukas	Tyre	Totaal % per dikte
30	4,6									0,51
40	13,7				30,4					4,9
50	13,7	21,4			17,5				52,4	11,67
60	31,9	14,2	30,8	46,4	13	20	50	30,8	33,3	30,04
70	15,9	33,9	26,9	53,6	30,4	12,7	50	38,5	14,3	30,69
80	6,9	8,9	7,7		8,7	23,6		23,1		8,77
90	9,3	14,3				16,4				4,44
100	2	5,3	23,2			14,5		7,6		5,84
110			3,8			5,5				1,03
120		2	3,8			7,3				1,46
130										0,22
140	2									
150										
160										
170										
180			3,8							0,42
Absoluut aantal	44	56	26	28	23	55	14	13	63	278
Plus onzekerheid	54	64	47	28	24	58	24	19	76	340

Fig. 14: totaal percentage muurdiktes.

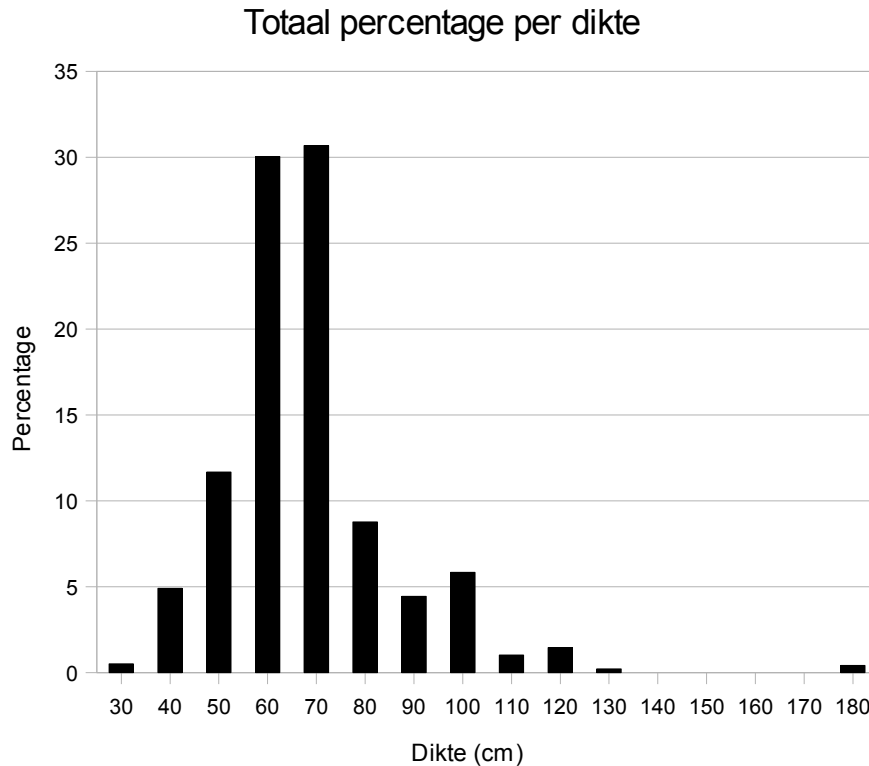

Fig. 15: totaal percentage muurdiktes.

Een veelheid aan verklaringen voor deze verscheidenheid kan naar voren geschoven worden:

- Eerst en vooral zal de dikte van een muur afhankelijk zijn van het gewicht dat een muur dient te dragen.⁵⁹ Dit gewicht zal verschillen van gebouw tot gebouw: sommige constructies zijn voorzien van meerdere verdiepingen, andere zijn beperkt tot een gelijkvloers. Maar ook binnen een gebouw bevinden zich muren met een verschillende draagkracht: buitenmuren zijn vaak dragende muren, binnenmuren worden minder belast. Deze bedenking laat ons dus toe individuele wooneenheden te isoleren op basis

⁵⁹ De draagkracht van een muur is afhankelijk van de dikte van de muur, de bouwstof en metselwijze. Deze laatste twee factoren zullen bij de analyse van de constructietechnieken besproken worden (p. 55-58). De diepte van een fundering is niet bepalend voor de draagkracht van een muur, maar dient eerder ter verankering bij een onstabiele ondergrond. De besproken muren waren tevens steeds even dik als hun fundering, die vaak zeer ondiep en soms onbestaande was. De fundering dient bijgevolg niet in rekening te worden genomen bij het bepalen van de draagkracht van de muren.

van hun brede buitenmuren (zie bvb. Chatal Hüyük⁶⁰, Hama⁶¹, Tell Kazel⁶² en Tell Sukas⁶³).

Dit wil echter niet zeggen dat achter elke dikke muur een gebouw schuil gaat! We illustreren dit aan de hand van een voorbeeld: zowel in Ras Ibn Hani, in Tell Kazel als in Tyr werden kamers rondom een centrale koer aangetroffen, alle muren langsheen deze koer zijn bijgevolg buitenmuren. Deze buitenmuren zijn in Tell Kazel soms dikker dan 80 cm (bvb. koeren B en N), terwijl de muren in Ras Ibn Hani en Tyr variëren tussen de 50 en de 70cm. Buitenmuren worden dus niet noodzakelijk gekenmerkt door een bepaalde dikte, het is hun relatieve breedte vergeleken met de omgevende muren die van belang is. We kunnen besluiten dat dikke muren mogelijk wijzen op een buitenmuur, en dunne muren de aanwezigheid van een buitenmuur niet uitsluiten. Het is steeds de context die bepalend is!

- Ten tweede kan de functie van een gebouw of kamer bepalend zijn voor de muurdikte. Defensieve muren dienen een zekere breedte te hebben om een vijandige aanval met succes af te weren, terwijl voor kleine opslagplaatsen (zoals in Tell al-Judaidah?) vaak een dunne afscheiding volstaat.⁶⁴ De functie dienen we echter niet al te eenzijdig op te vatten als de activiteiten die in een kamer of gebouw plaatsvonden, dit is de utilitaire functie. Verder kunnen constructies ook een symbolische functie worden meegegeven.⁶⁵ Zo kan de muur rondom een nederzetting vaak een uiting zijn van macht en prestige, of een afbakening van het stads-territorium van de stad en de daaraan gekoppelde stadsrechten. Deze symbolische functie kan op een geslaagde manier tot uiting komen zonder dat de muur een zekere dikte of constructiewijze kende, noodzakelijk voor de defensieve functie.⁶⁶ De resultaten van deze analyse van de muurdiktes zal in het licht van de komende contextuele analyse (p. 66-81) mogelijk tot nieuwe inzichten leiden.
- De muurdikte kan bepaald worden door de gehanteerde constructietechniek, die op zijn beurt gedictieerd wordt door de gebruikte (en beschikbare) bouwstoffen, en de architecturale traditie van de bouwer. Woonhuizen worden immers vaak opgericht uit de meest voorhanden zijnde (en dus goedkoopste) bouwstof, en volgens de methode waarmee de bouwvakkers vertrouwd zijn.⁶⁷ De analyse van de constructietechnieken (p. 55-65) zal een meerwaarde betekenen voor de uitgevoerde analyse van muurdiktes.

⁶⁰ Gebouw I van veld II niveau 10; en gebouw II van veld II niveau 9, cat. 16-17.

⁶¹ Gebouwen I, II en II van sectoren N16-O17 fase F2, cat. 28; en gebouw I van sector F11, cat. 27.

⁶² Kamers O, S, R, Q van veld II, cat. 42.

⁶³ Complex I, cat. 56.

⁶⁴ Het etnoarcheologisch onderzoek van K.A. Kamp in een hedendaags Syrisch dorp wees eveneens op een relatie tussen de activiteiten die plaatsgrepen in een kamer, en de dikte van haar muren. KAMP 1993: 312-315.

⁶⁵ Zie o.a. MEIJER 1989.

⁶⁶ TRIGGER 1990: 121-122.

⁶⁷ Dit bleek onder andere uit etnoarcheologisch onderzoek: KAMP 2000 en KAMP 1993.

- Tenslotte dient men echter stil te staan bij de rol die een individu kan spelen bij de constructie van een gebouw. Archeologen trachten immers vaak een variatie aan gegevens in regels te vatten, terwijl die variatie vaak net de regel is. In een complexe maatschappij zullen individuen zich trachten te profileren, en dit kan zijn weerslag vinden in de overgeleverde architecturale structuren.⁶⁸ Een persoon die in staat is een groter huis te bouwen, met een verschillende indeling, over meer werkkrachten beschikt en toegang heeft tot een grotere variatie aan bouwstoffen dan anderen, zal niet aarzelen om dit te doen. Op deze manier bevestigt hij zijn status, en dwingt hij een zeker ontzag en prestige af. Dergelijke interpretaties kunnen we echter niet rechtstreeks op de analyse van de muurdiktes toepassen. We zullen hierop terugkomen bij de discussie van de dataset (zie hoofdstuk III).

2.2. Kameroppervlaktes

De hoeveelheid met zekerheid afgebakende kamers is eerder beperkt,⁶⁹ en per site valt een grote spreiding in kameroppervlaktes op. Het is bijgevolg eerder moeilijk een analyse per site uit te voeren aangezien men zelden over voldoende gebouwen beschikt ter vergelijking. Enkele weerkerende patronen en bevindingen dienen echter vermeld te worden (deze beperkte analyse van de kameroppervlaktes van elke individuele site, gebeurde met behulp van grafieken en een resumerende tabel die aan de catalogus werden toegevoegd, zie cat. 105-114):

- Zowel in Tell Afis,⁷⁰ in Hama,⁷¹ als in Tell Kazel⁷² (en mogelijk eveneens in Chatal Hüyük⁷³) treffen we grote alleenstaande kamers aan met een oppervlakte die varieert van 21 tot 28m², en 92m² in Tell Kazel. Deze kamers behoren telkens tot de grootsten van het site. Een visuele en een contextuele analyse zullen mogelijk bijkomende verschillen en overeenkomsten tussen deze kamers aanwijzen.
- Verder treffen we op bijna elk site een groepering van kleine kamers aan (Chatal Hüyük⁷⁴, Tell Sukas⁷⁵) vaak rondom een grotere kamer (Chatal Hüyük⁷⁶, Hama⁷⁷, Ras

⁶⁸ BAINES EN YOFFEE 1998; RICHARDS EN VAN BUREN 2000B; TRIGGER 1990.

⁶⁹ Het gaat om 46 kamers waarvan alle grenzen met absolute zekerheid gekend zijn, en 82 wanneer we de kamers met enige vorm van onzekerheid in onze analyse opnemen.

⁷⁰ Kamer 818 op veld E noord niveau 7-6, met een oppervlakte van ca. 21,76m².

⁷¹ Kamer A van gebouw I in sector O12 niveau F2, met een oppervlakte van ca. 23,45m². Kamer A van gebouw I in sector O12 niveau F1, met een oppervlakte van ca. 28,4m².

⁷² Kamer A van veld IV niveau 3, met een oppervlakte van ca. 92,3m².

⁷³ Kamer D van gebouw I in veld II niveau 9, met een oppervlakte van ca. >19,25m² (het zuidelijke deel van dit gebouw werd bij de bouw van huis II overlapt. Afgaande op het gepubliceerde plan had deze kamer mogelijk een lengte van ca. 7m, wat de oppervlakte op ca. 24,5m² brengt). Hoewel de opgravers deze kamer tot gebouw I rekenden, is het niet uitgesloten dat deze een individuele wooneenheid vormde.

⁷⁴ Kamers A tot E van gebouw I op veld I niveaus 9-8, met een oppervlakte van 12,8 tot meer dan 15m².

⁷⁵ Kamers A, B en C van complex I, met een oppervlakte van respectievelijk 2,64; 5,2 en meer dan 5m².

Ibn Hani⁷⁸, Tell Kazel⁷⁹). Deze samengang van kamers laat een grote functionele diversiteit toe binnen een gebouw in haar geheel, maar tevens binnen de grote kamer zelf.⁸⁰ Men mag echter de mogelijkheid niet uitsluiten dat deze grote kamer voornamelijk als inkomhal diende, of een centrale rol speelde in het circulatiepatroon van het huis. Verdere visuele en contextuele analyse zal hierover uitsluitel bieden.

Wanneer we de kamers van alle sites met elkaar vergelijken, valt op dat de variatie aan gekende kameroppervlaktes per site vaak tussen de 1 en 20m² ligt. Dit is het geval voor Tell Afis, Chatal Hüyük, Ras Ibn Hani, Tell al-Judaidah,⁸¹ Sarepta, Tell Sukas en Tyr.⁸² Dit staat in schril contrast met de variatie aan kameroppervlaktes in Hama⁸³ en Tell Kazel⁸⁴, die variëren tussen 1 en 40m² in Hama en tot 93m² in Tell Kazel. Dit verschil kan echter eenvoudig verklaard worden als het gevolg van de selectie van de door opgravingen gekende structuren. Het enige wat we hier dus uit kunnen besluiten is dat uitzonderlijk grote kamers gedocumenteerd zijn voor Hama en Tell Kazel, wat echter de aanwezigheid van dergelijke grote kamers op de andere sites echter niet uitsluit.⁸⁵

Een gelijkaardig beeld krijgen we wanneer we de tabel (cat. 114) en bijhorende grafiek (Fig. 16) met de frequentie per kameroppervlakte bestuderen. Nagenoeg alle kamers vallen binnen het bereik van 1 tot 23m², de grotere kamers behoren voornamelijk tot Tell Kazel en Hama. Kleine kamers tussen de 5 en de 9m² komen het meeste voor. Dit beeld dient echter genuanceerd te worden wanneer we eveneens de gegevens met enige onzekerheid in rekening nemen, waardoor een tweede zwaartepunt ontstaat tussen 13 en 19m². Deze tweedeling blijkt logisch in het licht van voorgaande conclusie dat we vaak groepjes kleine kamers aantreffen, eventueel rondom een grote kamer.

⁷⁶ Kamers A, B en C van gebouw I op veld II niveau 10, met een oppervlakte van respectievelijk 18,45; 1,2 en 8,4m². Kamers A, B en C van gebouw II op veld II niveau 10, met een oppervlakte van respectievelijk meer dan 15m²; 5,76m² en meer dan 2,45m² (mogelijk een gelijkaardige oppervlakte als kamer B). Kamers A, B, C en D van gebouw I op veld II niveau 9, met een oppervlakte van respectievelijk 13,52; 7,25; 3,75 en 19,25m².

⁷⁷ Kamers A, B? en C? van gebouw II in sector N17 niveau F2, met een oppervlakte van respectievelijk 17,6; 8,36 en 3,4m². Kamers A tot G van gebouw III in sector N16 niveau F2, met een oppervlakte variërend van 7 tot 15m² voor de kleine kamers en 18 tot 28m² voor de grote kamers.

⁷⁸ Kamers A, C en D rondom koer F van gebouw II in niveau 2a, met een oppervlakte van respectievelijk meer dan 12m²; 17,5m²; 15,94m² en meer dan 25m² voor de koer. Kamers A tot E rondom koer F van gebouw II in niveau 2b, met een oppervlakte variërend van 5m² tot meer dan 16m² en meer dan 22m² voor de koer.

⁷⁹ Kamers S, R, Q en O op veld II niveau 5, met een oppervlakte van respectievelijk 8,06; meer dan 7,5m²; meer dan 2m² en 77m².

⁸⁰ Uit etnoarcheologisch onderzoek blijkt dat de bewoners van een huis vaak kleine bijkomende kamers bouwen, of bestaande ruimtes aanpassen, om aan de functionele noden te voldoen. KAMP 2000: 84.

⁸¹ Hoewel dit site ook een enkele kamer van ca. 39m² omvat (kamer B van gebouw I niveau 10).

⁸² Deze vergelijking gebeurde zonder rekening te houden met de kamers wiens oppervlaktes zeker groter waren dan de gekende oppervlakte. Wanneer we deze gegevens echter bij de analyse betrekken, veranderd deze situatie niet dramatisch. De tot nu toe opgegraven structuren in de vermelde sites vertonen geen sporen van kamers die veel groter dan 20m² zouden geweest zijn (met uitzondering van Tell al-Judaidah, zie vorige voetnoot).

⁸³ Twee tot zes kamers kenden een oppervlakte van meer dan 20m².

⁸⁴ Vier tot zeven kamers kenden een oppervlakte van meer dan 20m².

⁸⁵ Hier wordt verder op ingegaan in hoofdstuk III.

De gevoerde kwantitatieve analyse van de kameroppervlaktes zal echter pas ten volle benut kunnen worden in combinatie met de resultaten van de andere analysetechnieken.

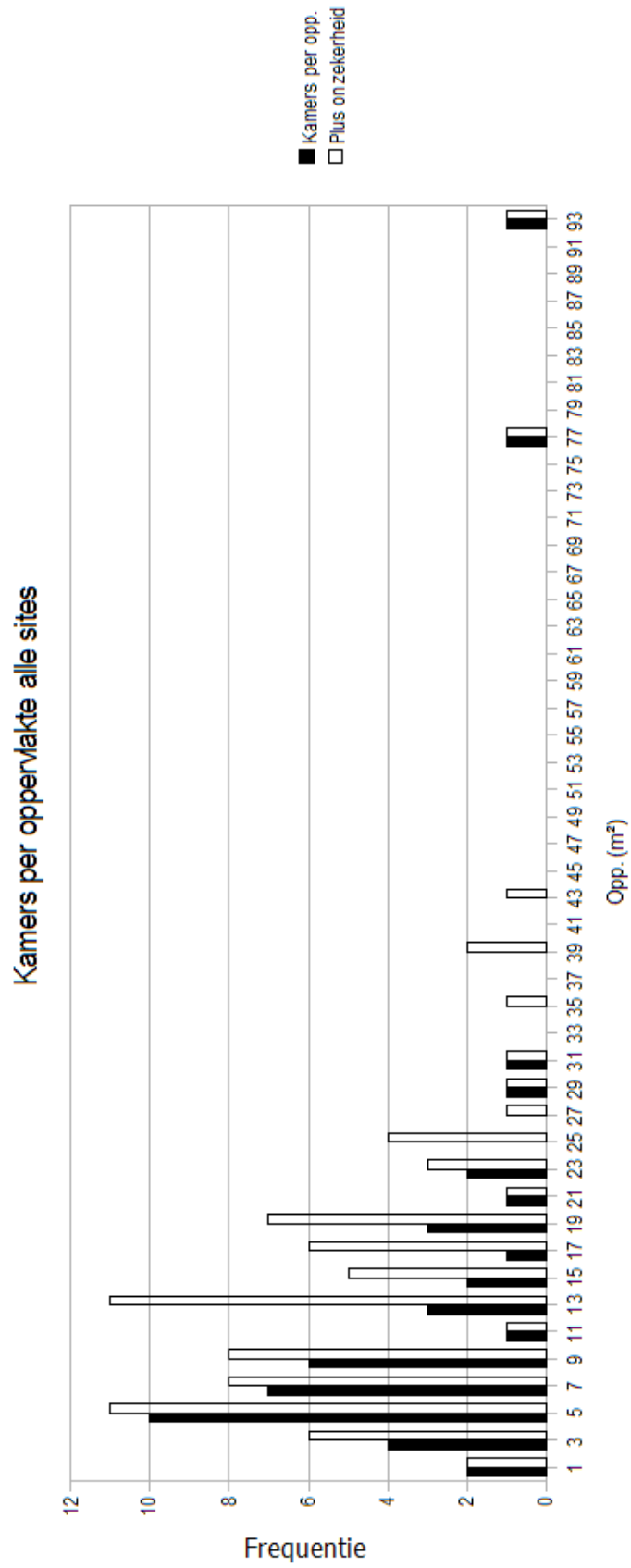

Fig. 16: grafiek totale verdeling kameroppervlaktes.

2.3. Gebouwooppervlaktes

Het beperkte aantal met zekerheid afgebakende gebouwen (7) laat geen grondige vergelijkende analyse toe. We kunnen enkel stellen dat de gekende gebouwen van een eerder kleine omvang zijn (tot 90m²), op enkele uitzonderingen na. Na afloop van de volledige analyse van onze dataset, en in het licht van de vergelijkende studie, zullen we mogelijk een beter beeld krijgen van de oppervlakte van woonhuizen uit de IJzertijd 1 in de noordelijke Levant.⁸⁶

2.4. Deuropeningen

Alhoewel er amper deuropeningen gekend zijn, werd het toch belangrijk geacht deze beschikbare informatie te benutten. Een brede deur kan immers beschouwd worden als bijvoorbeeld een toegang tot een monumentale residentie, of een opslagplaats waar goederen van een aanzienlijke grootte dienden binnen te kunnen. Elke opening in een muur veroorzaakte tevens een zwak punt in de constructie,⁸⁷ zodat de juiste bouwstoffen en constructietechniek dienden gebruikt te worden.⁸⁸ Onze kennis van de exacte locatie van deze deuropeningen is bovendien van groot belang voor een reconstructie van de circulatiepatronen binnen een gebouw.⁸⁹ Hier zal worden nagegaan of ook de breedte van de deuropeningen significante overeenkomsten of verschillen vertonen binnen de dataset.

De grafiek met de totale frequentie per breedte (Fig. 17) toont ons dat de meeste deuropeningen 1m breed waren, een waarde die tevens het midden houdt tussen het geheel van gekende deuropeningen die variëren van 60 tot 150cm breed. Een gelijkaardige verdeling werd door F. Braemer vermeld voor de IJzertijd huizen van de zuidelijke Levant.⁹⁰

⁸⁶ Voor een definitief overzicht van de gebouwen, hun oppervlakte en vorm, zie bijlage II p. 69-70.

⁸⁷ Volgens R. Reich dient deze zwakheid als een beperking van de beschermende functie die elk huis belichaamd aanzien te worden. REICH 1992: 12.

⁸⁸ Hier gaan we dieper op in bij de technologische analyse (p. 55-65).

⁸⁹ Dit zal uitvoerig besproken worden bij de visuele analyse (p. 48-54).

⁹⁰ BRAEMER 1982: 130-133.

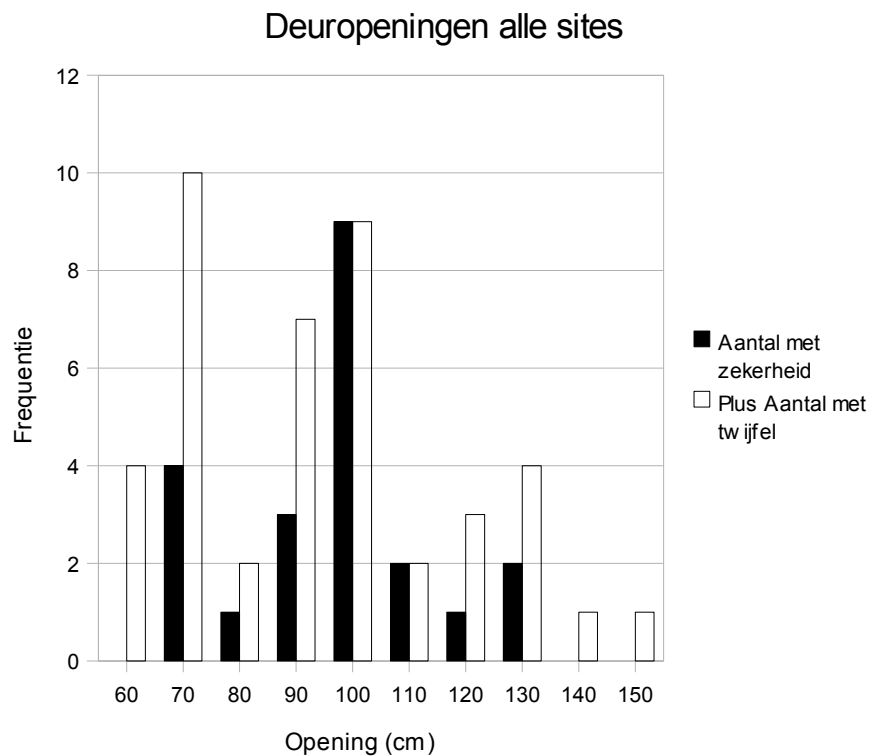

Fig. 17: frequentie deuropeningen alle sites.

De besproken normaalverdeling dient echter genuanceerd te worden wanneer we de verdeling per site gaan bekijken (Fig. 18), waaruit blijkt dat elk site een eigen patroon vertoont. Zowel Chatal Hüyük als Tell Kazel bezitten een duidelijke meerderheid aan openingen van 1m breed, terwijl voor sites als Tyr, Tell Afis en Tell Sukas eerder smalle deuren gekend zijn. Dient deze tweedeling als een indicatie van de functie van de gebouwen in kwestie of als het prestige van haar eigenaar geïnterpreteerd te worden?

Toch willen we benadrukken dat het hier om een zeer beperkte dataset gaat, bestaande uit vaak onzekere gegevens. We kunnen mogelijk met enige zekerheid uitspraken formuleren over de deuropeningen en de monumentaliteit van individuele gebouwen,⁹¹ maar niet over een site in haar geheel, laat staan de hele noordelijke Levant. Zowel de bewaringstoestand als de selectie door de opgravingen laten dit niet toe. Een groot aantal brede deuropeningen (120 tot 140cm) zijn bijvoorbeeld afkomstig uit sectoren N16-O17 van Hama, waar de fragmentarische architecturale resten hun schaduw werpen over de resultaten. Enkele andere brede deuropeningen werden voornamelijk op basis van het gerelateerde vloerniveau gereconstrueerd, waardoor ook deze een zekere twijfel omvatten.⁹² Om de oorspronkelijke

⁹¹ Braemer vermeldt een verschil tussen kleine deuren binnenin een gebouw, en grotere buitendeuren. BRAEMER 1982: 131. Dit verschil valt op basis van onze dataset niet af te leiden. De verschillen in breedte bevinden zich eerder tussen individuele gebouwen.

⁹² Sarepta opening b uit niveau D1.

breedte van een deuropening te achterhalen is de drempelsteen noodzakelijk, evenals de grenzen van de twee omringende muren.⁹³ Verder kunnen scharnierstenen en de constructie van een bijhorend vloerniveau verdere aanwijzingen bieden. Zelden werden al deze factoren aangetroffen, en men kan tevens niet uitsluiten dat de oorspronkelijke opening voorzien was van een kader uit vergankelijk materiaal, wat het geheel nog smaller zou maken.

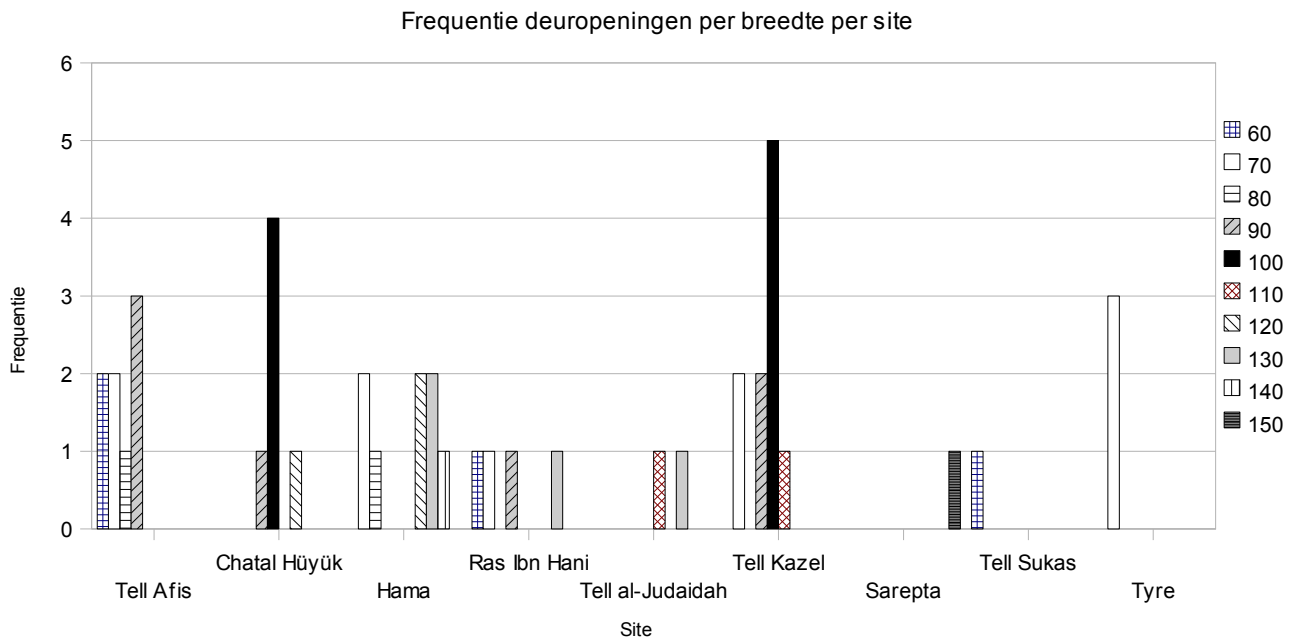

Fig. 18: totale frequentie deuropeningen per site.

⁹³ Een slechte kennis van deze begrenzingen leidde bijvoorbeeld tot een inaccuraat bepaling van de deuropeningen in complex V van Tell Sukas.

2.5. Besluit

De fragmentarische aard van de bronnen leidde tot een kwantitatieve analyse, met het oog op het optimaal benutten van alle beschikbare informatie. De resultaten van deze analyse wijzen erop dat de kwantificatie van de bronnen een noodzaak was voor het huidige onderzoek. Maar ook voor de studie van beter overgeleverde architectuur kan deze benadering interessant blijken.

De analyse van de muurdiktes leverde een grote verscheidenheid per site op. Deze verscheidenheid en de identificatie van dragende muren, liet toe mogelijke individuele wooneenheden te achterhalen. Er werd tevens besloten dat de functie van een gebouw, de traditie van de bouwer, de gebruikte bouwstof en de wil van de bewoner bepalende factoren kunnen zijn voor deze muurdiktes.

Verder werd een hoge frequentie aan kamers met een kleine oppervlakte onderscheiden, die vaak rondom een grotere kamer of een koer gelegen zijn. Opvallend is de gelijkaardige oppervlakte (1 tot 20m²) van de kamers op alle sites, met uitzondering van Tell Kazel en Hama. Tenslotte werd een groot verschil tussen de sites in de breedte van de deuropeningen opgemerkt.

Naast de identificatie van enkele nieuwe woonhuizen, behoren de vele overeenkomsten maar ook de opvallende verschillen binnen de dataset tot de waardevolle resultaten van deze analyse. Men is in staat een onderscheid te maken tussen monumentale gebouwen (complexen met grote kamers en dikke muren) en eerder bescheiden gebouwen.

Maar wat leert dit onderscheid ons over haar bewoners? Is dit alles wat we te weten kunnen komen over deze architectuur? De opsomming en analyse van cijfertjes is uiteraard onvoldoende om de activiteiten die plaatsvonden binnen deze muren (dik of dun) te achterhalen. Ze laat niet toe de bewoners van deze gebouwen en hun prioriteiten te reconstrueren. Het ware nut van deze analyse ligt hem net in de confrontatie met de andere analysetechnieken. We zullen de besproken resultaten benutten bij een visuele, technologische en contextuele analyse, in de hoop onze kennis van de Noord-Levantijnse IJzertijd 1 architectuur en haar bewoners te verfijnen.

3. Visuele analyse

De visuele studie van grondplannen is de meest voor de hand liggende en tevens meest toegepaste architecturale analysetechniek. De hieruit resulterende vormelijke resultaten (vaak overeenkomsten of verschillen binnen de dataset van het onderzoek) mogen echter niet als de enige aanwijzingen voor diversiteit of homogeniteit worden aangehaald. Men dient alle beschikbare bronnen bij een architecturale analyse te betrekken om de diverse historische realiteit te reconstrueren.

De visuele analyse werd op drie vlakken toegepast: de grondplannen, de circulatiepatronen, en de locatie van de structuren in de stedelijke context. Bij de visuele inspectie van de grondplannen werd geen rekening gehouden met bestaande typologieën. Hoewel de resultaten eerder simplistisch overkomen, zijn ze het gevolg van bestaande overeenkomsten en verschillen binnen de dataset zelf. Op deze manier wordt de mogelijke unieke aard van de besproken architectuur gerespecteerd. De resultaten van hoofdstuk II zullen een vergelijking met ander architecturaal onderzoek toelaten.

Hoewel er voor een grondig onderzoek naar de circulatiepatronen van een gebouw methoden werden ontwikkeld zoals *access analysis*,⁹⁴ beperken we ons in het huidige onderzoek tot een visuele inspectie van de locatie van de deuropeningen. Er zijn immers te weinig deuren gekend om de circulatie binnen een gebouw accuraat te achterhalen. De waarde van deze visuele inspectie zal blijken uit de confrontatie met de onderscheiden grondplannen, en hun relatie tot de stedelijke context.

3.1. Analyse grondplannen

Een eenvoudige visuele inspectie van de grondplannen (zonder rekening te houden met bestaande typologieën⁹⁵ en mogelijke circulatiepatronen⁹⁶) brengt ons tot de conclusie dat er wel degelijk enkele vormelijke overeenkomsten bestaan binnen de dataset:

- Er werd reeds gesteld dat de identificatie van individuele gebouwen in de dataset eerder problematisch is. Dit deed ons besluiten de visuele analyse aan te vatten op het niveau van de kamers.

Op bijna elk site zien we *clusters* van kamers met een gelijkaardige oppervlakte. Deze *clusters* zijn de oorzaak van de besproken hoge frequentie van kamers met een oppervlakte tussen de 1 en de 20m² (cat. 105-114).

⁹⁴ HILLIER EN HANSON 1984.

⁹⁵ Zie hoofdstuk II.

⁹⁶ Deze worden onder de volgende titel besproken.

- Deze kamers van een gelijkaardige oppervlakte liggen vaak met de lange zijde naast elkaar.⁹⁷ Deze zullen voor het huidige onderzoek als parallelle gebouwen aangeduid worden.⁹⁸ Deze parallelle kamers zouden op basis van hun dikke buitenmuren en hun relatie ten opzichte van andere kamers als individuele gebouwen kunnen worden beschouwd.
- Er kunnen echter eveneens kamers worden onderscheiden die met de korte zijde naast elkaar liggen.⁹⁹ Het is echter minder evident deze langgerekte kamers als individuele gebouwen te bestempelen, aangezien ze vaak in relatie staan tot andere kamers, straten of open ruimtes.¹⁰⁰
- Vervolgens kunnen we de kamers met een groter oppervlakte bij onze analyse betrekken. Vele van deze kamers staan duidelijk in relatie tot de *clusters* van kleine kamers. Afhankelijk van de zijde waarlangs de kleine kamers geschikt zijn en het aantal kleine kamers, kunnen we drie groepen onderscheiden:
 1. Een grote kamer met een enkele kleine kamer langs de breedte (Chatal Hüyük,¹⁰¹ Tell Kazel¹⁰² en mogelijk eveneens Tell Sukas¹⁰³).
 2. Een grote kamer met twee kleine kamers langs de lengte (Chatal Hüyük¹⁰⁴).
 3. Een grote kamer met meerdere kleine kamers langs de lengte (Tell Kazel¹⁰⁵ en mogelijk eveneens in Hama¹⁰⁶).
- Tenslotte kan men tevens alleenstaande gebouwen onderscheiden die uit één enkele

⁹⁷ Tell Afis: gebouw II op veld E noord niveaus 7-6 (kameroppervlaktes: ca. 4,59 en 6,21m²). Chatal Hüyük: gebouw I op veld Iva niveau 5 (kameroppervlaktes: ca. >5m²). Hama: gebouw I in sector F11 (kameroppervlaktes: 7,2 en 9,6m²). Ras Ibn Hani: gebouw II van niveau 2a (kamers A (>12m²) en C (17m²)); gebouw II van niveau 2b (kamers A (>12m²) en C (>7m²)). Tell Sukas: complex I (kameroppervlaktes: ca. 2,64; 5,2 en >5m²).

⁹⁸ Mogelijk kunnen we gebouw I van Ras Ibn Hani eveneens tot deze categorie rekenen, zoals door F. Braemer werd geopperd (BRAEMER 1997: 67). De beperkte dikte van muren 2 en 5 sluiten een uitbreiding van dit gebouw met enkele kamers langs de gemeenschappelijke muur 3 niet uit.

⁹⁹ Tell Afis: kamers 828 en 832 op veld E noord niveaus 7-6 (kameroppervlaktes: ca. 13,8m² en >7m²); kamers 807 en 808 op veld E noord niveaus 5-3 (kameroppervlaktes: ca. >8m² en >2,4m²). Ras Ibn Hani: gebouw II van niveau 2a (kamers C (17,5m²) en D (15,94m²)); gebouw II van niveau 2b (kamers D (>4m²), B (5,85m²) en E (>6m²)). Tyr: kamers 3 (ca. 4,5m²) en 13 (ca. >3,3m²) van niveaus XII tot XI.

¹⁰⁰ Deze gebouwen zullen dan ook besproken worden tesamen met hun specifieke locatie in het urbane netwerk.

¹⁰¹ Gebouw I op veld II niveau 10, met een totale oppervlakte van ca. 70m².

¹⁰² Kamers C en D op veld II, met een oppervlakte van ca. 100m². Hoewel deze kamers tegen muur 3010 werden aangebouwd (de muur die in het begin van de IJzertijd 1 periode het Late Bronstijd complex in tweeën deelde, waarlangs de nieuwe IJzertijd structuren geplaatst en waop ze georiënteerd zijn), is hun reconstructie eerder onzeker door de slecht gekende oostelijke grens (muur 3096).

¹⁰³ Complex V zou volgens J. Lund tot dit grondplan gerekend kunnen worden. LUND 1986: 187-188.

¹⁰⁴ Gebouw II op veld II niveau 10, met een totale oppervlakte van ca. >43m². Indien we aannemen dat kamer D niet tot dit gebouw behoort: Gebouw I op veld II niveau 9, met een totale oppervlakte van ca. 36m².

¹⁰⁵ Kamers O, S, R, Q van veld II, met een oppervlakte van ca. 170m².

¹⁰⁶ Men zou gebouw II in sector N16 fase F2 als een gebouw van deze categorie kunnen beschouwen, waarbij ruimte D als grote kamer dient te worden gezien en kamers A, B en C als kleine kamers langs de lange zijde. De fragmentarische aard van de architecturale resten en de beperkte oppervlakte van het opgravingsveld, laten echter niet toe deze stelling met zekerheid te bevestigen.

kamer met een aanzienlijke oppervlakte bestaan. Deze zullen in het huidige onderzoek als één-kamer huizen aangeduid worden. Men treft ze zowel in Tell Afis,¹⁰⁷ Hama¹⁰⁸ als in Tell Kazel¹⁰⁹ aan (en mogelijk ook in Chatal Hüyük¹¹⁰). Met uitzondering van het gebouw in Tell Kazel kennen al deze één-kamer huizen een oppervlakte tussen de 30 en de 45m², wat niet toelaat hen tot de grootste gebouwen op de sites te rekenen. De enkele kamer van deze gebouwen behoort, zoals reeds vermeld bij de kwantitatieve analyse (zie *supra*), echter wel tot de grootsten van de sites. Opvallend is tevens de overeenkomstige muurdiktes, die zich voor de huizen in Tell Afis, Hama en Chatal Hüyük tussen de 60 en 70cm bevinden.

Het grote gebouw in Tell Kazel vertoont naast de vormelijke overeenkomst echter grote verschillen. Zo kent dit gebouw een oppervlakte van ca. 136,5m² en zijn de muren ca 1m dik.¹¹¹ Een mogelijke functionele oorzaak voor deze verschillen zal later besproken worden (zie p. 77).

Enkel voor de één-kamer huizen in Tell Afis en Hama zijn deuropeningen gekend. Gebouw IV in Tell Afis kende in een eerste fase (niveau 7c) een toegang langs de lange zijde, en in een latere fase (niveau 7ba-6) langs de korte zijde. Een gelijkaardige evolutie zien we in Hama waar het gebouw van fase F2 een opening kende in de lange zijde, waarna we deze opening in het gebouw van fase F1 aantreffen in de korte zijde.¹¹² Dienen we hierin een gelijkaardige chronologische evolutie te zien voor zowel Tell Afis als Hama? Of wordt de locatie van de deuropening eerder gedicteerd door de plaats die het gebouw inneemt in het stedelijke geheel? Kunnen deze huizen gerelateerd worden aan een specifieke functie?¹¹³

3.2. Circulatiepatronen

Het beperkt aantal gekende deuropeningen laat niet toe het circulatiepatroon van elk gebouw met zekerheid te reconstrueren.¹¹⁴ Hoewel in geen enkel gebouw een trap werd aangetroffen, valt het niet uit te sluiten dat ook een verdieping of de daken een actieve rol speelden in het

¹⁰⁷ Gebouw IV op veld E noord niveau 7-6, met een oppervlakte van ca. 37,8m².

¹⁰⁸ Gebouw I in sector O12 niveau F2, met een oppervlakte van ca. 35,49m². Gebouw I in sector O12 niveau F1, met een oppervlakte van ca. 46,75m².

¹⁰⁹ Gebouw I op veld IV niveau 3, met een oppervlakte van ca. 136,5m².

¹¹⁰ Kamer D van gebouw I in veld II niveau 9, met een oppervlakte van ca. >19,25m² (het zuidelijke deel van dit gebouw werd bij de bouw van huis II overlapt. Afgaande op het gepubliceerde plan had deze kamer mogelijk een lengte van ca. 7m, wat de oppervlakte op ca. 24,5m² brengt, en die van het gebouw op 31,5m²). Hoewel de opgravers deze kamer tot gebouw I rekenden, is het niet uitgesloten dat deze een individuele wooneenheid vormde.

¹¹¹ Deze muurdikte kent vermoedelijk een structurele oorzaak: het mogelijk maken van een grote overspanning.

¹¹² Uit de gekende dimensies van de deuropeningen valt weinig te concluderen: de openingen in Hama zijn telkens ca. 70cm breed, en opening g in Tell Afis werd met enige onzekerheid op ca. 90cm berekend.

¹¹³ Zie p. 70-71.

alledaagse leven.¹¹⁵ Er zijn echter te weinig bronnen voorhanden om dit grondig na te gaan.

De aan- of afwezigheid van scharnierstenen (en dus deuren) kan een aanwijzing bieden voor het afsluiten van een kamer, en dient in rekening te worden genomen bij de studie van de circulatiepatronen.¹¹⁶ De aanwezigheid van een scharniersteen is uiteraard een aanwijzing voor het bestaan van een deur, maar haar afwezigheid sluit enige vorm van afsluiting echter niet uit.¹¹⁷ Bijgevolg zal er geen rekening worden gehouden met scharnierstenen bij deze analyse.¹¹⁸

Voor het huidige onderzoek zullen we ons dus beperken tot een visuele analyse van de gekende deuropeningen. Deze resultaten zullen onder de volgende titel in hun ruimere stedelijke context worden geplaatst.

De deur van een gebouw kon doorheen het gebruik van het huis van plaats veranderen. Dit zien we onder andere in het één-kamer huis van Tell Afis, waar de deur aan de lange zijde plaats ruimt voor een opening langs de korte zijde. Hoewel dit als een reactie op een veranderde urbane situatie zou kunnen worden geïnterpreteerd, is er binnen niveau 7 geen sprake van enige gekende bouwactiviteiten. Mogelijk dienen we dit dus als een uiting van de voorkeur van de bewoners van het gebouw te zien.¹¹⁹

Het gebouw in Tell Afis bestaande uit twee achterelkaar gelegen kamers, kende een deur naar het exterieur langs de lange zijde van de eerste kamer.¹²⁰ De tweede kamer kon men uitsluitend via de eerste ruimte bereiken, men zou dus kunnen stellen dat deze eerste kamer de circulatie binnen het gebouw controleerde en een meer publiek karakter kende dan de achterliggende kamer.¹²¹

¹¹⁴ Volgens M. Cutting dienen de architecturale resten goed gekend te zijn, vooral de openingen, eer men een analyse van de circulatiepatronen (of enige vorm van *access analysis*) kan uitvoeren. De foutieve, willekeurige of ongekende locatie van een deur kan immers het gehele circulatiepatroon veranderen, en dus de beleving van de ruimte (bvb. Graad van privacy, zie o.a. GRAHAME 1997). CUTTING 2006: 232-233; CUTTING 2003: 17-19.

¹¹⁵ Etnoarcheologisch onderzoek heeft aangetoond dat de daken in Midden-Oosterse dorpen ook nu nog voor een veelheid aan activiteiten worden gebruikt. KAMP 1993: 305. In het kader van een architecturale studie van de woonhuizen in Ugarit werden eveneens etnoarcheologische voorbeelden gehanteerd om domestieke activiteiten op de etages en terrassen te veronderstellen. YON EN CALLOT 1995: 159, 163; YON EN CALLOT 1997: 19.

¹¹⁶ CASTEL 1992: 63.

¹¹⁷ BRAEMER 1982: 132.

¹¹⁸ De scharnierstenen worden behandeld onder de technologische analyse.

¹¹⁹ De nieuwe deur 'g' richt zich naar het westen, naar de rand van de acropolis, in tegenstelling tot deuren c, d, e en f die naar het noorden gericht zijn (voor een beperking van de lichtinval?) en uitgeven op straten. Aangezien het onduidelijk is of opening 'g' uitgaat op een koer of een andere kamer, kunnen we moeilijk een uitspraak doen over de invloed van deze gewijzigde oriëntatie op de integratie in het openbare leven.

¹²⁰ Tell Afis gebouw II op veld E noord niveaus 7-6.

¹²¹ Het gebruik van de termen 'privaat' en 'publiek' voor het huidig onderzoek komt zeer simplistisch en eenduidig over in het licht van de discussie die hieromtrent kan worden gevoerd (zie: GRAHAME 1997). We nemen echter aan dat we de kamers van een dergelijk eenvoudig huisplan wel degelijk een, ten opzichte van elkaar, relatief privaat of publiek karakter kunnen toeschrijven. Hiervoor baseren we ons op de locatie van de deuropeningen, de relatie tussen de kamers en de relatie ten opzichte van publieke ruimtes (straten en koeren).

Er werd reeds opgemerkt dat kleine kamers vaak voorkomen rondom een grote kamer. Wanneer we de deuropeningen bij onze analyse betrekken, valt op dat deze grote kamer ook vaak toegang verschaft tot de kleinere ruimtes.¹²² Hoewel de opening naar het exterieur zelden gekend is¹²³ kan men stellen dat deze grote kamer, met haar verdeelfunctie in de circulatie, een centrale rol speelde in het leven van haar bewoners.

De gekende buitendeuren bevonden zich langs de korte,¹²⁴ maar vooral langs de lange zijde¹²⁵ van de achterliggende kamers. Deze tweedeling blijkt niet gerelateerd te zijn aan de bouwtypes, en zal vermoedelijk eerder gedictieerd zijn door de urbane planning. Laten we dus vervolgens de stedelijke context van de gebouwen bestuderen om de relatie tussen de bouwtypes, circulatiepatronen en hun locatie na te gaan.

3.3. De gebouwen in hun stedelijke context

De beperkte opgegraven oppervlaktes binnen onze dataset laten slechts een kleinschalige analyse van de stedelijke context toe.

Wat de urbanisatie betreft kunnen we een onderscheid maken tussen sites met een dichte bebouwing (Tell Afis, Ras Ibn Hani, Tell Kazel, Tyr en mogelijk Sarepta) en sites met een open bebouwing (Chatal Hüyük, Hama, Tell al-Judaidah en Tell Sukas). Voor enkele sites zou deze tweedeling verklaard kunnen worden door de geografische locatie van de opgravingsvelden,¹²⁶ de omvang van de sites,¹²⁷ of hun politieke rol.¹²⁸ In beide gevallen is het echter problematisch de belangrijkste structurerende elementen in het urbane netwerk te achterhalen. Vormden de dichtbebouwde gebieden wooneilanden? Waar bevonden zich de hoofdstraten? Speelden monumentale gebouwen een rol in de stedelijke planning?

Hoewel deze vragen niet volledig te beantwoorden zijn op basis van onze bronnen, kunnen we

¹²² Gebouw II van veld II niveau 9 in Chatal Hüyük kende een opening langs de smalle zijde van de grote kamer. Gebouw III in sector N16 fase F2 van Hama kende een opening in de lange zijde van de grote kamer (G), evenals het geheel O-S-R-Q in Tell Kazel (deuropening 'g' naar kamer O).

¹²³ Chatal Hüyük: gebouw I area II niveau 10; gebouw I van veld II niveau 9. Hama: mogelijk gebouwen II en III in sector N16 fase F2? Tell Kazel: het geheel O-S-R-Q.

¹²⁴ Tell Afis: op veld E noord niveaus 7-6 opening g. Chatal Hüyük: veld II niveau 9 gebouw I opening a. Hama: sector O12 fase F1 opening a. Sarepta: fase D1 opening a.

¹²⁵ Tell Afis: op veld E noord niveau's 7-6 openingen c, d, e en f; op veld E zuid opening a. Chatal Hüyük: veld I niveaus 9-8 opening a; veld II niveau 9 gebouw II opening a. Hama: sector O12 fase F2 opening a; sector N16 fase F2 gebouw III opening d. Ras Ibn Hani: niveau 2a gebouw II openingen a (naar de koer) en b; niveau 2b gebouw II openingen a en b. Tell Kazel: veld II openingen a en g. Sarepta: fase D1 opening b.

¹²⁶ Het complex van Tell Kazel veld II, bevond zich ten zuiden van de acropolis, terwijl veld E van Tell Afis aan de rand van de acropolis gelegen is. Beide velden zouden als dicht bebouwde woonwijken in de nabijheid van het (politieke? Religieuze?) centrum kunnen worden beschouwd.

¹²⁷ Hoewel de opgravingen van Tell Sukas zich op de acropolis concentreerden, zou de geringe oppervlakte (ca. 8425m², Riis 1970: 7-10) als verklaring voor de beperkte urbanisatie kunnen worden aangehaald.

¹²⁸ Hama was het centrum van een Aramese stadsstaat in de IJzertijd 2 periode, wat de aanwezigheid van vrijstaande monumentale gebouwen (met voorgangers in de IJzertijd 1 periode) zou kunnen verklaren.

echter een aanwijzing vinden in de gelijkaardige oriëntatie van de structuren binnen elk site.¹²⁹ Deze komt overeen met de oriëntatie van straten,¹³⁰ pleinen¹³¹ en gemeenschappelijke muren.¹³² Deze begrenzingsen werden tevens doorheen verschillende architecturale fasen gerespecteerd,¹³³ net zoals enkele muren of hele gebouwen hergebruikt werden.¹³⁴ Verder dient de concentratie van de besproken *clusters* kleine kamers rondom een koer als structurerend kenmerk te worden beschouwd.¹³⁵ In Tell Kazel zien we tenslotte enkele domestieke structuren die georiënteerd zijn op een monumentaal (mogelijk religieus) gebouw.¹³⁶ Men kan dus besluiten dat bij de constructie van een gebouw rekening werd gehouden met de bestaande openbare en private structuren en ruimtes, waaraan de eigenaar zowel vorm als omvang van zijn huis diende aan te passen.

In de locatie van de deuropeningen, die de interactie tussen publieke en private ruimtes bepaalt, vindt men tevens een bevestiging van deze relatie. Buitendeuren openen naar straten of pleinen. In Tell Afis kan men tevens een zekere gelijkaardige oriëntatie van deuren die uitgeven op straten bespeuren. Waar kamers rond koeren zijn gesitueerd, kenden ze vermoedelijk geen directe toegang tot de straten. De koeren controleerden bijgevolg de circulatie in het urbane netwerk, en dienden als een overgang tussen de publieke en de private ruimtes.

Uit het voorgaande kan dus worden opgemaakt dat, net als in de hedendaagse steden, de vorm en omvang van een woonhuis in de Vroege IJzertijd niet enkel bepaald werd door traditie en de wil van de bewoner. De ruimte die men kan benutten en de reeds bestaande omringende huizen zullen de nieuwe constructie beïnvloeden, waardoor een grote variatie aan huisplattegronden een evidentie wordt.¹³⁷ Daarnaast kan men ook de locatie van het huis (bvb. op de acropolis of langs de stadsmuur)¹³⁸ en haar relatie met de openbare plaatsen en

¹²⁹ Hiermee wordt de gelijkaardige richting van de muren bedoeld, eerder dan de locatie van de voordeur die zelden gekend is. Laatstgenoemde methode werd toegepast door C. Castel en laat interessante conclusies toe betreffende de plaats die een gebouw inneemt in het urbane weefsel, ten opzichte van zijn omgevende huizen en de toegankelijkheid van een gebouw. CASTEL 1992: 17-30.

¹³⁰ Onder andere in Tell Afis (straten 821, 817, 1781 en C), Ras Ibn Hani, Sarepta (straat 34), Tell Sukas (ten zuiden van complex I bevond er zich een straat) en Tyr (straat 1).

¹³¹ Onder andere in Tell Afis (koer 803), Ras Ibn Hani (koer F), Sarepta (koer 45) en Tyr (koeren 4 en 11).

¹³² Onder andere in Chatal Hüyük (veld V, oriëntatie op stadsmuur), Hama (sector F11, gemeenschappelijke muur 5) en Tell Kazel (het noordelijke deel van veld II kende een oriëntatie volgens het verloop van de centrale muur 3130/3137/3010/3017, die aan het begin van de Vroege IJzertijd werd gebouwd).

¹³³ Onder andere in Tell Afis, Chatal Hüyük veld II, Hama sector O12, Ras Ibn Hani, Tell al-Judaidah, Tell Kazel veld IV en het zuidelijke deel van veld II, Sarepta en Tyr.

¹³⁴ De beste voorbeelden zijn Sarepta en Tyr, waar doorheen de architecturale fasen muren worden herbruikt en verwijderd, waardoor steeds een verschillende verdeling van de stedelijke ruimte ontstaat.

¹³⁵ De beste voorbeelden zijn Ras Ibn Hani (niveau 2), Tell Kazel (veld II) en Tyr. Een gelijkaardig fenomeen werd door W.P. Anderson voor Sarepta niveau D vermoed, ondanks de beperkte oppervlakte van het opgegraven gebied (100m²). ANDERSON 1988: 107. Voor een kritische bemerking betreffende de identificatie van onoverdekte ruimtes zie p. 102, 104.

¹³⁶ Tell Kazel veld IV gebouw I.

¹³⁷ Voor de Midden en Late Bronstijd huizen in de zuidelijke Levant komt Ch. Foucault-Forest tot een gelijkaardig besluit. FOUCAULT-FOREST 1997: 153, 155.

¹³⁸ MEIJER 1989.

gebouwen (bvb. straten, pleinen en tempels) via deuropeningen¹³⁹ als betekenisvol beschouwen.¹⁴⁰

3.4. Besluit

Het vergelijken van de grondplannen liet toe enkele gelijkaardige wooneenheden te onderscheiden, bestaande uit *clusters* van kleine kamers, vaak geschikt rondom een koer of een grote kamer. De locatie van de gekende deuropeningen binnenin een huis, toonde het belang van de grote kamer aan. De variërende locatie van de deuropeningen naar het exterieur en de locatie van de gebouwen in het urbane weefsel, doen echter vermoeden dat men niet van een standaard huistype kan spreken. Men past zich steeds aan de bestaande urbane situatie aan, waardoor een grote variatie van huisvormen en dimensies ontstaat.

Wanneer we deze resultaten combineren met de bevindingen van de kwantitatieve analyse, valt op dat de meeste sites¹⁴¹ bescheiden woningen (met dunne muren) kennen, met een beperkt aantal kleine kamers (1 tot 4 kamers van ca. 1 tot 20m²). Tell Kazel en Hama worden daarentegen gekenmerkt door grote complexe gebouwen, vaak met dikke muren en een groot oppervlak.

De visuele analyse van de dataset heeft ons weer een stap dichterbij gebracht in onze zoektocht naar de aard van de IJzertijd 1 architectuur en haar bewoners. Maar hier houden we het niet bij, er zijn immers nog onbenutte bronnen die om een analyse smeken. Deze komen aan bod in de technologische en de contextuele analyse.

¹³⁹ KAMP 1993: 305.

¹⁴⁰ Dit impliceert tevens dat de circulatiepatronen binnen in een gebouw in relatie staan tot het exterieur, een gegeven dat zowel in de etnoarcheologie (zie o.a. KAMP 2000; KAMP 1993), als de *access analysis* theorie (zie o.a. HILLIER EN HANSON 1984; CUTTING 2006; CUTTING 2003) wordt benadrukt.

¹⁴¹ Tell Afis, Chatal Hüyük, Ras Ibn Hani, Tell al-Judaidah, Sarepta, Tell Sukas en Tyr.

4. Technologische analyse

De voornaamste bron ter beschikking van de archeoloog bij een poging tot architecturale analyse zijn de materiële resten van de structuren zelf. Deze kan men als eenduidige primaire bronnen beschouwen die, in tegenstelling tot de benoeming van kamers en gebouwen, geen interpretatie impliceren. Een opgegraven steen IS een steen in het heden en WAS een steen in het verleden. Pas wanneer men tracht na te gaan tot welk groter geheel deze muur behoorde, betreedt men de (vaak waanzinnige, maar absoluut noodzakelijke) wereld der interpretatie.

Als mogelijke primaire bron laten deze materiële structuren enkele vragen toe waaruit zekere antwoorden vloeien die ons iets leren over de bouwers, bewoners of eigenaars van deze structuren. Volgende vragen zullen hieronder aan bod komen: uit welke bouwstoffen zijn de structuren opgebouwd? Volgens welk patroon werden de bouwstoffen opeen geplaatst? Waren deze voorzien van een fundering? En hoe zit het met de rest van de muur? Was deze voorzien van openingen? Kan men vloerniveaus associëren met deze structuren?

Een bedenking die men echter hierbij kan formuleren is de rol van de opgraver in de selectie en beschrijving van deze zogenaamde primaire bronnen. Om het boververmelde voorbeeld te volgen zou men voor zichzelf kunnen uitmaken wat men onder een steen verstaat, maar men mag er niet van uitgaan dat ook R.J. Braidwood en M.H. Ingholt dezelfde beschrijving hanteren voor de identificatie van een steen. Dit verschil in perceptie komt ook tot uiting in de dataset. Men kan uit de opgravingsverslagen niet steeds duidelijk afleiden wat de opgraver bedoelde met “fundering”, “witte pleister”, “gele pleister”, “vloer”, “aangestampte aarde” of “de stenen basis”, en of hij hiermee hetzelfde bedoelde als zijn collega-archeologen. Wat we hierboven dus als primaire bronnen omschrijven, heeft eigenlijk al een zekere selectie en interpretatie doorlopen.¹⁴² Bijgevolg zal men bij de uitvoerige beschrijving van deze bronnen, als antwoord op de bovenvermelde vragen, in de mate van het mogelijke rekening houden met eventuele onzekerheden die uit de opgravingsverslagen blijken.

4.1. Bouwstoffen

Voor de bouw van de structuren werd steen, klei, pleister en mogelijk hout aangewend:

- Steen: op alle sites werd steen verwerkt in de constructies, zowel in de muren als in architecturale elementen (drempels, scharnieren, vloerbekleding). De grootte, de soort en de hoeveelheid steen verschilde echter per site en bleek tevens afhankelijk van de structuur waarvoor ze werd aangewend.

¹⁴² Concrete architecturale voorbeelden (vloer, huis, put, muur, nederzetting) van deze subjectiviteit bij de registratie en publicatie van opgravingsresultaten worden geboden in: HODDER 1986: 120, 171-172.

Deze bouwstof kon bewerkt (*ashlars*¹⁴³ of ruw gehouwen) of onbewerkt (ruwe stenen of veldstenen), en met grote of kleine dimensies (keien en kiezels) worden gebruikt. Vermoedelijk werd voornamelijk kalksteen als bouwstof benut, hoewel dit zelden in de opgravingsverslagen werd vermeld. De schaarse vermeldingen bevestigen het gebruik van kalksteen voor muren en basins.¹⁴⁴ Het architecturale gebruik van het eveneens voorhanden zijnde basalt¹⁴⁵ is enkel voor Hama geattesteerd. Wel werden er voorwerpen uit basalt aangetroffen op andere sites.¹⁴⁶ Het harde basalt werd bovendien aangewend voor stèles. Haar tegen de witte kalksteen afstekende zwarte kleur, haar relatieve hardheid en mogelijk haar porositeit, maakten basalt geschikt voor de productie van orthostaten en stèles.¹⁴⁷ In Hama werden gedecoreerde basalten tegels aangetroffen, hun decoratieve karakter werkte het hergebruik van deze stenen echter in de hand.¹⁴⁸ Basalt is eveneens goed bestand tegen watererosie¹⁴⁹ en werd bijgevolg gebruikt voor de waterafvoer in Hama¹⁵⁰. Een studie van de gebruikte steensoorten dient worden uitgevoerd, om de draagkracht van de muren te bepalen en vreemde elementen met zekerheid te kunnen aanduiden.

De beschikbare bronnen laten dus niet toe een onderscheid te maken tussen sites op basis van benutte steensoorten. Dit kunnen we echter wel doen op basis van de dimensies en de graad van afwerking van de stenen (zie p. 62-65).

- Klei: deze grondstof kon op twee verschillende manieren worden aangewend: als pisé of als ongebakken leemtichels.

Pisé muren zijn uitsluitend voor Hama geattesteerd.¹⁵¹ Deze techniek bestaat erin grote onregelmatige klompen gemagerde klei opeen te stapelen.¹⁵²

In Tell Afis, Chatal Hüyük, Hama, Tell al-Judaidah en Tell Kazel werden leemtichels

¹⁴³ Als muurfragmenten aangetroffen in Hama, Ras Ibn Hani (niveau 2a sector Y67, muur 1) en Sarepta (de muren van kamers 33 en 35 niveau D1). Verder werden goed gekapte stenen als architecturale elementen (deurstijlen, muurhoeken) benut op nagenoeg alle andere sites.

¹⁴⁴ Bvb. in Hama: FUGMANN 1958: 141.

¹⁴⁵ Als we de geologische kaart van de streek bekijken (WRIGHT 1985: Figs. 8-9.) valt op dat zowel kalksteen als basalt aan het oppervlak aanwezig zijn. Andere stenen dienden aangevoerd te worden van verder gelegen gebieden.

¹⁴⁶ Onder andere basalten vijzels en kommen in Tell Kazel (CAPET 2003: 103, 106, Figs. 37d, 37e, 41) en Tell Afis (VENTURI 2000: 510). Uit persoonlijke ondervinding kan worden gesteld dat de sites langs de Syrische kust bezaaid zijn met basaltfragmenten. Op het site van Tell Tweini kan men geen twee meter wandelen zonder een stukje basalt tegen te komen (deze toonden vaak sporen van gebruik als vijzel of maalsteen).

¹⁴⁷ REICH 1992: 2.

¹⁴⁸ FUGMANN 1958: 145-146. Ook op het site van Tell Tweini bleek de decoratieve kracht van basalt zijn uitwerking te kennen op de hedendaagse mens. Deze stenen werden immers verzameld om, in combinatie met de beige kalkstenen, bloembakken te sieren.

¹⁴⁹ REICH 1992: 2.

¹⁵⁰ FUGMANN 1958: 143-145, Fig. 176.

¹⁵¹ Onder andere gebouw I in sector O12 niveau F1. FUGMANN 1958: 135, 139.

¹⁵² De identificatie van pisé muren wordt door G.R.H. Wright echter als problematisch omschreven. Archeologen benutten niet steeds dezelfde criteria ter identificatie van pisé muren, waardoor leemtichel architectuur (door haar slechte bewaring, wat het herkennen van individuele tichels bemoeilijkt) foutief als pisé kan worden omschreven. WRIGHT 1985: 360-361.

benut bij de constructie van de muren. Deze werden in een moule gevormd en vervolgens in de zon te drogen gelegd.¹⁵³ Enkel voor Tell Kazel zijn de afmetingen van de leemtichels gekend, met dimensies van gemiddeld: 30/36/38 x 30 x 12/10.¹⁵⁴

- Pleister: vloeren, muren, bassins en silo's werden in Tell Afis, Ras el-Bassit, Hama, Tell al-Judaïdah en Tell Kazel met pleister bezet. Deze uit kalk geproduceerde bouwstof werd voornamelijk dankzij haar plastische en waterwerende eigenschappen benut. Om ongebakken leemtichels tegen neerslag te beschermen werden ze jaarlijks bepleisterd. Bepleisterde vloeren kenden een hard waterwerend wandeloppervlak, dat eenvoudig gereinigd kon worden en modderpoelen voorkwam.¹⁵⁵
- Hout: de vaak dikke aslagen wijzen op een aanzienlijk gebruik van hout,¹⁵⁶ een bouwstof die tevens overvloedig voorhanden was langsheen de Levantijnse kuststreek. Dit kon zowel voor structurele als decoratieve¹⁵⁷ elementen worden aangewend.¹⁵⁸ Deze bouwstof bleek echter op geen enkel site in haar oorspronkelijke staat overgeleverd. Onze kennis van het gebruik van hout in de architectuur beperkt zich dus noodzakelijkerwijze tot historische¹⁵⁹ en hedendaagse voorbeelden.¹⁶⁰

4.2. Muren

Muren werden volgens twee verschillende methoden opgetrokken:

- Volledig stenen muren: deze treffen we aan in de kustsites (Ras Ibn Hani, Sarepta, Tell Sukas, Tyr).
- Leemtichel muren met een stenen basis: vaak treft men een beperkt aantal rijen stenen aan¹⁶¹ waarboven een superstructuur uit ongebakken leem werd aangebracht. Deze tweeledige structuur heeft als doel de kwetsbare leemtichels tegen het (regen)water te beschermen.

¹⁵³ Gebakken leemtichels komen in de Levant en Syrië slechts vanaf de Vroeg Romeinse periode voor. REICH 1992: 7; WRIGHT 1985: 361-362.

¹⁵⁴ CAPET 2003: 101.

¹⁵⁵ Over de productie van pleister: CLARK 2003: 39-40; REICH 1992: 9; WRIGHT 1985: 369-373.

¹⁵⁶ Dit werd onder andere opgemerkt voor Hama (FUGMANN 1958: 135) en Tell Kazel (CAPET 2003: 101).

¹⁵⁷ Het gebruik van houten platen ter decoratie werd vermoed voor Tell Kazel. CAPET 2003: 107.

¹⁵⁸ Voor het gebruik van hout in de Levantijnse architectuur: BRAEMER 1982: 110-111; REICH 1992: 7-8; WRIGHT 1985: 363-369.

¹⁵⁹ REICH 1992: 7-8. Voorbeelden werden aangetroffen in Egypte en de zuidelijke Levant (Beer Sheba en Arad). WRIGHT 1985: 356-366.

¹⁶⁰ Wright interpreteert het overvloedige gebruik van hout voor het opvangen van aardbevingen. WRIGHT 1985: 53.

¹⁶¹ Van zes rijen in Tell Kazel tot een enkele rij in Tell Afis, Chatal Hüyük, Hama en Tell al-Judaïdah.

De stenen funderingen waren eerder ondiep, vaak bestaande uit slechts een enkele rij stenen.¹⁶² In vele gevallen werd er zelfs zonder fundering gebouwd.¹⁶³ Dit had tot gevolg dat de structuren niet verankerd waren in de ondergrond en dus slechts een beperkte stabiliteit genoten. Dit sluit echter de aanwezigheid van een verdieping niet uit. Men zou tevens kunnen stellen dat de bouwers bewust minder diepe funderingen aanlegden om aan inspanningen te sparen (zie bijvoorbeeld de studie van D.R. Clark naar de in domestieke architectuur geïnvesteerde inspanningen).¹⁶⁴ Het is tevens opmerkelijk dat in enkele sites¹⁶⁵ de stenenrijen zich volledig onder de grond bevinden, waardoor ze hun waterwerende functie verliezen. In sommige gevallen werden de muren van een voorgaand architecturaal niveau als funderingen hergebruikt. We kunnen tevens vermelden dat de muren (zowel leemtelichel als steen) steeds dezelfde breedte hadden als de fundering waarop ze gebouwd werden.¹⁶⁶ Enkel voor Sarepta werd de aanwezigheid van een funderingsgracht vermeld.¹⁶⁷

Wat de metseltechnieken betreft zijn we enkel over de stenen gedeeltes van de muren ingelicht.¹⁶⁸ De meeste muren bestonden uit een buitenste laag van middelgrote veldstenen, met een kern van keitjes in een droog steenverband.¹⁶⁹ Op enkele plaatsen in de muur werden grote gekapte blokken geplaatst, als drempelsteen, deurstijl, hoeksteen¹⁷⁰ of midden in de muur.¹⁷¹ Uitzonderlijk zijn de *ashlar* muren van Hama, Ras Ibn Hani en Sarepta,¹⁷² die vaak één enkele grote steen breed zijn. Er werden tevens enkele dunne muurtjes met een breedte van één enkele kleine steen aangetroffen.¹⁷³

Er kan geen verschil in metseltechniek binnen de huizen zelf worden onderscheiden, maar wel tussen de gebouwen onderling. Het beste voorbeeld is Hama waar gebouwen I, II en III van sectoren N16-O17 niveau F2 overvloedig voorzien zijn van *ashlars*, terwijl de andere sectoren het met gewone veldstenen muren moeten stellen.

¹⁶² o.a. in Tell Afis, Chatal Hüyük, Hama, Tell Kazel en Tell Sukas.

¹⁶³ o.a. in Chatal Hüyük en Tell Kazel.

¹⁶⁴ CLARK 2003. Mogelijk leidde een veranderde sociale organisatie tot nieuwe prioriteiten op architecturaal vlak (Zie bijvoorbeeld de interpretatie van F. Venturi voor de afgenomen monumentaliteit in Tell Afis: VENTURI 2000: 529).

¹⁶⁵ Tell Afis, Chatal Hüyük, Hama en Tell al-Judaidah.

¹⁶⁶ Wat we ook bij IJzertijd architectuur van de zuidelijke Levant terugvinden. BRAEMER 1982: 112-114.

¹⁶⁷ ANDERSON 1988: 106.

¹⁶⁸ Vaak worden de resterende leemtelichels als een compacte massa aangetroffen, die geen overeenkomsten meer vertoont met haar oorspronkelijke samenstelling. Zie bvb. Tell Kazel: BADRE 1997: 10.

¹⁶⁹ o.a. in Tell Afis, Hama, Ras Ibn Hani, Tell al-Judaidah, Tell Kazel, Sarepta, Tell Sukas en Tyr (de steenlagen van Chatal Hüyük zijn onvoldoende gedocumenteerd om conclusies toe te laten).

¹⁷⁰ o.a. in Tell Afis, Hama, Ras Ibn Hani, Tell Kazel en Sarepta

¹⁷¹ o.a. in Hama, Ras Ibn Hani, Sarepta en Tyr. Het is niet duidelijk of dit een structurele dan wel decoratieve functie heeft.

¹⁷² De *ashlar* blokken in Sarepta werden volgens de “*header-stretcher*” methode geplaatst. ANDERSON 1988: 102-103.

¹⁷³ o.a. in Tell Afis veld E zuid fase IV ab, muur 6477; en Hama sector O12 niveau F1 muren 4 en 4.

4.3. Openingen

Door de geringe bewaarde hoogte van de structuren, en hun fragmentaire aard, zijn er amper openingen in de muren gekend. Degenen die werden gepubliceerd dienen bijgevolg als deuropeningen geïnterpreteerd te worden. In geen enkel opgravingsverslag werd een interpretatie als raam, of zelfs een reflectie over de mogelijke locatie van ramen en de manier van belichting gepubliceerd. Hierover zal bijgevolg ook niet worden uitgebreid.¹⁷⁴

Deuropeningen konden geïdentificeerd worden door de aanwezigheid van een drempel, deurstijlen, scharnierstenen en uiteraard de open ruimte die deze elementen creëren. Hoewel een opening in een muur een zekere architecturale uitdaging vormde, doen de beperkte dimensies van de openingen (60 tot 150cm) vermoeden dat een eenvoudige overbrugging met een steen of balk volstond. Er werden geen aanwijzingen voor gewelfde deuren aangetroffen.

G.R.H. Wright vermeldt dat deuren in steenarchitectuur de aanwezigheid van stenen deurstijlen vereisen, om een goede aanhechting met de onregelmatige veldstenen te garanderen. Leemtichelarchitectuur maakt nagenoeg uitsluitend gebruik van houten kaders waarin de deur werd geplaatst.¹⁷⁵ Vreemd genoeg treft men echter binnen de dataset stenen deurstijlen aan zowel in sites met leemtichelarchitectuur (Tell Afis, Hama en Tell Kazel) als in sites met stenen architectuur (Ras Ibn Hani¹⁷⁶). Aan sites met leemtichelarchitectuur waarvoor geen deurstijlen werden overgeleverd, of gepubliceerd (Chatal Hüyük en Tell al-Judaidah), zou men bijgevolg een houten kader of de verwijdering van een deurstijl kunnen toeschrijven.

De constructie van deuropeningen in de hoek van een kamer bespaart de bouwer inspanningen en kosten, aangezien slechts één enkele zijde van de opening verder uitgewerkt diende te worden.¹⁷⁷ We merken echter op dat in alle sites zowel deuropeningen nabij een hoek, als in het midden van een muur werden uitgespaard. Buitendeuren bevonden zich tevens voornamelijk langs de lange zijde van de achterliggende kamer, wat eerder gerelateerd bleek met de integratie in het urbane weefsel dan met de vorm van het gebouw (zie p. 52-54). We kunnen dus besluiten dat de locatie van een deur eerder bepaald werd door de circulatie, dan door de vorm van het gebouw en de kosten en inspanningen die bij de constructie hiervan werden geleverd.

Drempelstenen werden in alle sites aangetroffen,¹⁷⁸ ze bestonden uit één of meerdere grote platte stenen. Enkel voor Chatal Hüyük kon de aanwezigheid van lemen drempels worden

¹⁷⁴ Studies betreffende belichting en de identificatie van ramen in de Levant: REICH 1992: 13-14; WRIGHT 1985: 448-451.

¹⁷⁵ WRIGHT 1985: 442-448.

¹⁷⁶ Voor de andere sites met steenarchitectuur kan men met weinig zekerheid over de deurstijlen spreken. In Tell Sukas werd een scharniersteen aangetroffen, wat op het oorspronkelijke bestaan van stenen deurstijlen zou kunnen wijzen. De muren van Sarepta bleven tevens slechts tot op het niveau van de deurdrempel bewaard, en laat dus geen uitspraak over mogelijke deurstijlen toe.

¹⁷⁷ BRAEMER 1982: 130; WRIGHT 1985: 444-445.

¹⁷⁸ Met uitzondering van Tyr, hier werd slechts één deuropening vermeld, zonder een specificatie de aard van het loopniveau. BIKAI 1976: 27.

aangetoond.¹⁷⁹ De drempels werden voornamelijk voor buitendeuren gebruikt,¹⁸⁰ waarschijnlijk aangezien deze logischerwijze het meeste werden betreden.

Tenslotte dient men even stil te staan bij de scharnierstenen. Deze werden immers op alle sites aangetroffen,¹⁸¹ en men zou een zeker patroon kunnen ontdekken in hun verdeling. De scharnierstenen behoren nagenoeg allemaal tot buitendeuren (met uitzondering van Hama sectoren N16-017). Hechttte men een groter belang aan de veiligheid en privacy voor het hele huis ten opzichte van de buitenwereld, dan aan de privacy binnenin het gebouw?

4.4. Vloerbedekking

Een veelheid aan materiaal werd benut voor het creëren van een vloerniveau in de kamers:

- Vloeren uit aangestampte aarde (of klei) en keramiekfragmenten werden op elk site aangetroffen.
- Deze vloeren konden daarenboven bepleisterd worden om ze waterwerend en harder te maken. Deze techniek werd aangetoond voor Tell Afis, Hama, Tell al-Judaidah en Tell Kazel.
- In Hama en Tell al-Judaidah trof men tevens vloeren aan met een kiezelbedekking.
- Enkele gebouwen (en vaak slechts individuele kamers in een gebouw) werden voorzien van een vloer, geplaveid met grote tegels. Dit werd opgemerkt voor Chatal Hüyük, Hama, Ras Ibn Hani, Tell al-Judaidah en Tell Sukas.

In Tyr bestonden alle vloerniveaus uit aangestampte aarde gevuld met keramiek. P.M. Bikai gebruikte de hoeveelheid keramiek en de verwerking van dit aardewerk als een indicatie voor overdekte en open ruimtes (straten en koeren).¹⁸²

De straten in Tell Afis waren voorzien van een kiezellaag, bovenop de aangestampte aarde. Tell Afis en Tell Kazel kenden enkel koeren met een geplaveide vloer, terwijl in Chatal Hüyük zowel kamers als koeren geplaveid konden zijn.

Men kan echter een bedenking formuleren bij de interpretatie als onoverdekte ruimte op basis van de samenstelling van haar vloerniveau. Een koer was van cruciaal belang voor verlichting en verluchting. Om deze functie optimaal te vervullen diende een koer echter een centrale positie in te nemen in het gebouw of de woonblok, wat dan weer impliceert dat de koer een verdeler was in de circulatie. De identificatie van onoverdekte ruimtes dient dus niet

¹⁷⁹ Gebouw I op veld I niveaus 9 en 8, cat. 14.

¹⁸⁰ Met uitzondering van Chatal Hüyük gebouw I op veld I niveaus 9 en 8, dat tevens voorzien bleek van lemen drempels. Mogelijk behoorde ook de drempel tussen kamers J en A in Tell Kazel veld II tot een binnendeur, cat. 42.

¹⁸¹ Dit is opmerkelijk gezien de lage frequentie van scharnierstenen in de zuidelijke Levant. BRAEMER 1982: 133.

¹⁸² Vloeren met een grote hoeveelheid amper verweerde keramiek behoorden tot overdekte ruimtes, terwijl lagen met zeer dikke pakketten verweerde keramiek als open ruimtes werden beschouwd. BIKAI 1976: 25-31.

uitsluitend op basis van de vloerbedekking te gebeuren, ook de positie van de ruimte en haar rol in het circulatiepatroon zullen als aanwijzingen dienen.¹⁸³

4.5. Verdiepingen

Ondanks de ondiepe funderingen en de beperkte muurdikte van de architecturale resten, kan men de aanwezigheid van verdiepingen niet uitsluiten. Uit beter bewaarde architecturale resten weet men dat domestieke gebouwen echter vaak voorzien waren van een verdieping,¹⁸⁴ en ook op het dak werd een veelheid aan activiteiten uitgevoerd.¹⁸⁵ Op geen enkel site werd echter een aanwijzing voor hun bestaan (zoals bijvoorbeeld een trap) aangetroffen. Wel zouden de dikke lagen archeologisch materiaal op de vloeren kunnen aanzien worden als een aanwijzing voor het instorten van de verdiepingen en het dak.¹⁸⁶ Enkel in Tell Kazel werd een aanwijzing gevonden voor de dakconstructie. De brandlaag in kamer I van veld II bevatte dakfragmenten uit klei, waarop men de indruk van balken met een diameter van 15cm. kon onderscheiden. Het is ons in het beperkte kader van het huidige onderzoek echter niet gegund op dit speculatieve twistpunt in te gaan.¹⁸⁷

4.6. Decoratie

Er werden amper directe voorbeelden van decoratie aangetroffen binnen de dataset. De basalten stèles van Hama dienen vermeld te worden, hoewel hun gebruik in de IJzertijd 1 architectuur niet volledig zeker is. Verder werden in Tell Kazel muren aangetroffen die mogelijk voorzien waren van stenen of houten decoratiepanelen.¹⁸⁸ Het gebruik van grote goed gekapte stenen (in de muur, als façade of als deurstijl) zou eveneens als een sierelement kunnen worden beschouwd.¹⁸⁹ Er werden geen aanwijzingen gevonden voor de decoratie van de pleisterlagen.

¹⁸³ Zie o.a. de herinterpretatie van onoverdekte ruimtes in Ugarit: YON EN CALLOT 1995: 162-163; YON EN CALLOT 1997: 17-19.

¹⁸⁴ REICH 1992: 14.

¹⁸⁵ Voor hedendaagse analogieën, zie: KAMP 1993: 305.

¹⁸⁶ De hieruit resulterende vermenging van het archeologisch materiaal werpt tevens zijn schaduw over een contextuele analyse (p. 66-67).

¹⁸⁷ Zelfs indien de aanwezigheid van een trap en dus ook een verdieping bewezen kan worden, staart men nog altijd in het donker wat betreft de indeling van deze etage en de activiteiten die er werden uitgevoerd, laat staan de plaats die deze ruimtes innamen in het leven van de antieke mens (MARGUERON 1997: 4-6). Vele auteurs doen een al te simplistische reconstructie van mogelijke verdiepingen dan ook af als zijnde speculatie. Zo werd F. Braemer door H. Weippert in haar recensie van Braemer's architecturale analyse terechtgewezen voor zijn giswerk naar het bestaan van verdiepingen (WEIPPERT 1988: 173). Dit is een gespecialiseerde studie die tijd en aandacht vergt die we er voor het huidige onderzoek niet aan kunnen besteden.

¹⁸⁸ CAPET 2003: 107.

¹⁸⁹ Mogelijk werden ook deze stenen muren voorzien van bepleistering. Er werd echter geen gebruik van pleister vermeld voor Ras Ibn Hani en Sarpeta, die beiden *ashlar* architectuur kenden.

4.7. Discussie

Deze beschrijving van bouwstoffen en constructietechnieken laat toe enkele patronen te herkennen:

- Er werd een duidelijk onderscheid opgemerkt tussen sites met steenarchitectuur en sites met een combinatie van steen- en leemtelarchitectuur.
- Opvallend is dat de sites waar in steen werd gebouwd zich allemaal langs de kust bevinden (Ras Ibn Hani, Sarepta, Tell Sukas en Tyr).
- De sites met leemtelarchitectuur bevinden zich in het binnenland (Tell Afis, Chatal Hüyük, Hama en Tell al-Judaïdah).
- Uitsluitend de sites met leemtelarchitectuur maken gebruik van pleister voor muren en vloeren.
- De metseltechniek van de steenlagen (parament van grote stenen met kern van keitjes) kan als overeenkomstig kenmerk voor alle sites worden aangehaald.

De oorzaak van deze tweedeling lijkt voor de hand liggend: de locatie van het site, met het bijhorende klimaat, en de beschikbare bouwstoffen (zie Fig. 19, cat. 101-103).

De Levantijnse kust kent een vochtig mediterrans klimaat waartegen leemtel niet bestand zijn. Het uit de Middellandse Zee opgestegen vocht wordt echter grotendeels tegengehouden door de noord-zuid lopende bergketens, waardoor het Syrische binnenland door een semi-ried klimaat wordt gekenmerkt dat wel leemtelarchitectuur toelaat.¹⁹⁰

Opvallend is echter de unieke situatie van Tell Kazel, dat zich op slechts 2,5km van de kust bevond (en dus in het vochtige klimaat). De muren in Tell Kazel zijn opgetrokken uit een aanzienlijke stenen basis (tot acht rijen stenen, veel hoger dan de sites in het Syrische binnenland), wat als een bescherming tegen de neerslag kan worden beschouwd. Uitzonderlijk is echter het gebruik van leemtel boven de stenen basis, vaak werd ook een combinatie van leemtel en stenen in eenzelfde laag benut. Is er sprake van een microklimaat in Tell Kazel, dat het gebruik van leemtel toeliet? Gaat het hier om een groep mensen die (etnisch of cultureel?) verschilden van de bewoners van de kuststeden?

Een minder wilde verklaring voor de specifieke constructietechniek van Tell Kazel kan echter aangehaald worden. Mogelijk was het aantrekkelijker voor de bouwer of eigenaar van een huis, om een deel van de muren in leemtel uit te werken, aangezien deze grondstof voorhanden was.¹⁹¹ Tell Kazel is dan ook het enige site in de kuststreek waar pleister werd benut, zowel voor de muren (wat noodzakelijk was voor het behoud van de leemtel) als

¹⁹⁰ AKKERMANS EN SCHWARTZ 2003: 2-7, Fig. 1.1.; WRIGHT 1985: 5-8, Fig. 6. Dit bleek echter eveneens uit persoonlijke ondervinding. Wanneer langs de Syrische kust een regenbui uit het westen overtrekt, duurt het ongeveer een dag eer deze regenwolken door de bergketens worden teruggedreven. Hierdoor geniet men vaak twee keer van dezelfde regenbui, met een speling van een dag om de kleren te laten drogen.

¹⁹¹ Leem van geringe kwaliteit was voorhanden nabij de tell. Persoonlijke communicatie met E. Gubel.

voor de vloeren. Dit kan als een optimale aanpassing worden beschouwd aan de locatie en het klimaat. De overgeleverde architectuur kan als een uiting van deze aanpassing alsook een uiting van de noden van haar bewoners worden gezien. We mogen de structurele eigenschappen van een dergelijk hoge stenen basis immers niet uit het oog verliezen (voor een verdere discussie zie p. 120-121, 124-125).¹⁹²

De beschikbaarheid van een bouwstof kan dus als tweede factor voor de verklaring van de verschillende constructietechnieken worden aangehaald. De Levantijnse kust is immers rijkelijk voorzien van veldstenen, waardoor het voor de bewoners van de kustsites economisch aantrekkelijk wordt deze bouwstof te hanteren.¹⁹³ De 'Amuq vallei, de Orontes vallei en het Syrische binnenland zijn dan weer goed voorzien van de nodige leem voor de productie van leemtichels.¹⁹⁴

Tenslotte dient tevens de uitzonderlijke architectuur van Hama te worden vermeld. Enkel hier werd pisé architectuur en het architecturale gebruik van basalt (ter decoratie?) aangetroffen. Verder kende Hama geplaveide vloeren, stenen deurstijlen en drempels, en het gebruik van *ashlars* in verschillende gebouwen. Dit alles doet op zijn minst besluiten dat de constructie van de architectuur in Hama (en de gebouwen in sectoren N16-O17 in het bijzonder, cat. 28-29) veel inspanning en kosten vergde.¹⁹⁵

¹⁹² Persoonlijke communicatie met E. Gubel.

¹⁹³ Ook uit etnoarcheologisch onderzoek blijkt de kost van een huis (en dus de bouwstoffen) een belangrijke factor: KAMP 1993: 305-306; KAMP 2000: 87-91.

¹⁹⁴ AKKERMANS EN SCHWARTZ 2003: 2-7; CASANA 2007: 197-198.

¹⁹⁵ Dit zou als indicatie voor het bestaan van een socio-economische elite kunnen dienen. BAINES EN YOFFEE 1998; TRIGGER 1990.

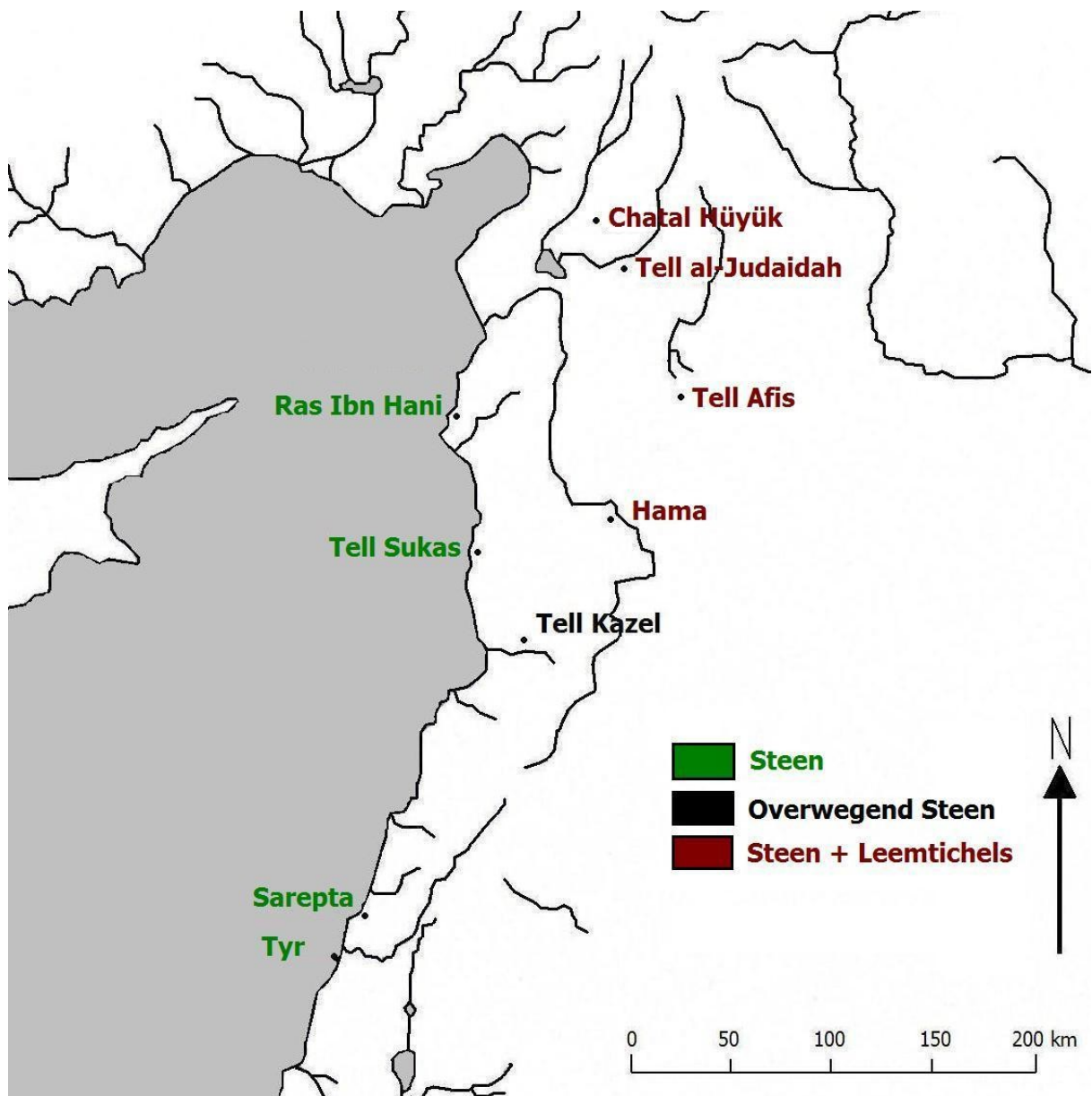

Fig. 19: verspreiding gebruik bouwstoffen voor muren.

4.8. Besluit

Opmerkelijk is de tweedeling in de benutte bouwstoffen, waarvoor het klimaat en de beschikbare grondstoffen als voornaamste verklaringen dienen. De besproken uitzonderlijke situaties in Chatal Hüyük, Hama en Tell Kazel waarschuwen ons echter voor te veralgemenende uitspraken. Vermoedelijk dient zowel de functie(s) van een gebouw, als de rol van de eigenaar in rekening te worden genomen (voor een verdere discussie zie p. 120-121).

Men kan zich tevens afvragen of er een relatie bestaat tussen de benutte bouwstof en de muurdikte. Wanneer we de resultaten van de kwantitatieve analyse bekijken valt op dat de sites met steenbouw overeenkomstige muurdiktes kennen (variërend van 50 tot 70cm dik). De leemticelmuren vertonen echter een grotere variatie in breedte (van 30 tot 180cm). Is dit te wijten aan een slechtere conservatie van deze bouwstof?

De verklaring dient eerder gezocht te worden op het niveau van de sites zelf, de analyse van de muurdiktes wees immers op het grote verschil tussen individuele gebouwen op alle sites. Overal treft men huizen aan met muren tussen de 50 en 70cm dik, dit kan dus niet als een kenmerk voor steenbouwarchitectuur worden aangehaald. De grote variatie aan muurdiktes bij de sites in het binnenland is vooral te wijten aan het groter aantal structuren dat hier werd opgegraven. Sommige gebouwen vertoonden tevens uitzonderlijk dikke muren, en kunnen eveneens andere unieke architecturale elementen worden toegewezen (zie bijvoorbeeld gebouwen I, II en III van Hama sectoren N16-O17 fase F2). Vermoedelijk voldeden beide bouwstoffen voor de waaier aan architecturale prestaties die in de IJzertijd 1 periode bestonden. Elk gebouw blijkt specifieke architecturale kenmerken te vertonen, die we na het uitvoeren van de verschillende analyses hopen te kunnen verklaren.

5. Contextuele analyse

De kwantitatieve, visuele en technologische analyses lieten een zeer genuanceerde blik toe op de overgeleverde architecturale resten. Aan de hand hiervan kunnen we een beeld schetsen van het uitzicht en de indeling van de besproken gebouwen. Maar wat met de mensen die erin leefden? Hoe kunnen we hun activiteiten, hun gebruik en hun perceptie van de architectuur reconstrueren? Deze aspecten zijn uiteraard een wezenlijk deel van de architectuur zelf en behoren in elke architecturale analyse aan bod te komen.

Er is wel degelijk informatie voorhanden die toelaat dergelijke vragen te beantwoorden. In dit deel zullen we alle niet-architecturale bronnen behandelen: de materiële cultuur, vast meubilair, mobiel meubilair, en de stratigrafie. Deze zullen echter pas tot hun volle recht komen in het licht van de reeds uitgevoerde architecturale analyses. We gaan er immers van uit dat men pas een blik kan werpen in het verleden indien men alle overgeleverde resten benut.

5.1. Contextuele analyse: een methode?

“Contextual analysis is the approach which tries to identify human activities and their social and economic implications by studying artefacts assemblages within their architectural and stratigraphical context” PUTZEYS 2007: 7.

Zeer inspirerend voor deze analyse was het doctoraatsonderzoek van T. Putzeys.¹⁹⁶ Hij ontwierp een methode voor contextuele analyse (een term die hij in het boververmelde citaat definieert) bij sites uit de klassieke oudheid, aan de hand waarvan hij een genuanceerd beeld van de laatste occupatiefase van enkele gebouwen in Sagalassos (zuid-west Turkije) bekwaam. De methode rust op drie pijlers: de analyse van de architecturale ruimte (uitgevoerd met behulp van *access analysis*), een onderzoek naar de processen die leidden tot de vorming van het site, en de analyse van de artefact assemblages.

Een architecturale analyse is noodzakelijk aangezien dit het speelveld is waarin de bedrijvigheid van de mensen plaatsvond. De afbakening van de ruimtes bepaalt en reflecteert menselijk gedrag uit het verleden.¹⁹⁷ De voorgaande architecturale benadering zal voor dit aspect van de contextuele analyse als bron dienen.

Huizen bleven echter een lange periode in gebruik, kenden vele bewoners, en dus mogelijk

¹⁹⁶ PUTZEYS T. (2007) *Contextual Analysis at Sagalassos: Developing a Methodology for Classical Archaeology*, ongepubliceerde doctoraatscriptie.

¹⁹⁷ HILLIER EN HANSON 1984: 1; KENT 1990b: 2. Uit etnoarcheologisch onderzoek bleek dat het gebruik van een kamer gerelateerd is aan haar architecturale elementen. KAMP 1993: 304.

vele verschillende functies.¹⁹⁸ Mensen lieten ook niet opzettelijk hun spullen achter, in de hoop dat een archeoloog drieduizend jaar later hun activiteiten binnenshuis zou kunnen bespieden. Kamers werden geregeld gereinigd waardoor enkel de kleinste fragmenten bewaard bleven, en wanneer men verhuisde nam men zo veel mogelijk van zijn bezittingen mee. Enkel in het uitzonderlijke geval waar de inwoners moesten vluchten (voor een natuurramp of vijanden) lieten ze hun meubilair achter. In Pompeii werd een dergelijke situatie mooi gepreserveerd door een dikke laag lava en vulkanisch as. Op de meeste andere sites bleven deze huizen echter onbenut, of werden ze hergebruikt.¹⁹⁹ We kunnen dus besluiten dat het achterhalen van de oorspronkelijke activiteiten in een kamer nagenoeg onmogelijk is. Enkel de laatst uitgevoerde bezigheden zijn in het archeologisch bestand gedocumenteerd.²⁰⁰ Een grondige studie van de processen die de vorming van het site veroorzaakten is dan ook noodzakelijk om met een kritische blik naar de overgeleverde artefacten te kunnen kijken.²⁰¹

Ten derde zullen de artefacten zelf grondig verzameld moeten worden, bestudeerd en geordend, om een kwantitatieve statistische analyse toe te laten.²⁰²

De methode van T. Putzeys is een reactie op en een verfijning²⁰³ van de contextuele analysemethoden gehanteerd door R. Ciolek-Torrello, L. Nevett, N. Cahill en P. Allison.²⁰⁴ Een kritische evaluatie van enkele contextuele studies werd geboden door M. Cutting.²⁰⁵ Ze benadrukt tevens de rol van deze en andere²⁰⁶ benaderingen voor de architecturale analyse. Een contextuele analyse van keramiekassemblages op het Noord-Syrische IJzertijd site van Tell Ahmar, werd uitgevoerd door A.S. Jamieson.²⁰⁷ Ook voor Ugarit werd een functionele analyse uitgevoerd, deze beperkte zich echter tot een confrontatie tussen de aangetroffen artefacten en de architecturale situatie.²⁰⁸ Verder kan het werk van I. Hodder op het Neolithische site van çatalhöyük²⁰⁹ als een voorbeeld dienen voor het in de praktijk brengen van een theoretisch paradigma,²¹⁰ en haar invloed op de contextuele analyse.

Een contextuele analyse laat dus toe de utilitaire functie van kamers en gebouwen in hun laatste gebruiksfase te achterhalen. Maar wat met de symbolische functie? Volgens D.J.W. Meijer is deze functie, evenals de utilitaire functie, de vorm en de locatie van een gebouw, een betekenisvolle classificatiefactor voor een architecturale analyse.²¹¹ Vaak zal de vorm in een

¹⁹⁸ KAMP 1993: 299-309.

¹⁹⁹ Zie bijvoorbeeld het kraken van de Late Bronstijd gebouwen op Tell Kazel. CAPET 2003: 117-118.

²⁰⁰ PUTZEYS 2007: 43-45, 389-399.

²⁰¹ Voor sitevorming zie o.a. SCHIFFER 1996.

²⁰² PUTZEYS 2007: 66, 390.

²⁰³ PUTZEYS 2007: 5-11.

²⁰⁴ ALLISON 2004; CAHILL 2002; CIOLEK-TORRELLO 1984; CIOLEK-TORRELLO 1985; NEVETT 1999.

²⁰⁵ CUTTING 2006.

²⁰⁶ M. Cutting wijst vooral op de meerwaarde van etnoarcheologisch onderzoek.

²⁰⁷ JAMIESON 2000.

²⁰⁸ YON EN CALLOT 1995; YON EN CALLOT 1997.

²⁰⁹ HODDER 1999; HODDER 2000.

²¹⁰ HODDER 1999: 3-5; RENFREW EN BAHN 2000: 42-45.

²¹¹ MEIJER 1989.

analyse de andere factoren domineren,²¹² en dit is vaak terecht aangezien we over de architecturale vorm het beste zijn ingelicht. De utilitaire en symbolische functie van architectuur valt echter te achterhalen door alle beschikbare bronnen kritisch te bestuderen.²¹³ Enkel wanneer alle factoren werden bestudeerd krijgt men een beeld van de bewoners van een huis, en vanuit dit beeld kan men de perceptie van de bewoners over hun huis benaderen.²¹⁴ We gaan er echter niet vanuit dat dit een haalbare kaart is voor dit zeer beperkte onderzoek. We zullen echter wel enkele zeer kritische vragen stellen, vanuit de resultaten van onze analyse, omtrent deze symbolische functies. Het is immers niet de taak van de onderzoeker om discussies te vermijden, maar deze op gang te brengen.

5.2. Gehanteerde methodologie

De besproken methode van T. Putzeys is echter niet meteen toepasbaar op de behandelde dataset. We behandelen negen sites, opgegraven door verschillende ploegen, in diverse periodes. Dit heeft ook zijn weerslag op de publicaties, elke archeoloog maakt immers een andere selectie van het materiaal dat hij wil publiceren, gebaseerd op de onderzoeksvragen die hij hoopt te beantwoorden.²¹⁵ Bijgevolg kennen we sites waar de artefacten goed gepubliceerd zijn (bvb. Tell Kazel), publicaties waar uitvoerig op de stratigrafie werd ingegaan (bvb. Sarepta), opgravingsverslagen die zich voornamelijk op de architecturale resten werpen (bvb. Tell Sukas) en publicaties die amper informatie bieden over eender welke van deze drie aspecten (bvb. Chatal Hüyük en Tell al-Judaidah).

Het werd reeds door D. Papaconstantinou opgemerkt (en veroordeeld) dat deze heterogeniteit in publicaties, en de vaak beperkte beschikbare informatie, sommige onderzoekers doet besluiten dat de oude opgravingsverslagen van een beperkt nut zijn. Nieuw onderzoek zou nodig zijn om de hedendaagse onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden.²¹⁶ Deze houding is echter amper te verdedigen. In plaats van deze oudere opgravingen te verdoemen op basis van hun archaische opgravings-, selectie- en publicatietechnieken, zou de onderzoeker de beschikbare informatie op een constructieve maar kritische manier moeten integreren in zijn werk. Dit houdt in dat men een methodische benadering dient te bedenken waardoor het materiaal van elk site antwoorden kan bieden op de gestelde onderzoeksvragen (die uiteraard

²¹² Zie bijvoorbeeld de architecturale analyses van Braemer (BRAEMER 1982; BRAEMER 1997) en Shiloh (SHILOH 1970).

²¹³ McCLELLAN 1997: 46-47; MEIJER 1989: 233. Men kan zelfs stellen dat de interpretatie van een structuur als woonhuis reeds een symbolische betekenis impliceert, namelijk het "thuis-gevoel" of het 'private' eigendom in tegenstelling tot de 'publieke' straten. HODDER 1986: 142-145. Voor een gelijkaardige bedenking omtrent monumentale architectuur zie o.a. TRIGGER 1990.

²¹⁴ Zie o.a. HODDER 1986: 77-117.

²¹⁵ En ook de culturele achtergrond van de archeoloog zelf zal zijn werk beïnvloeden. HODDER 1986. Een concreet voorbeeld van hoe archeologen als een product van hun eigen tijd een fictief verleden creëren: HAMILAKIS Y. (2002) What Future for the 'Minoan' Past? Re-thinking Minoan Archaeology, in: HAMILAKIS Y. ed. (2002) *Labyrinth Revisited. Rethinking Minoan Archaeology*, Oxford, 2-28.

²¹⁶ PAPACONSTANTINO 2006: 95-97.

steeds verschillen van deze gesteld door de opgravers). Daarenboven zullen nieuwe opgravingen, gebruik makend van de meeste recente technieken, genuanceerde antwoorden kunnen bieden op hedendaagse onderzoeksvragen zoals contextuele analyse. Gezien hun verschillende benaderingen zullen oud en nieuw onderzoek, als het beschikbare corpus van archeologische bronnen, ter vergelijking dienen en elkaar aanvullen.²¹⁷

In wat volgt zullen we de beschikbare informatie per site kritisch bespreken, aangezien deze ons een blik kan gunnen van de activiteiten die in een gebouw werden uitgevoerd.²¹⁸ De architecturale situatie, stratigrafie en artefact assemblages zullen niet exhaustief worden vermeld, hiervoor wordt naar de opgravingsverslagen zelf verwezen. Een kritische evaluatie van de beschikbare bronnen per site werd tevens reeds voorzien in de bespreking van de dataset (zie bijlage I). Wat we wel zullen doen is de activiteiten, die plaatsvonden in een kamer of in een gebouw gedurende de gedocumenteerde occupatiefase(s), trachten te reconstrueren. We zullen ons voornamelijk richten op een kritische evaluatie van de functies die door de opgravers zelf werden voorgesteld, aangezien zij direct geconfronteerd werden met de situatie uit het verleden zoals die werd opgegraven. De beperkingen van het huidige onderzoek laten een meer uitvoerige contextuele analyse immers niet toe. Zoals door T. Putzeys werd aangetoond dient een zo gedetailleerd mogelijk onderzoek van alle categorieën van de materiële cultuur te worden uitgevoerd. Dit is echter enkel mogelijk voor sites waarvan de opgravingsresultaten goed gedocumenteerd zijn en geanalyseerd door specialisten in materiaalstudies. We zijn er echter van overtuigd dat alle beschikbare bronnen in een kritische analyse behandeld dienen te worden, de context bevat immers uitermate belangrijke informatie voor het begrip van de huizen en hun bewoners. Dit zal dan ook, zo grondig als het huidige onderzoek toelaat, gebeuren. Mogelijke overeenkomsten en verschillen tussen de sites onderling worden bij de discussie (hoofdstuk III) behandeld.

5.3. Contextuele analyse per site

5.3.1. Tell Afis

Veld E noord (cat. 7-9)

Dit gebied werd in de Late Bronstijd gekenmerkt door de aanwezigheid van monumentale architectuur die een palatiale functie werd toegewezen (cat. 72). De hieropvolgende niveaus werden op basis van hun architecturale kenmerken en de aangetroffen installaties en artefacten een voornamelijk domestieke functie toegeschreven.²¹⁹ Op basis van de

²¹⁷ Zie ook: PUTZEYS 2007: 389-399.

²¹⁸ KAMP 1993: 305.

²¹⁹ VENTURI 2000: 528-531.

gepubliceerde kamerinhoud kunnen we deze interpretatie niet in twijfel trekken. Wel kunnen enkele functioneel verschillende zones onderscheiden worden.

Niveaus 9a-8 kenden open ruimtes rondom de kamers 1601-1603, voorzien van vele afvalputten, enkele bepleisterde silo's (die mogelijk dienden voor de opslag van voedsel) en *tannurs* (domestieke ovens). Kamer 1809 kende bovendien een citern in de noordwestelijke hoek, betegeld met ongebakken leemtichels en voorzien van een zeer goede bepleistering. Mogelijk gaat het hier dus om kamers met een domestieke functie (de *tannurs* en de citern kunnen als aanwijzingen voor de preparatie van voedsel in kamers 1809 en 1603 worden aanzien²²⁰), omgeven door open ruimtes waar het huisvuil werd geloosd en de voedingsmiddelen gestockeerd.²²¹

In de hieropvolgende niveaus 7-6 wordt de noordelijke stockageruimte overbouwd. Er werden geen aanwijzingen voor nieuwe silo's of afvalputten gepubliceerd, waaruit we kunnen besluiten dat dit gebied een verandering in functie onderging (van stockage- naar woongebied) en dat de stockageruimtes elders op het site gezocht dienen te worden. In kamer 1772 werden weefgewichtjes uit ongebakken leem aangetroffen, stampers en maalsteen fragmenten uit basalt, een bassin betegeld met bepleisterde ongebakken leemtichels en een laag bankje uit ruw bewerkte kalksteen dat zeer goed werd betegeld. Venturi vermeldt het vermoeden dat in deze ruimte weefactiviteiten plaatsvonden.²²² In gebouw II werd “een substantiële aanwezigheid” van kookpotten aangetroffen wat eveneens op een domestieke functie wijst. In kamer 828 werden twee *tannurs* gevonden en in kamer 832 een bassin betegeld met bepleisterde ongebakken leemtichels, een driepoot en een basalten maalsteen.²²³

Voor gebouw IV werd een openbare of religieuze functie voorgesteld, op basis van de afwezigheid van domestieke installaties, de vormelijke overeenkomsten met andere religieuze gebouwen,²²⁴ de individuele locatie in het urbane weefsel en de aanwezigheid van een mooie gepolijste tegel.²²⁵ Er werd echter geen melding gemaakt van de met deze structuur geassocieerde keramiek. De aanwezigheid van een *tannur* tegen de noordelijke muur van dit gebouw²²⁶ doet tevens vermoeden dat deze religieuze functie niet zomaar aanvaard kan

²²⁰ *Tannur* 1604 bevindt zich met zekerheid binnenshuis. De andere *tannur* nabij muur 5 was vermoedelijk niet overdekt, wat toelaat te veronderstellen dat deze ovens verschillende functies dienden (binnen en buiten koken) of verschillende eigenaars kenden.

²²¹ VENTURI 2000: 507-509. Men dient echter te vermelden dat deze interpretatie van de open ruimtes als stockage- en afvalzones eerder algemeen is. Het exterieur kon voor een veelheid aan functies hebben gediend die niet noodzakelijk een materiële neerslag kenden, zeker in de directe nabijheid van het huis en in het hart van de nederzetting.

²²² Van de vermelde inhoud en installaties wijzen enkel de weefgewichtjes op weefactiviteiten. Alle andere elementen zouden met een domestieke functie verklaard kunnen worden.

²²³ VENTURI 2000: 509-512.

²²⁴ Heiligdom 1 in Sarepta (PRITCHARD 1975: 14-15, Fig. 2) en de tempel uit fase G3 in Tell Sukas (RIIS 1970: 59, Fig. 19).

²²⁵ VENTURI 2000: 512, 529.

²²⁶ Deze *tannur* werd niet vermeld in de publicaties maar kan men wel onderscheiden op het opgravingsplan: VENTURI 2000: Fig. 4.

worden op basis van de opgesomde argumenten. Zoals reeds werd vermeld vertoont dit gebouw vormelijke (zowel vorm als dimensies) overeenkomsten met structuren in Hama en Tell Kazel, en veranderde de deuropening bovendien doorheen haar gebruik (waardoor ze in fase 7c als *Breitraum* en later als *Langraum* beschouwd kan worden). Een verdere vergelijking met de dataset en andere sites dringt zich dus op (zie p. 124-125).

Het noordelijke deel van dit veld werd in niveaus 5-3 gedomineerd door een grote geplaveide koer. Kamers 807-808 werden als “zaal-gangen” geïnterpreteerd, vermoedelijk op basis van hun uitgerekte vorm (een gelijkaardige structuur werd aangetroffen in Tyr, cat. 62-66). Op het opgravingsplan valt een *tannur* te onderscheiden net ten noorden van muur 1 (op dezelfde plaats waar in de voorgaande niveaus de *tannur* nabij gebouw IV zich bevond).²²⁷

De aangetroffen keramiek werd afzonderlijk van de architecturale resten besproken, en dit voornamelijk in het licht van hun chronologische en culturele implicaties eerder dan hun contextuele. Opvallend voor de IJzertijd 1 lagen is de monochroom beschilderde waar en de geïmporteerde keramiek. De overige keramiek (“gewone keramiek”, opslagkruiken, kookpotten) vertoont een grote overeenkomst in vorm en pasta met het Late Bronstijd vaatwerk.²²⁸ Opvallend is dus de aanwezigheid van gedecoreerde en geïmporteerde keramiek in de “domestieke” Vroege IJzertijd en een afwezigheid hiervan in de “palatiale” Late Bronstijd.²²⁹

Veld E zuid (cat. 10-11)

De aangetroffen stampers, maalstenen, *tannurs*, weefgewichten en gebruiks aardewerk doen een domestieke functie vermoeden.²³⁰ B. Chiti vermeldt dat deze sector mogelijk benut werd voor de bewaring en verwerking van graan.²³¹ Deze bewaring en verwerking gebeurde voornamelijk in kamer A, alwaar dolia, maalstenen en stampers werden aangetroffen. Opvallend is de aanwezigheid van *tannurs* op de koer doorheen alle fases, waardoor het bakken van het in kamer A verwerkte product in openlucht gesitueerd dient te worden.

5.3.2. Chatal Hüyük

Het opgravingsverslag van Chatal Hüyük vermeldt zelden meer dan de aanwezigheid van muren, silo's,²³² waterputten²³³ en een enkele oven (cat. 20-24). Bijgevolg kunnen we de

²²⁷ VENTURI 2000: 512-513, Fig. 5.

²²⁸ VENTURI 2000: 513-528.

²²⁹ Het einde van de Late Bronstijd in Tell Afis werd gekenmerkt door “een massaproductie van keramiek met een gering prestige”. VENTURI 2000: 530.

²³⁰ Deze werden voornamelijk in de laag tussen loci 6463 en 3440 gevonden en documenteren bijgevolg fase IV b. De dolia in kamer A en de *tannurs* op de koer doen echter een ongewijzigde functie doorheen de tijd vermoeden. CHITI 2005: 66-69.

²³¹ CHITI 2005: 66-69.

stelling van R.C. Haines dat het hier om domestieke structuren gaat niet evalueren.²³⁴

5.3.3. Hama

Sector O12 (cat. 30-31)

Gebouw I van niveau F2 kende in de noordelijke hoek een in de vloer ingewerkte vaas. De hier aangetroffen dikke aslagen wijzen mogelijk op het bestaan van een verdieping. Centraal in sector O12 werden twee stenen kommen en de basis van een oventje aangetroffen.²³⁵ Verder vond men onder andere veel mat beschilderde keramiek, enkele lampjes, twee pelgrimsflessen, een moulegevormde vrouwelijke figurine, weefgewichtjes en enkele pijlpunten.²³⁶ Er werd in de publicatie echter geen onderscheid gemaakt tussen vondsten in gebouw I en die in de rest van de sector, wat het opsporen van verschillende activiteiten uiteraard bemoeilijkt.

De drie vloerniveaus en veelvuldige herstellingen van het uit pisé opgetrokken gebouw I in fase F1 wijzen op de langdurige bewoning van de structuur. Naast aardewerken kommen, kopjes en kannen, werden basalten maalstenen, stampers en een fragmentair bronzen degen aangetroffen. Ten tijde van het tweede vloerniveau kende dit gebouw tegen de zuidoostelijke muur een pisé podium met bepleistering langs de zijden.²³⁷ Dit podium en de vorm van gebouw I fase F1²³⁸ doen het vermoeden rijzen dat hier religieuze activiteiten plaatsvonden (ten tijde van vloerniveau 2?). Een podium kan echter evengoed voor dagdagelijkse activiteiten dienen, en ook de maalstenen en stampers wijzen op een eerder domestieke functie.

Sector F11 (cat. 32)

De oven in gebouw I en de basalten maalsteen net buiten haar oostelijke muur doen een domestieke functie vermoeden. Tegen de noordwestelijke grens van de sector werd een in de vloer ingewerkte opslagvaas aangetroffen. Opvallend zijn de ijzeren objecten²³⁹ die amper in

²³² Veld II niveau 11: vier silo's afgebakend met ongebakken leemtichels waarvan één enkele een met keitjes beklede vloer kende. Veld II niveau 9: een vierkante silo in kamer D en een ronde silo ten oosten hiervan. Veld V niveau 3: een cirkelvormige put.

²³³ Veld II niveau 10: drie waterputten bleken gerelateerd met het laagste van de twee angetroffen vloerniveaus.

²³⁴ HAINES 1971: 5, 13 en 24.

²³⁵ De interpretatie als oven is echter onzeker. Het gaat om een cirkelvormige structuur uit ongebakken leemtichels, en zou dus evengoed als silo geïnterpreteerd kunnen worden, gezien de overeenkomsten met andere sites (bvb. Tell Afis: VENTURI 2000).

²³⁶ FUGMANN 1958: 135-138.

²³⁷ FUGMANN 1958: 138-140.

²³⁸ Een enkele grote kamer met een opening langs de korte zijde. Gebouw IV van Tell Afis niveaus 7-6, tempel 1 in Sarepta en de tempel in Tell Sukas fase G3 kenden een gelijkaardige vorm en werden door de opgravers een religieuze functie toegeschreven.

²³⁹ Een ijzeren lanspunt en pijlpunt. Verder vond men eveneens een bronzen fibula, een fragment van een bronzen degen, een benen fibula en fragmenten van driepotig basalten vaatwerk. FUGMANN 1958: 140, Fig. 165.

andere sectoren werden aangetroffen.

Sectoren N16-O17 (cat. 33-34)

De dikke aslagen in niveau F2 doen het bestaan van een verdieping vermoeden. Het gebrek aan vondsten in deze sectoren deed E. Fugmann echter besluiten dat de gebouwen werden geplunderd, wat een functionele interpretatie bemoeilijkt. In kamer F van gebouw III werden twee in de vloer ingewerkte grote opslagkruiken aangetroffen, samen met een bronzen fibula. De scharniersteen tussen kamers F en G was voorzien van 18 kleine gaatjes en werd als speeltafel geïnterpreteerd. In laatstgenoemde kamer werden twee ovens en een bronzen fibula aangetroffen.²⁴⁰ Kan men kamer F als voorraadkamer beschouwen, nabij een grote leefruimte (kamer G) waar werd gekookt en gespeeld? Kamer B was voorzien van een bepleisterde vloer, waar vele slingerstenen uit gebakken klei werden aangetroffen. In kamer C vond men een fragment van een figurine, en in kamer D een fibula.²⁴¹ Opvallend is de afwezigheid van versierde keramiek.

Ondanks de fragmentarische aard van het gebouw in niveau F1 konden enkele ijzeren en bronzen voorwerpen evenals ruwe en versierde keramiek aan deze architecturale fase worden toegewezen.²⁴²

5.3.4. Ras Ibn Hani

Gebouw I (cat. 38)

De keramiek gerelateerd aan vloerniveau 1 in gebouw I, bevatte lokaal vervaardigd beschilderd aardewerk²⁴³ (weinig kommen, voornamelijk kraters), gebruiksaardewerk (veel opslagkruiken) en keramiek gemagerd met steatiet (kookpotten).²⁴⁴

Ten tijde van niveau 2 werden met stenen afgebakende structuren in de noord- en de zuidhoek geplaatst. De lage muur 4 zou als bankje of tussenschot geïnterpreteerd kunnen worden. De ruimte ten zuidwesten hiervan kende een aarden vloer waarop enkele nagenoeg volledige vazen werden aangetroffen. Later werd deze ruimte, samen met muur 2, doorsneden door een gracht gevuld met keramiek.²⁴⁵

Enkel een steatieten moule voor amuletten werd als vondst vermeld, zonder indicatie van de vindplaats of het gerelateerde niveau.²⁴⁶

²⁴⁰ FUGMANN 1958: 141-143.

²⁴¹ E. Fugmann vermeldt het Myceense karakter van deze fibula. FUGMANN 1958: 143, Fig. 167.

²⁴² FUGMANN 1958: 144-145, Fig. 176.

²⁴³ Mogelijk een lokale immitatie van Myceens aardewerk. BOUNNI et.al. 1979: 251-252.

²⁴⁴ BOUNNI et.al. 1979: 251-255.

²⁴⁵ BOUNNI et.al. 1979: 245-251.

²⁴⁶ BOUNNI et.al. 1979: 256.

Gebouw II (cat. 38)

Ten tijde van niveau 2 kende de geplaveide koer F een ronde steen net voor haar toegang (a). Deze zou als basis voor een houten pilaar gediend kunnen hebben,²⁴⁷ hoewel haar locatie voor de deur deze interpretatie onwaarschijnlijk maakt, en ook een verklaring als altaar bleek onaanvaardbaar.²⁴⁸ Verder kan de vondst van enkele bronzen voorwerpen vermeld worden (voornamelijk pincetten). Opvallend in vergelijking met gebouw I is de afwezigheid van lokaal geproduceerde beschilderde waar. Wel trof men Cypriotische importen aan, evenals kookpotten uit met steatiet gemagerde keramiek.²⁴⁹

De vondst van *tannurs* in ruimtes F en B (en mogelijk ook C) doet een domestieke functie vermoeden voor het hieropvolgende niveau 2b (kan dit als een aanwijzing voor een functionele verandering van het gebied worden aanzien?).²⁵⁰ De *tannur* in koer F werd langs de buitenkant bekleed met scherven van enkele gedecoreerde kraters. De afwezigheid van steatiet keramiek is opvallend. Opslagvazen, borden en (in mindere mate) kommen werden dan weer overvloedig aangetroffen. Verder dient de vondst van een bronzen fibula in kamer A vermeld te worden.²⁵¹

We kunnen besluiten dat de gepubliceerde inhoud van de gebouwen in Ras Ibn Hani geen andere functie bepaling toelaat dan een domestieke. Dit geldt vooral voor gebouw II niveau 2b (waar minstens twee *tannurs* werden aangetroffen), terwijl de overvloedige aanwezigheid van gebruiks aardewerk, opslagkruiken en het zeer beperkte aantal klein vondsten als aanwijzingen kunnen dienen voor de overige niveaus. Opvallend is tevens de afwezigheid van de lokaal vervaardigde LHIIC:1b in gebouw II niveau 2a, en haar aanwezigheid in gebouw I niveau 1. Gezien de beperkte informatie betreffende de aanwezige vormen en hun frequentie, kan deze niet worden gehanteerd voor het aanwijzen van activiteitenruimtes. De chronologische en culturele implicatie van deze keramiek is echter wel van belang (haar decoratie wijst op een contact met de Egeïsche wereld, en wordt vaak aangehaald als een bewijs voor de aanwezigheid van of een direct contact met etnisch verschillende groepen, mogelijk de “zeevolkeren”. Opvallend voor gebouw II zijn dan weer de Cypriotische importen die, eerder dan de lokaal vervaardigde beschilderde waar, als een bewijs voor interregionale contacten kunnen dienen.²⁵²

²⁴⁷ Men dient tevens te vermelden dat het gebruik van pilaren voor de Vroege IJzertijd in de noordelijke Levant niet geattesteerd is, in tegenstelling tot de door pillaren gekenmerkte zuid Levantijnse architectuur. Zie o.a. BRAEMER 1982: 124-129.

²⁴⁸ De steen was immers van een zeer geringe hoogte en toonde geen gebruikssporen. BOUNNI et.al. 1981: 259.

²⁴⁹ BOUNNI et.al. 1981: 259-260.

²⁵⁰ BOUNNI et.al. 1981: 261-262.

²⁵¹ BOUNNI et.al. 1981: 260-269.

²⁵² BOUNNI et.al. 1979; BOUNNI et.al. 1981).

5.3.5. Tell al-Judaidah

Opvallend is het geplaveide en bepleisterde kamertje (C), voorzien van een afvoerkanaal en een lagergelegen (eveneens bepleisterd) bassin (cat. 41). De vloer van dit bassin was gebroken, en eronder bevonden zich potscherven. Mogelijk kan men hier de aanwezigheid van een aardewerk recipiënt veronderstellen. Het geheel werd door de opgravers als een bad of persinstallatie geïnterpreteerd.²⁵³ De aanwezigheid van het lagergelegen bassin duidt op het opvangen van een vloeistof die uit kamer C vloeiende. Haar beperkte volume (60x60x45cm = 0,16m³) maakt haar echter van weinig nut voor een wasbeurt, en doet ons besluiten dat een interpretatie als persinstallatie geloofwaardiger is.

Verder werden enkel de architecturale elementen behandeld in de publicatie, wat niet toelaat de interpretatie van het geheel door R.C. Haines als wooncomplex te evalueren.²⁵⁴

5.3.6. Tell Kazel

Veld II (cat. 45)

Aan het einde van de IJzertijd 1 periode werd veld II haastig verlaten waarna het gebied een verwoestende brand kende. Capet vermeldt dan ook dat de bewoners bij hun vlucht de zuiver domestieke kamerinhoud achterlieten,²⁵⁵ waarna de brandlaag het geheel mogelijk bedekte.²⁵⁶ Deze brandlaag, de typische constructietechniek, het archeologisch materiaal en de periode van verlating lieten tevens toe de IJzertijd 1 lagen met zekerheid te identificeren. Dit maakt dat binnen de dataset Tell Kazel, dankzij haar uitvoerige publicatie en goede bewaring, het meest geschikt is voor contextuele analyse.

Niets doet vermoeden dat deze sector geen domestieke functie zou gekend hebben. In nagenoeg alle kamers werden *tannurs*, opslagkruiken, tafelwaar en maalstenen aangetroffen.²⁵⁷ Toch kunnen we binnen dit domestieke complex mogelijk enkele specifieke activiteitszones onderscheiden.

Het geheel O-S-R-Q werd reeds onder de voorgaande analyses vermeld voor haar unieke architecturale situatie,²⁵⁸ en ook de gepubliceerde artefacten bevestigen dit unieke karakter. Naast de opslagkruiken en maalstenen werden borden, schalen, kopjes en bekers aangetroffen, evenals een versierde krater, een drinkbeker en een vaas die als Myceense imitaties werden

²⁵³ HAINES 1971: 27.

²⁵⁴ HAINES 1971: 27-28.

²⁵⁵ CAPET 2003: 101.

²⁵⁶ De vermelde verlating impliceert echter dat het gebied een lange tijd bloot werd gesteld aan natuurlijke en menselijke verstoringen (voor sitevorming zie o.a. SCHIFFER 1996). Het gebied werd tevens verstoord door Hellenistische graven en putten uit de IJzertijd 2 periode, waardoor de vermelde goede bewaring van de kamerinhoud alleszins kritisch benaderd dient te worden.

²⁵⁷ Voor een overzicht per kamer: CAPET 2003: 99-118.

²⁵⁸ Waaronder de hergebruikte dikke muren uit de Late Bronstijd, de mogelijke decoratie van de muren, de monumentale uitwerking van deur 'i', en het uitzonderlijke oppervlakte van het geheel.

beschouwd.²⁵⁹ Een dergelijk groot assemblage aan tafelwaar werd nergens anders in veld II aangetroffen. In kamers R en Q werden opslagkruiken en drinkbekers aangetroffen, terwijl kamer S voorzien was van een bankje²⁶⁰ en een “ankervormige steen” die mogelijk als tegengewicht voor een persinstallatie geïnterpreteerd kan worden.²⁶¹

Op basis van de uitgevoerde analyses kan men stellen dat kamers O-S-R-Q een wooneenheid vormden (mogelijk met ruimte M als vestibule en ruimte L als koer). In kamer S zou men artisanale activiteiten kunnen reconstrueren (een persinstallatie?), en kamers R en Q zouden als stockageruimtes kunnen dienen (zowel voor voedsel als tafelwaar). De grote centrale kamer O dient als leefruimte te worden beschouwd, waar werd gegeten (tafelwaar), voedsel werd bereid (schalen, maalstenen) en materiaal werd bewaard (opslagkruiken en pithos). Mogelijk werden de *tannurs* in ruimte M benut door de bewoners van deze wooneenheid.

Maar wat vertelt de kamerinhoud ons over de bewoners van deze structuur (of toch de bewoners van de laatste occupatiefase van dit gebouw)? We zouden de bewoners kunnen beschouwen als vooraanstaande burgers, met een groot huis en veel tafelwaar. Een dergelijke interpretatie wordt echter overschaduwed door de opvallende afwezigheid van kleinvondsten en metalen voorwerpen.²⁶² Werden deze bij de verlating van het gebouw door de bewoners meegenomen of na de verlating gestolen? Dienen we dit gebouw wel te zien als de woning van een enkel (of samengesteld) gezin? Kan het hier niet gaan om een openbaar gebouw dat diende als gemeenschappelijke opslagplaats, waar tevens gezamenlijke maaltijden werden genuttigd? Of hielden nieuwe inwoners, na de verlating door de oorspronkelijke bewoners, hier een feestmaal?²⁶³

Verder kan men vermoedelijk nog enkele stockageruimtes onderscheiden. Zo trof men op de bepleisterde vloer van kamer I negen opslagkruiken aan, vermoedelijk voor de bewaring van voedingsmiddelen (sommigen kenden een pleisterlaag langs de opening en de nek), evenals een *tannur*. Ook kamer A zou, door de aanwezigheid van acht opslagvazen²⁶⁴ en twee silo's, als stockageruimte kunnen worden beschouwd. Opvallend is echter dat deze ruimte zich 35cm lager bevond dan koer B, waardoor de kamer blootstond aan de neerslag. De opslagkruiken waren voorzien van een bepleistering wat hen waterdicht maakte. Kan men besluiten dat deze ruimte ongeschikt werd bevonden om in te wonen gezien de vochtigheid, en bijgevolg als opslagplaats voor (onbederfelijke?) voorwerpen diende?²⁶⁵

²⁵⁹ CAPET 2003: 107-112, Figs. 43-46.

²⁶⁰ Op en rond dit bankje werden een krater en een kruik (en nog ongerestaureerd vaatwerk) aangetroffen. CAPET 2003: 112-115, Fig. 48 a-b.

²⁶¹ CAPET 2003: 112.

²⁶² In de destructielaag werd een enkele bronzen armband aangetroffen. CAPET 2003: 112.

²⁶³ Problematisch voor deze laatste interpretatie is de afwezigheid van dierlijke resten, tenzij de nieuwkomers deze verwijderden. De lange periode van verlating en de verwoesting maken het waarschijnlijk dat alle sporen van een maaltijd zijn verdwenen.

²⁶⁴ De opslagkruiken waren bepleisterd. Volgens de opgravers werden ze benut bij de verwerking van boter. BADRE et. al. 1994: 298-300.

In kamer W werden twee *tannurs*, maalstenen, een basalten driepoot, vier stampers, een krater en een opslagkruik aangetroffen, waardoor het niet onwaarschijnlijk is dat hier voedsel werd bereid.²⁶⁶ Gelijkaardige activiteiten werden vermoedelijk in kamers D en C uitgevoerd, waar een bankje, opslagkruiken, een bord, een maalsteen, de kaak van een herkauwer en twee kookpotten werden aangetroffen. Kamers C en D kenden een *tannur* nabij hun gemeenschappelijke deuropening.²⁶⁷

Wanneer we tenslotte de verdeling van *tannurs* bekijken, valt het op dat deze zich zowel op koeren (B en N), in half-overdekte ruimtes (M, I en mogelijk G) als binnenshuis (C-D en mogelijk W) bevonden. In tegenstelling tot de meeste ruimtes kende het gebouw O-S-R-Q geen *tannurs*.

Veld IV (cat. 46-47)

Niveau 4 vormde zich bovenop een 70cm dikke kleilaag, die ontstond na de verwoesting van niveau 5. In de rechthoekige “cella” werd een fragment van een vrouwelijke figurine op een terracotta plakkaat teruggevonden. In kamer A werd een faience deurknop aangetroffen, mogelijk afkomstig uit niveau 5. Kamer B kende een *tannur* in haar noordoostelijke hoek, en twee bronzen naalden in de destructielaag boven het vloerniveau. In de destructielaag boven muur 3233 werd gedecoreerde keramiek en een speerpunt gevonden.²⁶⁸

De vermelde vondsten (hoewel beperkt in aantal) verschillen van de artefacten die op veld II werden aangetroffen. Vooral de speerpunt en de fragmentarische figurine kennen geen parallellen met veld II. Vermoedelijk gaat het hier om domestieke structuren die, gezien hun locatie in het religieuze centrum van de nederzetting, mogelijk bewoond werden door mensen met een vooraanstaande positie.

Niveau 3 kende de grootste “cella” van het gebied, maar de schaarse vondsten (enkele kommen, een kruik, een basalten kom en een lampje)²⁶⁹ bieden ons geen aanwijzingen voor de functie van dit gebouw. De uitzonderlijke grootte van het gebouw en haar locatie (op een plaats waar vanaf de Late Bronstijd steeds tempels met een gelijkaardig plan hebben gestaan) wijzen echter in de richting van een cultus functie.

5.3.7. Sarepta

Door de nauwkeurige publicatie van de stratigrafie en keramiek, gunnen de opgravers van Sarepta ons een zeer gedetailleerde blik op de aangetroffen resten. Dit laat toe de

²⁶⁵ Etnoarcheologisch onderzoek wijst echter op het belang van de waterdichtheid van elke vorm van stockageruimte. KAMP 1993: 304.

²⁶⁶ CAPET 2003: 115.

²⁶⁷ CAPET 2003: 101-106.

²⁶⁸ BADRE EN GUBEL 1999-2000: 185-192.

²⁶⁹ BADRE EN GUBEL 1999-2000: 192-194.

begravingsgeschiedenis van de structuren en artefacten te reconstrueren om een beeld te vormen van hun functie.

Niveau E (cat. 53)

Aangezien zowel de keramiek als de stratigrafie geen duidelijk onderscheid tonen tussen niveaus E2 en E1, zullen deze fases samen behandeld worden.²⁷⁰

De aanwezigheid van een pottenbakkersoven, onverwerkte klei, ovenafval en andere resten van keramiekindustrie laten geen twijfel bestaan over de activiteiten uitgevoerd in ruimte 43. Sectoren L20 en L21 waren tevens voorzien van een grote hoeveelheid pottenbakkersafval (level 27). Ten noorden van muur 322 werden in subniveau E2 de resten van een *tannur* aangetroffen, en ook kamer 38 kende een *tannur*, die tot in subniveau E1 in gebruik bleef. Overvloedig aanwezig is het gebruiksaardewerk, maar ook pithoi en opslagkruiken komen veel voor. Verder dient de vondst van een vroeg-Fenicische stempelzegel in subniveau E1 net ten noorden van muur 322 vermeld te worden.²⁷¹

We kunnen besluiten dat dit gebied, net als in niveau F, voor de keramiekproductie benut werd. De toenemende frequentie van domestieke ovens en alledaags gebruiks vaatwerk²⁷² doen echter vermoeden dat deze sectoren (en voornamelijk kamer 38 en het gebied ten noorden van muur 322) een functionele evolutie doormaakten. Mogelijk dienden de structuren als woonst of tijdelijk verblijf voor de pottenbakkers.

Niveau D (cat. 54-55)

De eerste architecturale fase van niveau D (D2) kende een eerder kleine pottenbakkersoven (BB) die niet meer in gebruik was ten tijde van fase D1. Ten noorden hiervan op koer 45 werd een domestieke oven aangetroffen. De beter gekende architectuur van niveau D2 omvatte enkele goed gebouwde kamers rondom een straat en een koer.²⁷³

De aanwezige keramiekvormen tonen een duidelijke evolutie van niveau E naar niveau D. Er werden opvallend minder flessen en pithoi aangetroffen. Kommen en *storage jars* komen echter overvloedig voor. Opmerkelijk is tevens de oppervlaktebehandeling die de keramiek geniet, een typisch kenmerk voor niveau D.²⁷⁴ Vele potten (meer dan 40% in niveau D1) werden gepolijst, beschilderd of voorzien van een rode sliplaag waarna ze werden gepolijst.²⁷⁵

Pottenbakkersoven BB wijst op een functionele continuïteit van de zuidelijke sector in niveau D2. De afwezigheid van aanwijzingen voor industriële activiteiten in niveau D1 en de

²⁷⁰ ANDERSON 1988: 390-396.

²⁷¹ ANDERSON 1988: 89-97, 390-396.

²⁷² Opmerkelijk is echter de schijnbare afname van kookpotten, wat W.P. Anderson wijdt aan het niet opnemen in de analyse van de keramiek van level 26 nabij de meeste domestieke ovens. ANDERSON 1988: 392.

²⁷³ ANDERSON 1988: 97-108.

²⁷⁴ De *red-slipped burnished ware* en de bichrome keramiek werden tevens als typisch Fenicische waar omschreven. ANDERSON 1988: 396-397.

²⁷⁵ ANDERSON 1988: 396-407.

overvloedige gebruikskeramiek doen een domestieke functie voor deze periode vermoeden. Het totale gebrek aan *tannurs* en de beperkte hoeveelheid kookpotten doen besluiten dat deze ruimtes niet voor voedselverwerking werden benut. De hoge frequentie aan *storage jars* wijzen echter op een interpretatie als stockageruimte.

5.3.8. Tell Sukas

Complex I (cat. 59-60)

Hoewel enkele kralen, amforen en flessen door J. Lund als vondsten vermeld werden kan men deze niet met zekerheid aan de IJzertijd 1 bewoning toewijzen, gezien de grote onzekerheden omtrent de stratigrafie door de latere bouwactiviteiten en intrusies.²⁷⁶ De silo's en afvalputten nabij complex I sluiten een interpretatie als woongebied niet uit.

Complex V (cat. 61)

De vulling van dit complex (laag 13) bestond uit twee vloerniveaus: een geplaveide vloer waarop een aarden vloer volgde. De enkele gepubliceerde vondsten uit laag 13 konden echter niet met zekerheid aan een specifiek vloerniveau worden toegewezen. Het gaat om een basalten plaat (mogelijk een maalsteen), enkele bronzen fragmenten, moluscanen en beenderen van ossen, schapen en mensen. Bovendien werden enkele Cypriotische scherven vermeld die onder een steen in de westelijke balk van quadrant G11 SW werden aangetroffen.

De identificatie van activiteiten binnen complex V is nagenoeg onmogelijk gezien deze beperkte informatie betreffende hun exacte ruimtelijke en stratigrafische locatie. Wijzen de vele beenderen op voedselverwerking, funeraire of cultische activiteiten, of eerder een combinatie hiervan?²⁷⁷

Complex VII (cat. 60)

Een kalkstenen vijzel met basalten stamper werden *in situ* aangetroffen op het laagste vloerniveau van complex VII,²⁷⁸ wat een domestieke functie niet uitsluit.

5.3.9. Tyr

Ten tijde van stratum XIII werden in ruimtes 4, 5, 7 en 10 enorme hoeveelheden horizontaal geplaatste verweerde keramiek gevonden, waardoor deze ruimtes als onoverdekt beschouwd werden (cat. 67-69). De reden hiervan blijkt zuiver met het voorzien van een geschikt

²⁷⁶ LUND 1986: 43-44.

²⁷⁷ Vooral de menselijke beenderen doen vragen rijzen, begraving binnen het woonhuis is immers zeldzaam voor de IJzertijd (HAMEEUW EN JANS 2008). Het geheel kan op basis van de beschikbare bronnen niet van een verklaring worden voorzien.

²⁷⁸ LUND 1986: 45-46.

vloerniveau te maken te hebben, aangezien geen sporen van andere activiteiten (bvb. pottenbakkersafval) werden aangetroffen. In ruimte 11 werd een put met steriel wit zand aangetroffen, en ruimte 5 was voorzien van een silo gevuld met keramiek.²⁷⁹

In stratum XII vormden de architecturale structuren zich rondom de centrale straat. Deze situatie bleef ongewijzigd in stratum XI die echter een ophoging van het gebied kende. Stratum X kende enorme terrasseringswerken in twee fasen, een eerste vulling van kleine scherven, waarna een vulling van grote scherven volgde.²⁸⁰

Hoewel dit gebied ten tijde van strata XVI tot XIV werd benut voor de productie van kralen, kunnen industriële activiteiten voor de hieropvolgende strata enkel vermoed worden. Een opmerkelijke aanwijzing is de afwezigheid van *tannurs* of andere kookinstallaties doorheen strata XIII tot VI. Bikai vermeldt tevens de aanwezigheid van kookpotten, maar ze was niet in staat duidelijke kookplaatsen te identificeren. Wel werden voorwerpen aangetroffen die op weefactiviteiten kunnen wijzen.²⁸¹ De domestieke aard van deze structuren is bijgevolg niet verzekerd.

5.4. Besluit

De gevoerde contextuele analyse liet toe de utilitaire functie van de meeste structuren te evalueren. Vaak bleek een domestiek gebruik hoogstwaarschijnlijk (zoals in Tell Afis, Ras Ibn Hani, Tell Kazel veld II en Sarepta D1), in enkele gevallen volstond een dergelijke interpretatie echter niet (bvb. in Hama, Tell Kazel veld IV, Sarepta E en Tyr). Zelden kon men echter specifieke activiteitzones identificeren, en ook de indicatie van een mogelijke symbolische functie bleek amper mogelijk.

Zoals reeds in de inleiding werd vermeld zijn het vaak de opgravingsverslagen die een hypotheek leggen op de contextuele analyse. Er werd echter steeds getracht het meeste te halen uit de beschikbare informatie. Toch kunnen we enkele bedenkingen formuleren met betrekking tot de bronnen en onze resultaten.

Alle opgravingsverslagen bleken een selectie van informatie in te houden, nooit werden immers alle gekende artefacten en stratigrafische lagen volledig gedocumenteerd. De selectie bleek steeds bepaald door de vraag die de onderzoeker stelde: wat kan object X me vertellen over de datering van dit niveau? Is object Y een aanwijzing voor de activiteiten die hier plaatsvonden? Komt object X overeen met object Y op een ander site? Deze selectie is uiteraard te begrijpen gezien de praktische beperkingen waarmee elk onderzoek worstelt. Toch zouden we willen pleiten voor een zo integraal mogelijke publicatie van

²⁷⁹ BIKAI 1976: 25-27.

²⁸⁰ BIKAI 1976: 27-31.

²⁸¹ *Spindle whorls* en doorboorde keramiek. Weven en kleuren van textiel was immers de voornaamste industriële activiteit van Tyr. BIKAI 1976: 35-36; PRITCHARD 1969: 283.

opgravingsresultaten, waarbij objecten en lagen ook steeds voorzien zijn van hun exacte locatie in relatie tot elkaar en de architecturale structuren. Ook de frequentie waarin de artefacten (bvb. keramiekvormen) voorkomen zijn van belang voor een reconstructie van het verleden.²⁸²

Een grondige publicatie kan echter slechts als een meerwaarde worden beschouwd wanneer ze benut wordt door een kritische onderzoeker, met een duidelijke vraag en een realistische methode. Zoals uit de contextuele analyse bleek werden aan de structuren vaak functies en activiteiten toegekend op basis van de aan- of afwezigheid van een enkel object: *tannur* + maalsteen = domestiek? Weefgewicht = weefactiviteiten? Grote oven = pottenbakker? Figurine = tempel? Dit zijn de weinige interpretaties die een beperkte publicatie van de archeologische resten toelaat. Bovendien bleek dit de manier waarop alle opgravers een functie toewezen aan de architecturale resten, en het was ons doel deze interpretaties te evalueren. Activiteiten uitgevoerd door mensen in het verleden kunnen echter niet zomaar aan de hand van een *checklist* worden achterhaald. We moeten ons ervan bewust zijn dat de materiële neerslag van een activiteit het gevolg is van processen (menselijke of natuurlijke) die steeds een selectie impliceren.²⁸³ Aangezien deze processen telkens verschillend kunnen zijn is het onaanvaardbaar te stellen dat een voorwerp X overeenkomt met een activiteit Y. Een grondige studie van de sitevormingsprocessen in combinatie met een kwantitatieve benadering van alle artefacten zou ons echter wel die blik op het verleden kunnen gunnen.²⁸⁴

²⁸² Een dergelijke visie op de contextuele registratie van opgravingsresultaten werd tevens bepleit door I. Hodder, die zijn ideeën bovendien aan de praktijk wist te toetsen op het site van çatal Höyük. HODDER 1999.

²⁸³ SCHIFFER 1996.

²⁸⁴ Zie vooral: PUTZEYS 2007.

6. Besluit

De vier analysemethoden leverden telkens verschillende resultaten op, aangezien ze elks een ander aspect van de dataset benutten. We dienen dan ook te besluiten dat deze veelzijdige resultaten niet noodzakelijk tegenstrijdig zijn. De analyses vullen elkaar aan en zullen uiteindelijk een genuanceerd beeld opleveren van de bestudeerde architectuur. De voornaamste resultaten zullen hieronder per site worden herhaald.

De analyses lieten bovendien toe enkele individuele gebouwen te onderscheiden, op basis van hun muurdiktes, grondplan en locatie. Deze woonhuizen werden als data-matrix aan bijlage II toegevoegd (p. 69-70).

6.1. Tell Afis

De IJzertijd 1 niveaus van Tell Afis tonen een dicht bebouwd residentieel gebied (cat. 1-6), bestaande uit enkele wooneenheden (waaronder een parallel gebouw en een één-kamer huis) gescheiden door straten en pleinen. De muren zijn opgetrokken uit leemtichels op een zeer bescheiden stenen basis, en kennen een grote variatie aan diktes (mogelijk met dunne binnenmuren en dikkere buitenmuren). Opvallend in combinatie met deze leemtichelarchitectuur is het gebruik van stenen deurstijlen. Hoewel het één-kamer huis van niveaus 7-6 een religieuze functie toegedicht kreeg op basis van haar vorm, doen haar kamerinhoud en de meerdere deuropeningen (en mogelijk tevens de bescheiden oppervlakte van ca. 22m²) een domestieke functie vermoeden.

6.2. Chatal Hüyük

De vrijstaande IJzertijd 1 gebouwen vertonen een veelheid aan vormen, waaronder parallelle gebouwen en kleine kamers rondom een centrale grote ruimte (cat. 13-19). De muren van variërende breedte (tussen de 50 en de 100cm) bestonden uit leemtichels op een basis van een enkele rij stenen. De twee gebouwen uit sector V13 dienen individueel vermeld te worden op basis van hun uitzonderlijke architecturale kenmerken. Gebouw I van niveaus 9-8 kent eerder brede muren (90 à 120cm) en was voorzien van deurdrempels uit leem en geplaveide vloeren. In niveau 7 verrees op dezelfde locatie een gebouw dat volledig opgetrokken was uit steen, een unicum voor Chatal Hüyük in de IJzertijd 1 periode.

6.3. Hama

In Hama werd een architecturale situatie aangetroffen die sterk verschilde van de andere sites (cat. 25-29). De muren bestonden uit een lage basis stenen waarop een superstructuur uit leentichel of pisé werd aangebracht. De breedte varieerde sterk tussen de gebouwen onderling, met overwegend dunne muren bij de één-kamer huizen en het parallelle gebouw, en uitzonderlijk dikke muren voor de structuren in sectoren N16-O17. In deze sectoren bevonden zich twee tot drie complexen van een unieke vorm met zeer grote kamers, voorzien van grote gekapte stenen blokken en architecturale elementen uit basalt. Mogelijk dient men deze grote structuren als voorgangers van de palatiale gebouwen uit de IJzertijd 2 periode te beschouwen, terwijl de andere huizen een uitsluitend domestieke functie kenden.

6.4. Ras Ibn Hani

De overgeleverde domestieke structuren uit Ras Ibn Hani toonden een reeks kleine kamers rondom een centrale koer, en een mogelijk parallel gebouw (cat. 35-37). De muren kenden een breedte van ca. 60 à 70cm en werden volledig opgetrokken uit steen. Uitzonderlijk is het gebruik van *ashlars*, die vermoedelijk uit de Late Bronstijd architectuur gerecupereerd werden.

6.5. Tell al-Judaidah

Zowel niveau 10 als niveau 9 kenden een groot gebouw met meerdere kamers (cat. 39-40). Uitzonderlijk is het bepleisterde bijgebouwtje uit niveau 10 dat als een persinstallatie geïnterpreteerd werd. De muren bestonden uit leentichels op een lage basis van stenen, met een dikte variërend tussen de 40 en de 80cm. De kleinere rechthoekige structuren kenden steeds opvallend dunnere muren (ca. 40-50cm) dan de grotere gebouwen (ca. 70-80cm), wat mogelijk wijst op een functioneel verschil tussen beide soorten gebouwen (woonhuizen en stockageruimtes?).

6.6. Tell Kazel

Een studie van de muurdiktes van Tell Kazel liet toe enkele wooneenheden te onderscheiden, die rondom centrale koeren geschikt waren (cat. 42-44). Kamers C-D kunnen vermoedelijk als *front-room house* beschouwd worden (zie hoofdstuk II) terwijl het geheel O-S-R-Q gekenmerkt wordt door een grote centrale kamer waarrond kleine kamers geschikt zijn. Opvallend zijn de dimensies van de muren en centrale kamer van dit geheel, evenals de mogelijke decoratie (van de wanden en deuren) en kamerinhoud. We kunnen besluiten dat dit

gebouw een eerder groot aantal bewoners kende, of als gemeenschappelijke ruimte benut werd. De overvloedige aanwezigheid van domestieke ovens en gebruiksaardewerk in de overige structuren van veld II getuigen van een functie als woonwijk. De uitzonderlijke dimensies en muurdiktes van de *cella* op veld IV wijzen eerder in de richting van een openbare (mogelijk religieuze) functie.

Tell Kazel neemt bovendien een uitzonderlijke positie in binnen de dataset, op basis van de constructietechniek van de muren. Dit is het enige kustsite waar gebruik werd gemaakt van leentichels en pleister voor de muren, die echter op een aanzienlijke stenen basis werden geplaatst (zes tot acht rijen). Dit werd verklaard als een unieke maar ideale aanpassing aan het klimaat en de locatie.

6.7. Sarepta

Het zeer kleine opgravingsveld van Sarepta leverde geen duidelijke gebouwen op (cat. 49-52). De structuren die werden aangetroffen bleken tot kleine kamers te behoren, geordend rond straten en koeren. De muren werden opgetrokken uit stenen en kenden een kleine variatie in breedte (60 à 70cm). Uitzonderlijk is de *ashlar* architectuur die in fase D1 werd opgemerkt. De grondige publicatie van de structuren, stratigrafie en keramiek lieten echter toe het functionele gebruik van deze sector te bestuderen. Niveau E kende een pottenbakkerswijk met enkele kamers die mogelijk dienst deden als woonst of tijdelijk verblijf voor de pottenbakkers. Een gelijkaardige functie wordt voor fase D2 vermoed, terwijl niveau D1 een zuiver domestieke functie toelaat.

6.8. Tell Sukas

Enkele losstaande eerder kleine (30 tot 90m²) huizen konden onderscheiden worden (cat. 56-57), waarronder een parallel gebouw en een mogelijk *front-room house* (zie hoofdstuk II). De buitenmuren van de woningen bleken dikker dan de binnenmuren, en net als de andere kustsites (met uitzondering van Tell Kazel) bestonden de muren volledig uit steen. Hoewel de gepubliceerde context een genuanceerde functiebepaling niet toelaat, wordt een functie als woonwijk vermoed voor het geheel.

6.9. Tyr

De opgravingen in Tyr leverden enkele eerder dunne stenen muren op (50 à 70cm), die tot kleine kamers rond koeren en straten gereconstrueerd kunnen worden (cat. 62-66). Hoewel stratum XIV een atelier voor faience kralen kende, kunnen de hieropvolgende niveaus niet met zekerheid een functie worden toegekend. Er zijn geen aanwijzingen voor industriële activiteiten, en de afwezigheid van *tannurs* doet twijfelen over een mogelijke domestieke functie.

HOOFDSTUK II

Architectuur in tijd en ruimte

1. Inleiding

In de voorgaande architecturale analyse hebben we getracht zo veel mogelijk beschikbare informatie te benutten, om een genuanceerd beeld te bekomen van de architecturale resten en hun context. De analyse beperkte zich echter tot een specifieke streek en periode, wat de resten uit hun bredere historische en geografische context rukt. In het huidige hoofdstuk zullen we een beeld scheppen van de architecturale tradities in de ganse Levantijnse regio, van de Late Bronstijd tot de IJzertijd. Het zou bovendien zeer interessant zijn de architectuur van Cyprus²⁸⁵ en Mesopotamië²⁸⁶ met de dataset te vergelijken. Er werd echter besloten dit niet te doen, om een té oppervlakkige voorstelling van de architectuur wegens tijdsgebrek te vermijden.

De beperkingen van het huidige onderzoek laten ons echter niet toe een even exhaustieve analyse op deze grote groep van architecturale resten uit te voeren, zoals voor de dataset gebeurde. We zullen ons onderzoek bijgevolg beperken tot de vermelding en bekritisering van enkele architecturale studies en uitzonderlijke sites. Het merendeel van de architecturale analyses dat op de besproken regio en periode werd uitgevoerd, beperkte zich vaak tot een visuele studie met als doel het opstellen van een veralgemenende vormelijke typologie.²⁸⁷ Constructietechnieken, dimensies en de context kwamen zelden in aanmerking als classificatiefactoren. Deze elementen zijn dan ook ondervertegenwoordigd in de volgende uiteenzetting.

Het doel van deze architecturale studie doorheen tijd en ruimte is een antwoord te bieden op de twee laatste onderzoeksvragen van het huidige werk: (1) Is de architectuur geworteld in lokale tradities, en loopt deze historische evolutie door in de IJzertijd? (2) Kent de bestudeerde architectuur overeenkomsten binnen de Levantijnse regio? De resultaten van zowel het huidige hoofdstuk als van de architecturale analyse zullen in hoofdstuk III met elkaar geconfronteerd worden.

²⁸⁵ Zie vooral het encyclopedische werk van G.R.H. Wright betreffende de Cypriotische architectuur doorheen de tijd. WRIGHT 1992.

²⁸⁶ Zeer interessant is het onderzoek, maar vooral de architecturale analysemethode, van C. Castel over de Neo-Assyrische en Neo-Babylonische woonhuizen. CASTEL 1992. Zie ook: BRUSASCO 2004.

²⁸⁷ Dit is vooral het geval bij BEN-DOV 1992; BRAEMER 1982; BRAEMER 1997; NETZER 1992; SHILOH 1970 en SHILOH 1973.

2. De noordelijke Levant en Noord-Syrië

2.1. De Late Bronstijd

Bij een studie van de architectuur uit de Late Bronstijd in de noordelijke Levant en Noord-Syrië valt de grote variatie aan grondplannen meteen op.²⁸⁸ Binnen de sites zelf treft men echter vaak vormelijke overeenkomsten aan, evenals gelijkaardige constructietechnieken. We zullen in dit overzicht van de Late Bronstijd bijgevolg allereerst enkele sites individueel behandelen: de sites van de dataset, de recente opgravingsresultaten van Tell Tweini en de uitzonderlijke situatie van Ugarit. Vervolgens stellen we het synthetiserende onderzoek van McClellan voor, dat toelaat de sites langs de midden-Eufraat bij het overzicht te betrekken.²⁸⁹

2.1.1. De sites van de dataset

Veld E van Tell Afis kende in de Late Bronstijd 2 periode indrukwekkende residentiële complexen met uitzonderlijk dikke muren (130 tot 250cm; cat. 70, 72).²⁹⁰ Een enkel gebouw bezat een grote kamer die in twee werd gedeeld door een rij pilaren (cat. 71).²⁹¹ In Ras el-Bassit werd eveneens een monumentaal gebouw aangetroffen (10 x 24,4m), bestaande uit minstens drie kamers. Ten westen hiervan bevond zich een kleiner, gedeeltelijk geplaveid, woonhuis (5 x 7,5m) met drie kamers (cat. 73).²⁹²

In Hama werd een monumentaal gebouw blootgelegd, bestaande uit meerdere opslagruimtes en een verdieping, dat door de opgravers als een mogelijk paleis werd geïnterpreteerd (cat. 80). Twee pilaarbasissen (uit bepleisterde leemtechels) in sector O12 wijzen op een gebouw met een drieledige toegang (cat. 81). De muren bestonden uit een basis van steen met een bovenstructuur uit bepleisterde *pisé* (leemtechels kwamen in deze periode minder frequent voor). De muurbreedte varieert van 70cm voor de domestieke structuren tot 110cm voor het palatiale complex.²⁹³ Ook in Ras Ibn Hani werd paleisarchitectuur aangetroffen (*“Palais Nord”* en *“Palais Sud”*²⁹⁴) met een verdieping en overvloedig gebruik van *ashlars* (cat. 85-86).²⁹⁵

²⁸⁸ HOLLADAY 1997: 104.

²⁸⁹ McCLELLAN 1997.

²⁹⁰ CHITI 2005: Fig. 48; PEDRAZZI 2005: Figs. 43, 44; VENTURI 2000: 505-507, Fig. 2.

²⁹¹ VENTURI 2005: Figs. 51, 52 1. Deze tweedeling, de verschillende vloerniveaus in beide ruimtes (plaveien in het noordoosten, pleister in het zuidwesten) evenals de vondsten doen een functioneel verschil tussen beide ruimtes vermoeden.

²⁹² COURBIN 1986: 182-187, Fig. 8.

²⁹³ FUGMANN 1958: 117-134.

²⁹⁴ Boven het *“Palais Sud”* werden de IJzertijd 1 resten opgetrokken.

²⁹⁵ BOUNNI, LAGARCE EN LAGARCE 1998; LAGARCE EN LAGARCE 1995.

Tell Kazel kende in de Late Bronstijd 2 periode op veld II een rijkelijke residentiële woonwijk, bestaande uit wooneenheden gescheiden door straatjes en pleintjes. De muren met dubbel parament bestonden uit zowel gekapte en ongekapte stenen, als uit grote leentichels van een zeer fijne klei, met een fundering van twee tot drie rijen stenen, die 20 tot 60cm diep werden ingebed. De vloeren waren geplaveid met stenen (en eventueel bepleisterd) of voorzien van een schelpentapijt (kamer 6IIJ). De aanwezigheid van trappen wijst op het bestaan van meerdere verdiepingen (cat. 91).²⁹⁶ Op veld IV werd een *Langraum* tempel aangetroffen, opgetrokken uit bepleisterde muren met een dubbel parament van grotere veldstenen opgevuld met keitjes, en een superstructuur uit leentichels. De hoeken van het gebouw werden voorzien van *ashlar* blokken. Ten noorden hiervan bevond zich een domestiek complex, bestaande uit drie kamers (cat. 92-93).²⁹⁷

Sarepta kende in de Late Bronstijd (strata L-G) structuren voor domestiek en industrieel (pottenbakkers industrie) gebruik, bestaande uit kleine kamers rondom koeren.²⁹⁸ Een gelijkaardige situatie treffen we aan in Tyr, waar een atelier voor de productie van faiencekralen werd aangetroffen.²⁹⁹

2.1.2. Tell Tweini

Het site van Tell Tweini,³⁰⁰ gelegen langs de Syriscse kust ten noorden van Tell Sukas, leverde eveneens architecturale structuren uit de Late Bronstijd op. De muren bestonden uit ruwe veldstenen, enkele ruimtes waren bovendien met stenen geplaveid en kenden een trap, wat op de aanwezigheid van een verdieping wijst.³⁰¹

2.1.3. Ugarit

Meer dan zeventig jaar archeologisch onderzoek op Ras Shamra, het oude Ugarit, leverde een corpus op van maar liefst vijftig grondig bestudeerde woonhuizen uit de laatste fase van de Late Bronstijd.³⁰² Gezien haar unieke architecturale kenmerken zullen we dit site individueel bespreken.

Een analyse van de funderingen toonde aan dat de woonblokken of *insulae* als architecturale

²⁹⁶ CAPET 2003: 64-99; CAPET EN GUBEL 2000: 434-438.

²⁹⁷ BADRE EN GUBEL 1999-2000: 136-169.

²⁹⁸ ANDERSON 1988: 59-97, 367-396; KHALIFEH 1988. De mogelijkheid werd tevens geopperd dat in het opgegraven gebied tijdens stratum G metaal werd verwerkt. ANDERSON 1988: 380-381.

²⁹⁹ BIKAI 1976: 18-25.

³⁰⁰ BRETSCHNEIDER et. al. 2000; BRETSCHNEIDER et. al. 2001; BRETSCHNEIDER et. al. 2005; BRETSCHNEIDER EN VAN LERBERGHE eds. 2008.

³⁰¹ BRETSCHNEIDER EN VAN LERBERGHE 2008: 31-42, Figs. 30-35.

³⁰² Een recente architecturale analyse van zowel oude als nieuwe opgravingsresultaten werd uitgevoerd door M. Yon en O. Callot. CALLOT 1983; CALLOT 1994; YON EN CALLOT 1995; YON EN CALLOT 1997.

eenheden dienden (cat. 98).³⁰³ Deze wooneilanden werden afgebakend door straten (tussen de 1 en 2,5m breed) en pleintjes, en kenden vaak interne steegjes. De individuele woonhuizen ontstonden door de plaatsing van tussenmuren en deuropeningen binnen deze woonblokken. Een noodzakelijke aanpassing aan de topografie maakte dat de huizen zelden een rechthoekige planning kenden.³⁰⁴

Bij een vergelijking van de woonhuizen vallen vooral de vele verschillen op:

- De oppervlakte van de huizen varieert van 80 tot 350m² en meer.
- Het gebouw kan vierkant, driehoekig of L-vormig zijn.
- De benutte bouwstoffen verschillen in kwaliteit en kwantiteit (sommige gebouwen gebruiken veel hout, andere minder. Sommige huizen zijn opgebouwd uit goed gekapte stenen, andere uit onbewerkte stenen).
- De opdeling van het interieur in ruimtes verschilt.
- De relatie met het exterieur, bepaald door de plaatsing van de buitendeuren, varieert.

Het is bijgevolg onmogelijk een typologie van de huizen in Ugarit op te stellen. Wel kunnen enkele modules en kenmerken (eenvoudig of complex) worden vermeld die in vele huizen voorkomen. De wooneenheden bestaan uit een variërende samenstelling van volgende elementen (cat. 97).³⁰⁵

- Een grote kamer die uitgaat op twee of meer kleinere kamers.
- Autonome eenheid bestaande uit een graf en haar *dromos* met directe toegang vanaf het exterieur.
- Inkomhal met trap en vaak een waterput.
- Klein huis zonder koer.
- Huis met centrale koer.
- Huis bestaande uit meerdere autonome modules langsheen de straat.³⁰⁶
- Huis met bijgebouw.

We kunnen het terras, de verdieping en een deel van de gelijkvloers (de vestibule en traphal) als privévertrekken beschouwen (o.a. ruimtes voor stockage, voedselbereiding en artisanale productie). Aan enkele kamers met een afzonderlijke doorgang naar het exterieur en tevens in relatie met de privévertrekken, werd een professionele industriële functie toegedicht. Artisanale activiteiten uitgevoerd voor eigen gebruik konden overal in het huis hebben plaatsgevonden. Commerciële activiteiten werden uitgevoerd in kleine kamers langs de

³⁰³ De funderingen lopen door langsheen de ganze rand van een *insula*. Onder de deuropeningen naar het exterieur treft men dan ook een fundering aan wat bij een slechte bewaringstoestand de localisatie van een buitendeur bemoeilijkt. CASTEL 2001: 43-44.

³⁰⁴ YON EN CALLOT 1995: 159-164; YON EN CALLOT 1997: 21-26.

³⁰⁵ Als voorbeelden kunnen dienen: Maison C, îlot XIV “Ville sud” (cat. 97), Maison de Rashapabou “Quartier Résidentiel” en Maison D 1-2 a-b “centre de la ville”. YON EN CALLOT 1995.

³⁰⁶ Drie variaties werden opgemerkt. 1) privé module + funeraire module; 2) privé module + professionele module (bvb. atelier); 3) privé module + professionele module + commerciële module (bvb. winkel). YON EN CALLOT 1995: 162; YON EN CALLOT 1997: 17.

straatkant, vaak zonder een toegang naar het interieur. Sommige huizen (ongeveer één op drie à één op vier) kenden tevens ruimtes met een funeraire functie. De grafkamer onder de huisvloer werd voorafgegaan door een *dromos*, en het geheel kan als een individuele module worden beschouwd met een afzonderlijke doorgang naar het exterieur en tevens in relatie met de rest van de woning.³⁰⁷

Opvallend is tevens de constructietechniek van de gebouwen. De eenheid die de woonblokken vormden deden M. Yon en O. Callot besluiten dat een architecturale planning bestond, ontsproten aan de geest van een “meester”, waarna de bouw werd aangevangen.³⁰⁸ De muren bestonden uit stenen, een bouwstof die overvloedig voorhanden was. De stenen variëerden zowel in dimensies als in afwerking. In tegenstelling tot de meeste IJzertijd 1 structuren, werden de bouwstenen in Ugarit meestal ruw gekapt of fijn bewerkt. Ook hout werd overvloedig benut in dakconstructies en als steunpalen. Hoewel ook deze bouwstof uit de nabijgelegen bergketens voorhanden was, toonde een architecturale analyse aan dat men het hout zo goed mogelijk trachtte te benutten en zo transportkosten uitspaarde.³⁰⁹ Klei werd bijna uitsluitend gebruikt in dakconstructies, plafonds en als muurbedekking.³¹⁰

De domestieke architectuur uit Ugarit toont ons dus goed gebouwde grote wooneenheden, met een variërende vorm en interne activiteitenverdeling.

2.1.4. De typologie van McClellan³¹¹

Een analyse in vorm en dimensies van 65 gebouwen uit de Late Bronstijd werd uitgevoerd door T. McClellan.³¹² Hij vergeleek structuren uit Alalakh, Tell al-Banat, Emar, Tell Fray, Tell Hadidi, Halawa,³¹³ Munbaqa en el-Qitar. De visuele inspectie van de structuren liet toe drie huistypes te onderscheiden (zie Fig. 20):

1. *Central-room house* T1: een grote kamer wordt omgeven door kleinere kamers. Toegang tot het huis gebeurt meestal via een kleine kamer (onderlinge variatie afhankelijk van de zijden die door de kleine kamers worden ingenomen: *side-room house* T1A,³¹⁴ *central-room house* T1B,³¹⁵ *U-shaped house* T1C,³¹⁶ *L-shaped house*

³⁰⁷ YON EN CALLOT 1995: 163-164; YON EN CALLOT 1997: 19-21.

³⁰⁸ YON EN CALLOT 1997: 16.

³⁰⁹ YON et. al. 1987; CALLOT 1994.

³¹⁰ YON EN CALLOT 1995: 165.

³¹¹ Zie eveneens: AKKERMANS EN SCHWARTZ 2003: 341-344, Fig. 10.12; en HOLLADAY 1997: 105.

³¹² McCLELLAN 1997.

³¹³ Hoewel dit site huizen uit de Midden Bronstijd kende, merkt T. McClellan sterke vormelijke gelijkenissen op met de Late Bronstijd. Hij verantwoordt de integratie van de structuren uit Halawa om een mogelijke chronologische evolutie op te sporen. McCLELLAN 1997: 33.

³¹⁴ Typologie Braemer 1982: type IB2.

³¹⁵ Typologie Braemer 1982: type IIA3.

³¹⁶ Typologie Braemer 1982: type IIB en III.

- T1D³¹⁷).
2. *Front-room house* T2:³¹⁸ een grote kamer met één, maar meestal twee, kleinere kamers.
 3. *Alalakh house* T3: een reeks kleine kamers gelegen langsheen een reeks grotere kamers.

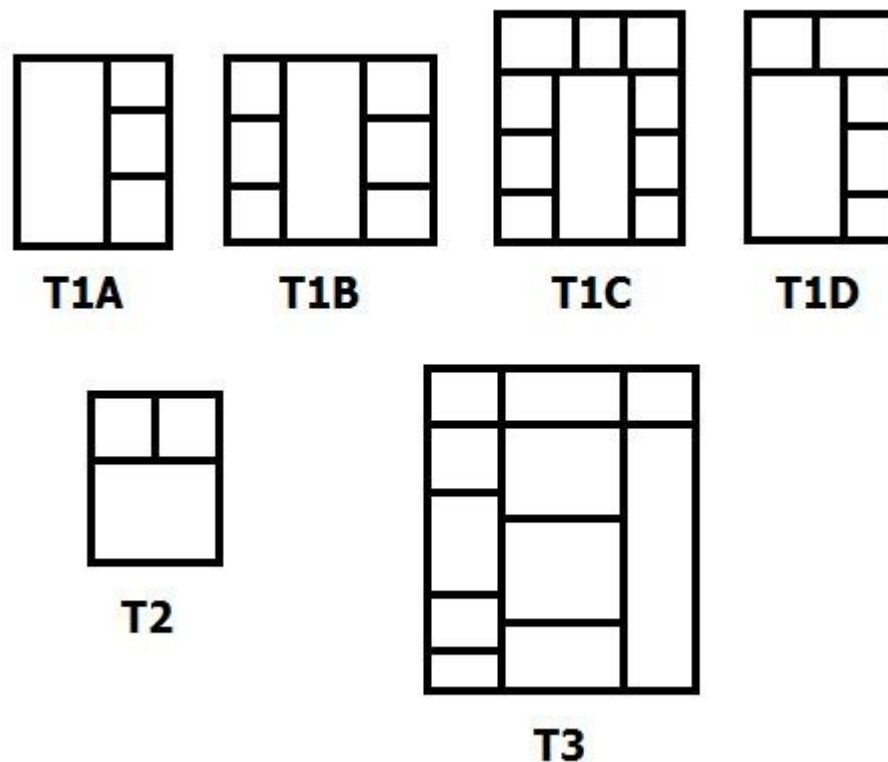

Fig. 20: Schematische weergave van de typologie van McClellan 1997.

Een kwantitatieve analyse van de oppervlakte van de gebouwen liet twee conclusies toe. Enerzijds merkt men op dat niet alle sites even grote huizen kenden, er is een duidelijk verschil tussen bijvoorbeeld Alalakh (96 tot 475m²) en Emar (48 tot 141m²). Anderzijds kan ook een verschil in oppervlakte per huistype worden onderscheiden, waarbij type 3 huizen de grootste en type 2 huizen de kleinste oppervlakte kenden. De verschillende huisgroottes per site kan men verklaren door de voorkeur voor een bepaald huistype. Type 3 treft men bijvoorbeeld enkel in Alalakh aan, type 2 is overvloedig aanwezig in Emar, terwijl type 1 een grote frequentie kent in Munbaqa.³¹⁹

³¹⁷ Typologie Braemer 1982: type IIB en III.

³¹⁸ Typologie Braemer 1982: type IA.

³¹⁹ McCLELLAN 1997: 36.

McClellan voert zijn analyse echter verder door, in de hoop de geconstateerde overeenkomsten en verschillen te verklaren. Deze verklaring gebeurde op zes niveaus: historisch, fysisch, economisch, regionaal-politiek, sociologisch (*households*) en ideologisch. De historische benadering liet toe de oorsprong van het *front-room house* in het Midden Bronstijd Halawa te situeren, eerder dan in Anatolië zoals vroeger werd gedacht.³²⁰ De huistypes bleken tevens niet ontwikkeld als een reactie op een bepaald klimaat of een topografische situatie. Ook kan de plaats die een nederzetting innam in de hiërarchie van een rijk (bvb. het rijk van de Hittieten) als verklaring dienen voor de kleinere gebouwen in Emar en de grotere in Alalakh. De relatieve rijkdom van een bewoner kan zeker een invloed hebben gehad op de grootte van zijn woonst, maar de relatie *groot huis = rijke persoon* is niet altijd van toepassing (zie interpretatie p. 122-125). Aanzienlijke delen van een gebouw werden immers voor economische activiteiten benut. McClellan benadrukt tenslotte de lage graad van functionele differentiatie in het gebruik van gebouwen, elk gebouwtype kon voor eender welke activiteit dienen.³²¹

Deze laatste conclusie verduidelijkt tevens de opzet van de onderzoeker: het uitvoeren van een onbevooroordeelde analyse. Het probleem voor een dergelijke analyse stelt zich reeds bij de selectie van de dataset, waarin vaak een onderscheid wordt gemaakt tussen domestieke, religieuze en palatiale structuren.³²² Aan de hand van drie voorbeelden³²³ werd gesteld dat het achterhalen van de functie van een structuur niet eenvoudig is, er bestaat geen eenduidige relatie tussen een gebouwtype en een functie. Een vergelijking op basis van de vorm en dimensies kan echter wel tot objectieve verschillen en overeenkomsten leiden. Bijgevolg nam T. McClellan structuren op in zijn onderzoek die een interpretatie als tempel of als paleis hadden meegekregen. De resultaten van een dergelijke analyse werden volgens de bovenvermelde verschillende benaderingen geïnterpreteerd, waaruit een complexe verklaring vloeide.³²⁴

Het centrale idee van een dergelijke benadering van de archeologische resten (het zoeken naar patronen en variatie binnen alle beschikbare gebouwen) kan men alleen maar bejubelen. Indien er patronen zijn zullen ze op deze manier worden opgemerkt, zonder reeds op voorhand een selectie te maken binnen de bronnen. Toch kunnen we een opmerking formuleren bij een dergelijke methode. McClellan voert zijn analyse uit op basis van de vorm en dimensies van de structuren, aangezien dit objectieve gegevens zijn. Maar dit zijn uiteraard niet de enige bronnen, de volledige context dient bestudeerd te worden. Hoewel T. McClellan

³²⁰ Dit was de interpretatie van J-C. Margueron die eveneens een gebouw als *Bît hilani* (een Hittitisch paleistype) identificeerde. MARGUERON 1980. De stelling van Margueron werd verdedigd maar genuanceerd door Holladay. Hij benadrukt de Hittitische culturele invloed in heel Noord-Syrië en hun mogelijke invloed op de architectuur (van onder andere Emar), maar vermeldt bovendien enkele voorlopers van dit huistype in de Midden en Late Bronstijd (waaronder Halawa, Alalakh en Hama). HOLLADAY 1997: 108-109.

³²¹ McCLELLAN 1997: 36-47.

³²² McCLELLAN 1997: 29-30.

³²³ *De Temple of the Diviner* in Emar, het *Bît hilani* in Emar en de huizen in Alalakh. McCLELLAN 1997: 30-33.

³²⁴ McCLELLAN 1997: 36-47.

in de verklaring van zijn resultaten deze context reeds oppervlakkig behandelde, werden ze niet in de analyse zelf opgenomen. Deze bedenking benadrukt dat het besproken onderzoek een vormelijke typologie is (weliswaar zonder een voorbarige selectie), eerder dan een analyse van het verleden in al haar complexiteit.

2.2. De IJzertijd

Voor de IJzertijd dienen we eveneens een veelheid aan huisvormen te vermelden, die vaak gerelateerd blijken met de sites. Het artikel van F. Braemer uit 1997 is de enige poging tot veralgemenend architecturaal onderzoek voor de Noord-Syrische IJzertijd.

2.2.1. De sites van de dataset

De grootschalige opgravingen in Chatal Hüyük leverden een enorme hoeveelheid woonhuizen op (cat. 74-79), wat bovendien toelaat de urbanisatie van het site te bestuderen.³²⁵ Veel voorkomend zijn parallelle gebouwen en *front-room*³²⁶ *houses*.³²⁷ Opvallend is het geheel bestaande uit minstens negen kleine kamers rondom een grote ruimte (koer?) in het zuidelijke deel van sector U13 op veld I niveau 4 (cat. 76). Een woonhuis op veld IV a niveau 2d werd tevens vergeleken met een *Bît Hilani* (cat. 79).³²⁸ Een enkel gebouw uit het zuidelijke deel van sector U13 niveau 5 veld I is voorzien van een rij pilaren (cat. 75),³²⁹ en zou als *three-room house* geïnterpreteerd kunnen worden.³³⁰ Mogelijk kunnen tevens enkele *central-room houses* onderscheiden worden.³³¹ De muren waren 45 à 60cm breed,³³² bestonden uit ongebakken leemtichels (met twee verschillende afmetingen: 36,5 x 36,5 x 10,5cm en 36,5 x 48 x 10,5cm) en kenden geen fundering (met uitzondering van enkele muren met een stenen fundering langsheen straten). Vloeren bestonden voornamelijk uit aangestampte aarde, zelden kwamen geplaveide loopniveaus voor. De deuropeningen waren 70 à 80cm breed, kenden vaak drempels uit ongebakken leem en waren zelden voorzien van scharnierstenen.³³³

De zuidelijke punt van de tell van Hama werd gedomineerd door vier palatiale gebouwen,

³²⁵ Zie o.a. BRAEMER 1982: 17-38; BRAEMER 1997: 64-67, Fig. 5a.

³²⁶ Dit huisplan komt tevens overvloedig voor in Tell Mastuma. WAKITA et. al. 1995; AKKERMANS EN SCHWARTZ 2003: Fig. 11.5; BRAEMER 1997: 64-67. Mogelijk kunnen we tevens enkele *front-room houses* onderscheiden in de IJzertijd architectuur van Ras el-Bassit. COURBIN 1986: Figs. 22, 32.

³²⁷ Een gelijkaardige interpretatie werd geformuleerd door F. Braemer (BRAEMER 1997: 67).

³²⁸ HAINES 1971: 19.

³²⁹ Het gebruik van pilaren is uitzonderlijk voor de noordelijke Levant. Haines vermeldt echter dat deze als pilaarbasissen geïnterpreteerde platte stenen mogelijk tot de geplaveide vloer behoorden. HAINES 1971: 6.

³³⁰ Braemer 1982: 61-65, 203. Type IIB1

³³¹ Veld II niveau 4 sector N12, cat. 78.

³³² Muren met een dikte tussen de 90 en 180cm werden als openbare gebouwen geïnterpreteerd. HAINES 1971: 8, 16.

³³³ HAINES 1971: 6.

waarvan de muren gedecoreerd waren met orthostaten, en de vloeren betegeld met gebakken leentichels (cat. 83-84). De vondst van enkele fragmentarische woonhuizen (cat. 82) deed vermoeden dat de ganse acropolis bewoond werd in de IJzertijd 2 periode. Muren werden zonder fundering (zelden werd een enkele laag stenen als fundering aangetroffen) uit ongebakken leentichels opgetrokken.³³⁴ De verklaring voor deze uitzonderlijk monumentale architectuur dient vermoedelijk gezocht te worden in de politieke rol die Hama als hoofdstad van een Aramese stadsstaat speelde. Een gelijkaardige interpretatie kunnen we formuleren voor Tell Afis, dat in de IJzertijd 2 met het Aramese Hazrek geïdentificeerd dient te worden.³³⁵

In Tell al-Judaïdah werden enkele één-kamer woningen opgegraven (cat. 87-90), telkens van bescheiden dimensies (ca. 5 x 5m). Uitzonderlijk is het monumentale rechthoekige gebouw van niveau 7 (26,25 x 9,5m) bestaande uit een zeer lange kamer met een kleinere ruimte langs de brede zijde (*Langraum* of *front-room*? Cat. 88). De constructietechniek vertoont sterke overeenkomsten met die van Chatal Hüyük. Verschillend is echter de aanwezigheid van funderingen (variërend van een enkele rij stenen tot een 60cm hoge fundering) en het gebruik van stenen drempels en scharnieren. Het gebouw in sector F7 van niveau 6 (een *side-room house*? Cat. 89) kende tevens onversierde orthostaten tegen de buitenkant van haar westelijke en vermoedelijk ook haar noordelijk muur (langsheen een straat).³³⁶

Onder de resten van een Perzische en Neo-Assyrische fortificatie op veld I van Tell Kazel, werd een tempel uit de IJzertijd 2 periode aangetroffen (met een cella van ca. 20 x 10m). Een opslagruimte, waarin 25 amforen *in situ* werden aangetroffen, behoorde vermoedelijk tot dit tempelcomplex (cat. 94).³³⁷ Een opvallend architecturaal element op de hoeken en midden in de muren (die bestaan uit een dubbel parament van grotere veldstenen, opgevuld met keien) zijn de grote stenen blokken met eenzelfde breedte als de muur. Een gelijkaardig element treffen we aan in het gelijktijdige 'gebouw A' van Tell Tweini (zie infra).³³⁸

Tenslotte dienen we het gebruik van *ashlars* in de IJzertijd 2 architectuur van Sarepta te vermelden,³³⁹ een architecturaal element dat met de Feniciërs gerelateerd wordt.³⁴⁰

2.2.1. Tell Tweini

De IJzertijd 2 en 3 nederzetting van Tell Tweini³⁴¹ is dankzij de recente opgravingen en

³³⁴ FUGMANN 1958: 150-269.

³³⁵ Over de opkomst en bloei van de Aramese stadstaten: AKKERMANS EN SCHWARTZ 2003: 366-377; SADER 2000. Voor Tell Afis in de IJzertijd 2 periode zie o.a.: CECCHINI 1998; MAZZONI 1998; MAZZONI 2000: 41-55.

³³⁶ HAINES 1971: 28-31.

³³⁷ Persoonlijke communicatie met E. Gubel; BADRE ET. AL. 1994: 261-284, Fig. 16.

³³⁸ BRETSCHNEIDER EN VAN LERBERGHE 2008: 43-45, Figs. 55, 59.

³³⁹ ANDERSON 1988: 108-124; 407-426; KHALIFEH 1988.

³⁴⁰ ANDERSON 1988: 396.

³⁴¹ BRETSCHNEIDER et. al. 2000; BRETSCHNEIDER et. al. 2001; BRETSCHNEIDER et. al. 2005; BRETSCHNEIDER EN VAN LERBERGHE eds. 2008.

geofysisch onderzoek zeer goed gekend. Het oostelijke deel van de stad kende een radiale planning waarin straten, pleinen en woonblokken onderscheiden kunnen worden.³⁴² Een brede straat liep centraal over de tell van het westen (waar een vermoedelijk Fenicisch heiligdom werd aangetroffen) naar het oosten, waar resten van de monumentale defensieve muur werden opgegraven (veld C).³⁴³

In de loop van de campagnes van 2006-2007 werd een monumentaal openbaar gebouw ('gebouw A') blootgelegd, voorzien van een uitzonderlijk grote drempelsteen en een geplaveide vloer (cat. 95). De grote centrale ruimte (*Langraum*) werd voorafgegaan door een koer, en kende een kamer langs de andere brede zijde. De muren van de *Langraum* uit veldstenen kennen op zeer regelmatige afstanden (ca. om de 2,5m) monolithische blokken met eenzelfde breedte als de muur.³⁴⁴ Samen met deze uitzonderlijke architecturale kenmerken doet de vondst van een bronzen figurine een cultische functie voor het geheel vermoeden. In een tweede architecturale fase werden kleine kamers langsheen de zuidelijke en westelijke zijden bijgebouwd. De vondst van olijfpersen en een groot aantal metalen voorwerpen (in ruimte 6B: 6/7) wijst op een hergebruik van de structuur voor industriële activiteiten.³⁴⁵

In de woonhuizen ten noorden van 'gebouw A' werden eveneens olijfpersen aangetroffen. De kamers, van een beperkte oppervlakte (zeker in vergelijking met 'gebouw A'), waren vaak geplaveid en kenden muren uit ruwe veldstenen met een dubbel parament.³⁴⁶ Mogelijk kunnen we het geheel van ruimtes 6B:1/2 – 6B:1/1 als een *front-room house* (cat. 96)³⁴⁷ beschouwen, en ruimtes 6B:1/3 – 6B:1/4 – 6B:1/5 vertonen een plan gelijkaardig aan een *three-room house* (cat. 96).³⁴⁸

2.2.1. De typologie van Braemer

In 1982 verscheen “*l'architecture domestique du Levant à l'Age du Fer*” van F. Braemer. Gezien de beperkte kennis op dat moment van IJzertijd sites uit de noordelijke Levant,³⁴⁹ kan dit werk eerder als een typologische studie van de Zuid-Levantijnse IJzertijd architectuur worden beschouwd. We komen op dit vroege werk dan ook later op terug (zie p. 105-108).

Naar aanleiding van het internationaal colloquium van 1992 te Damascus genaamd “*Les maisons dans la Syrie antique du IIIe millénaire aux débuts de l'Islam, Pratiques et*

³⁴² Een gelijkaardige planning treffen we aan in Tell Mastuma. WAKITA et. al. 1995; AKKERMANS EN SCHWARTZ 2003: Fig. 11.5; BRAEMER 1997: 64-67.

³⁴³ BRETSCHNEIDER EN VAN LERBERGHE 2008: 43-61, Fig. 7.

³⁴⁴ Een gelijkaardig kenmerk werd aangetroffen in de gelijktijdige tempel van Tell Kazel (zie supra).

³⁴⁵ BRETSCHNEIDER EN VAN LERBERGHE 2008: 43-61, Figs. 49, 50, 54, 55, 58, 59.

³⁴⁶ BRETSCHNEIDER EN VAN LERBERGHE 2008: 43-61, Figs. 58, 60.

³⁴⁷ Gelijkaardig aan deze aangetroffen in Chatal Hüyük (zie supra).

³⁴⁸ Zie Braemer 1982 type IIB2. BRAEMER 1982: 65-67.

³⁴⁹ Enkel Chatal Hüyük, Tell al-Judaïdah, Al Mina en Hama werden als Noord-Levantijnse nederzettingen opgenomen. BRAEMER 1982.

représentations de l'espace domestique”,³⁵⁰ voorzag F. Braemer een bijdrage omtrent de domestieke IJzertijd architectuur uit de noordelijke Levant.³⁵¹ In dit artikel bevestigt hij zijn typologie uit 1982, met inbegrip van enkele recent gepubliceerde sites.³⁵² Het werk van Braemer leunt op thematisch (maar niet op methodologisch) vlak het dichtst aan bij het huidige onderzoek. Zijn bevindingen met betrekking tot de IJzertijd architectuur van Noord-Syrië zullen bijgevolg worden uiteengezet.

Op basis van hun vorm werden een viertal huistypes onderscheiden (zie Fig. 21):

1. Tweeledige (bipartite) gebouwen:³⁵³ een grote kamer waar langs één lange zijde kleinere kamers geordend zijn. Eén kleine kamer geeft uit op het exterieur. Voorbeelden treft men aan in Sarepta,³⁵⁴ Tell Sukas,³⁵⁵ Chatal Hüyük³⁵⁶ en mogelijk Al Mina.³⁵⁷
2. Drieledige (tripartite) gebouwen:³⁵⁸ een grote kamer met kleinere kamers langs de beide lange zijden. De toegang verliep via een kleine kamer. Men dient echter te vermelden dat van dit type geen IJzertijd voorbeelden uit Noord-Syrië werden geboden.
3. *Front-room house*:³⁵⁹ een grote kamer met één enkele kleine kamer langs de brede zijde. Voorbeelden werden aangetroffen in Chatal Hüyük en Tell Mastuma. De huizen in Tell Mastuma zijn tevens voorzien van een pilaar in de centrale ruimte.³⁶⁰
4. Parallele kamers: twee of meer parallelle kamers die met hun lange zijde naast elkaar liggen. Voorbeelden treft men aan in Sarepta,³⁶¹ Ras el-Bassit,³⁶² Al Mina,³⁶³ Chatal Hüyük³⁶⁴ en mogelijk Tell Mastuma.³⁶⁵

³⁵⁰ CASTEL et. al. 1997.

³⁵¹ BRAEMER 1997.

³⁵² o.a. Sarepta, Tell Kazel, Tell Sukas, Ras Ibn Hani, Ras el-Bassit, Tell Mardikh, Tell Afis, Tell Mastuma en Tille Hüyük. We dienen echter te vermelden dat deze sites slechts zeer sporadisch als voorbeelden worden aangehaald, ter bevestiging van zijn voorgaande werk.

³⁵³ Typologie Braemer 1982: type IB2; typologie McClellan: 1A.

³⁵⁴ Kamer 72. ANDERSON 1987: 46-47, 56-58.

³⁵⁵ Complex VIII, niveau G2. LUND 1986: 98-99.

³⁵⁶ Gebouw V13, veld 2 niveau 4 (cat. 78). BRAEMER 1982: 206.

³⁵⁷ Gebouwen E en J.

³⁵⁸ Typologie Braemer 1982: type IIA3; typologie McClellan: 1B.

³⁵⁹ Typologie Braemer 1982: type IA; typologie McClellan: 2.

³⁶⁰ Hoewel dit als een opmerkelijk architecturaal element voor Noord-Syrië kan worden beschouwd, is de reconstructie door F. Braemer van een centrale rij pilaren (waardoor de huizen sterk zouden gelijken op *three-room houses*) zeer voorbarig. BRAEMER 1997: 67.

³⁶¹ Kamer 67. ANDERSON 1987: 57.

³⁶² COURBIN 1986: 200, Fig. 32.

³⁶³ Niveau 5.

³⁶⁴ Niveau 5 U, 14, cat. 75.

³⁶⁵ In G10 en H11.

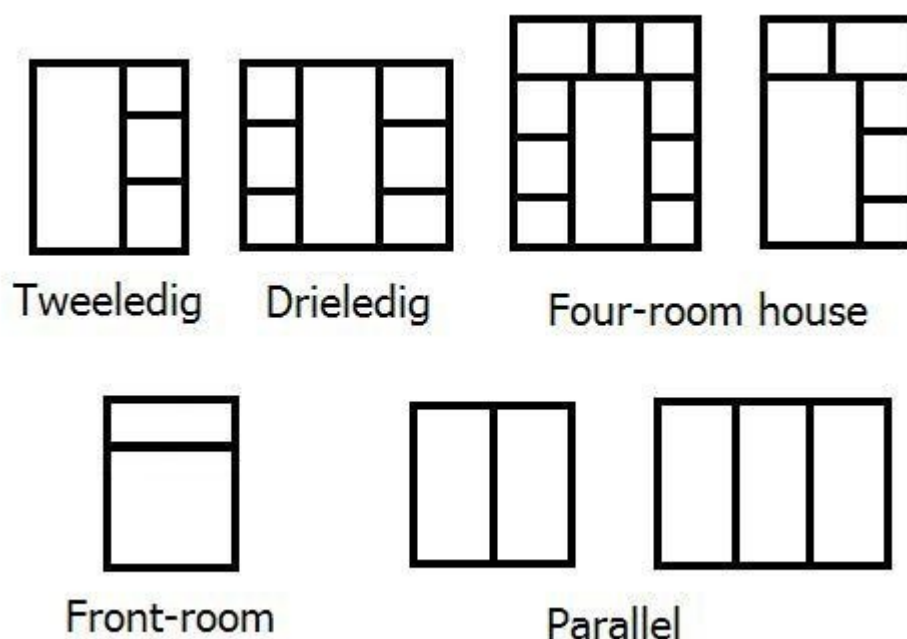

Fig. 21: Schematische weergave van de typologie van Braemer 1997.

Het “*four-room house*”³⁶⁶ werd eveneens door F. Braemer besproken, ook al kan men niet aantonen dat dit huistype in Noord-Syrië voorkwam. Verder kan men tevens de nagenoeg vierkante ruimtes met pilaar vermelden die in Tell Mastuma, Tille Hüyük en Chatal Hüyük centraal in de *insulae* (mogelijk als verdeler in de circulatie) voorkwamen. Tenslotte dient de uitzonderlijke situatie van de “Griekse opslagplaatsen” van Al Mina, met hun vierkante vorm opgedeeld in vier kamers, vermeld te worden.³⁶⁷

Braemer kwam tot het besluit dat de architectuur sterke regionale patronen vertoont (bvb. binnen de sites van Noord-Syrië, terwijl de Syrische kuststreek van een andere architecturale traditie getuigt), en dat het geheel overeenkomsten kent met de zuidelijke Levant.³⁶⁸ Net in dit laatste punt dient men echter de zwakke plek in de typologie van Braemer te zoeken. Hij laat zijn studie aanvangen vanuit de gevestigde Zuid-Levantijnse typologieën, en past de architectuur van Noord-Syrië in deze vakjes.³⁶⁹ Deze methode laat echter niet toe de specifieke aard van de bestudeerde architectuur te achterhalen, en vertelt ons nog minder over haar bewoners. Aangezien Braemer meermaals benadrukt dat er onvoldoende architectuur is

³⁶⁶ Typologie F. Braemer 1982: type IIB en III; typologie McClellan: 1C en 1D.

³⁶⁷ BRAEMER 1997: 67-69.

³⁶⁸ Braemer vermoedt een zeer gelijkaardige architecturale traditie voor Noord-Syrië en de Levant doorheen de Late Bronstijd en de IJzertijd. BRAEMER 1997: 70.

³⁶⁹ Naast zijn opdeling tussen tripartite woningen (zie o.a. FOUCAULT-FORREST 1997) en *four-room houses* (SHILOH 1973), staft hij deze typologie vooral aan de hand van Zuid-Levantijnse voorbeelden.

gekend om regionale patronen met zekerheid op te sporen,³⁷⁰ kunnen we besluiten dat een dergelijke typologische benadering tot een onbevredigend resultaat zal leiden.³⁷¹

³⁷⁰ BRAEMER 1982: 157; BRAEMER 1997: 61-62, 70.

³⁷¹ H. Weippert komt tot een gelijkaardig besluit in haar recensie van Braemer's these uit 1982. WEIPPERT 1988: 173-174.

3. De zuidelijke Levant

Dankzij de vele opgravingen in de Zuid-Levantijnse regio werd de domestieke architectuur reeds uitvoerig bestudeerd. Zeer invloedrijk is het werk van Y. Shiloh omtrent het Israëlitische *four-room house*,³⁷² waarop onder andere door I. Finkelstein werd voortgebouwd.³⁷³ Het uitvoerig onderzoek van F. Braemer beperkt zich tot de domestieke gebouwen uit de IJzertijd,³⁷⁴ terwijl het verzamelwerk van Kempinski en Reich,³⁷⁵ de bijdrage van Holladay in *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*,³⁷⁶ en het encyclopedische werk van Wright³⁷⁷ een chronologisch breed gebied behandelen.

3.1. De Late Bronstijd

Deze periode kende enkele architecturale innovaties die tot op het einde van de IJzertijd zullen doorleven. Opvallend zijn de woonhuizen bestaande uit een grote centrale ruimte omgeven door kleinere kamers. Het gelijkvloers zou als stal zijn gebruikt terwijl zich op de eerste etage de woonvertrekken bevonden.³⁷⁸ De grote centrale ruimte wordt traditioneel als een onoverdekte koer beschouwd, waardoor de omliggende kamers van het nodige licht en lucht werden voorzien. Men spreekt dan ook van het *courtyard-house* (of *Hofhaus*, zie Fig. 22), een in de Midden Bronstijd ontwikkeld huisplan dat volgens M. Ben-Dov in deze periode verfijnd werd.³⁷⁹

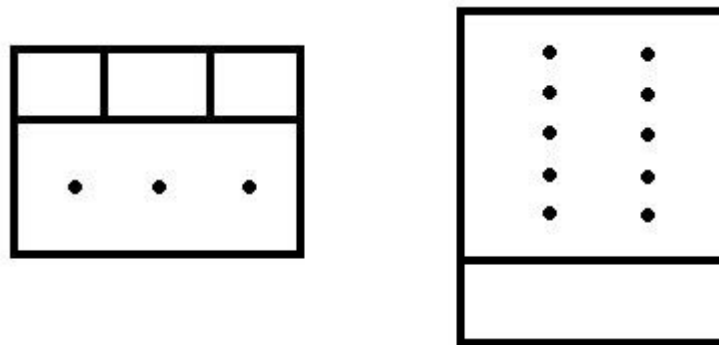

Fig. 22: Schematische weergave van enkele *courtyard-houses*.

³⁷² SHILOH 1970; SHILOH 1973.

³⁷³ FINKELSTEIN 1988.

³⁷⁴ BRAEMER 1982.

³⁷⁵ KEMPINSKI EN REICH 1992.

³⁷⁶ HOLLADAY 1997.

³⁷⁷ WRIGHT 1985.

³⁷⁸ BEN-DOV 1992: 102-104; HOLLADAY 1997: 105-107.

³⁷⁹ BEN-DOV 1992: 99-104.

De vraag naar de overdekking van centrale ruimtes is echter een twistpunt in de Zuid-Levantijnse archeologie.³⁸⁰ Bovendien laat de grote variatie aan grondplannen niet toe een enkele typologische categorie te aanvaarden.³⁸¹ Een kritische analyse van de Late Bronstijd woonhuizen werd uitgevoerd door Ch. Foucault-Forest.³⁸² Haar resultaten zullen hier kort behandeld worden.

3.1.1. De architecturale analyse van Foucault-Forest

De visuele analyse van Foucault-Forest bestond erin de structurele assen te achterhalen die de hoofdruimtes van het gebouw afbakenen. Dit liet haar toe het basisplan van de meeste huizen te bepalen: de drieledige (tripartite) woning. Slechts een klein aantal huizen bleef echter beperkt tot dit basisplan. De meeste gebouwen kenden een bijkomende vleugel langs de breedte (transversaal) of langs de lengte (lateraal, zie Fig. 23). Bovendien kon een gebouw zowel een laterale als een transversale vleugel hebben. Foucault-Forest spreekt van een “modulaire architectuur, waarbij de toepassing van de verschillende bestanddelen de vorm van het geheel bepaalt”.³⁸³ Deze benadering laat toe overeenkomstige vormelijke kenmerken op te sporen, maar respecteert tevens de unieke aard van elk grondplan. Zo kon Foucault-Forest sterke regionale verschillen aantonen die verklaard werden in het licht van de politieke situatie (de zuidelijke-Levant vormde in de Late Bronstijd een lappendeken van autonome stadstaten). De zeer diverse huisvormen van Hazor werden beschouwd als een aanpassing aan de lokale topografische en urbane situatie.³⁸⁴

³⁸⁰ Zie o.a. BRAEMER 1997: 64; FOUCAULT-FOREST 1997: 151-160; HOLLADAY 1997: 104-105; WRIGHT 1985: 45. Deze discussie wordt ook gevoerd omtrent de *four-room houses*, zie infra.

³⁸¹ FOUCAULT-FOREST 1997: 151-160; HOLLADAY 1997: 104-105.

³⁸² FOUCAULT-FOREST 1997.

³⁸³ FOUCAULT-FOREST 1997: 153, Figs. 2-5.

³⁸⁴ FOUCAULT-FOREST 1997: 153-156.

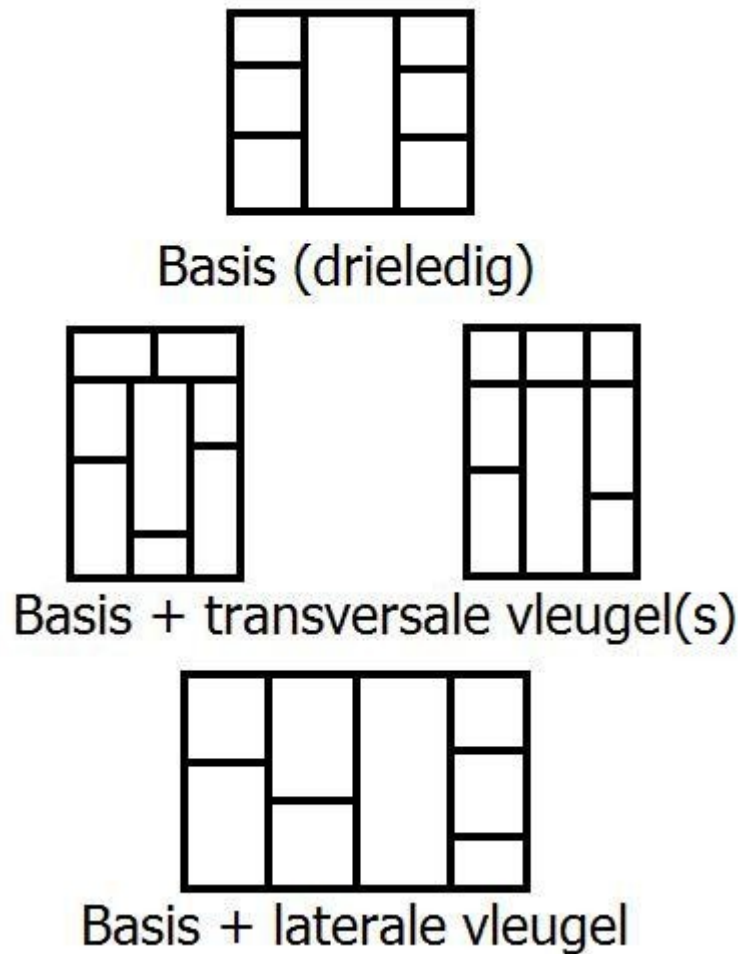

Fig. 23: Schematische weergave van de analysemethode van Foucault-Forest.

Het bestaan van een centrale koer binnen het woonhuis is volgens Foucault-Forest een mythe.³⁸⁵ Haar voornaamste argument is de centrale rol die de grote kamer in het geheel speelde, wat de ruimte geschikt maakte voor de meeste domestieke activiteiten.³⁸⁶ De geringe oppervlakte, de perifere positie en de beperkte belichting van de kleinere kamers maakte hen ongeschikt voor laatstgenoemde activiteiten. De kleine ruimtes werden dan ook als opbergplaatsen beschouwd.³⁸⁷

Wanneer we de centrale ruimtes als overdekte kamers aanzien ontstaat er echter een probleem van licht- en luchttoevoer. De huizen zijn immers vaak omgeven langs drie kanten door andere gebouwen, en ook de aanwezigheid van ramen in muren die boven het dak uitstaken is

³⁸⁵ FOUCAULT-FOREST 1997: 156-158.

³⁸⁶ De vondst van pilaarbasissen, het benutten van de totale beschikbare ruimte en de bescherming tegen natuurlijke fenomenen bevestigen deze interpretatie. FOUCAULT-FOREST 1997: 156-158.

³⁸⁷ FOUCAULT-FOREST 1997: 156-159.

onzeker. Licht en lucht kwamen dus enkel via de straatkant binnen. Dit probleem kan men echter oplossen door de interne verdeling van de gebouwen (de positie van de kamers maar vooral de oriëntatie van de centrale as) en hun relatie met het exterieur te bestuderen. Kamers die een rechtstreekse verlichting genoten waren bijgevolg geschikt voor het uitvoeren van artisanale activiteiten, terwijl ruimtes zonder verlichting vermoedelijk voor stockage dienden.³⁸⁸

We kunnen besluiten dat de grote centrale ruimte het meest typerende kenmerk was van Late Bronstijd woonhuizen uit de zuidelijke-Levant, maar dat er een grote verscheidenheid bestond tussen de sites onderling. Een gelijkaardige situatie treffen we aan voor de hierboven behandelde gelijktijdige Noord-Syrische huizen.

3.2. De IJzertijd

De zuidelijke Levant bestond in de Vroege IJzertijd uit een lappendeken van stadstaten, behorende tot drie volkeren: de Kanaänieten, de Israëlieten en de Filistijnen. Elk volk kende zijn eigen architecturale traditie, die echter doorheen de elfde eeuw samensmolt tot een eenheidscultuur in de tiende eeuw.

De woonhuizen van de Kanaänieten evolueerden rechtstreeks uit de zogenaamde *courtyard houses* van de Late Bronstijd (een driedelige structuur met één of twee transversale vleugels; zie supra).³⁸⁹ Filistijnse domestieke architectuur is nauwelijks overgeleverd.³⁹⁰ Braemer vermeldt een enkel huis uit Ashdod (cat. 100) met een onregelmatige trapeziumvorm (bestaande uit een combinatie van zijn types IA en IIB3, zie infra).³⁹¹ Volgens Holladay kunnen enkele woningen uit Gezer met een tripartiet grondplan (gelijkaardig aan de Late Bronstijd structuren) als Filistijnse creaties beschouwd worden, evenals een aantal gebouwen (die overeenkomsten vertonen met *three-room houses*) uit Tel Batash en Tel Miqne.³⁹²

Uitzonderlijk is echter het typisch Israëlitisch *four-room house* dat in deze periode overvloedig aanwezig is. Dit woonhuis (maar vooral haar relatie tot een etnische groep) heeft al veel inkt doen vloeien, en zal bijgevolg kort besproken worden.

3.2.1. *Four-room House*

Het *four-room house* of vier-vertrekken huis³⁹³ wordt als het typisch Israëlitisch woonhuis

³⁸⁸ FOUCAULT-FOREST 1997: 158-159.

³⁸⁹ HOLLADAY 1997: 109-110, Fig. 7 a, d; KEMPINSKI EN REICH 1992b: 191.

³⁹⁰ Over Filistijnse tempel architectuur en haar mogelijke relaties met gelijktijdige Egeïsche architectuur, zie: MAZAR 2000.

³⁹¹ BRAEMER 1982: 46, 69, 173-175, Figs. 12m, 22e.

³⁹² HOLLADAY 1997: 110, Fig. 8.

³⁹³ DE GEUS 1984: 63-69.

beschouwd.³⁹⁴ De identificatie met het Israëlitische volk gebeurde door S. Yeivin,³⁹⁵ terwijl Y. Shiloh de typologie van het *four-room house* verder uitwerkte: een brede achterkamer bestaande uit volle muren, met loodrecht tegenaan drie langgerekte ruimtes gescheiden door pilaren (cat. 99). De achterkamer werd als belangrijkste leefruimte beschouwd, terwijl de centrale lange ruimte als een onoverdekte koer werd aanzien. Shiloh onderscheidde tevens een *three-room* en een *two-room house* (zie Fig 24.).³⁹⁶

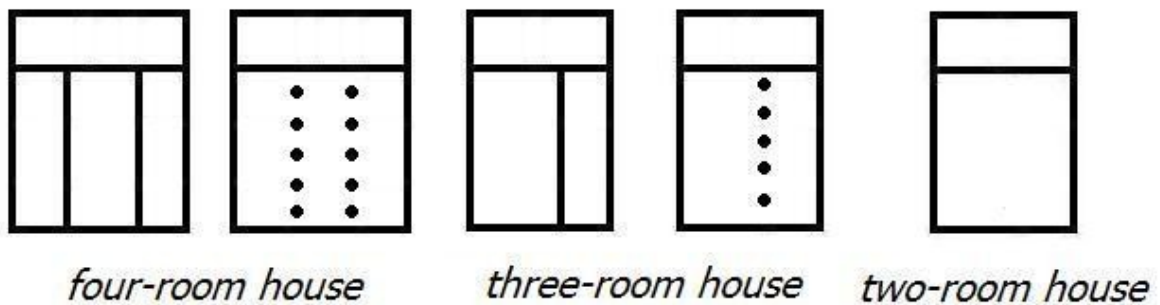

Fig. 24: schematische weergave van de typologie van Y. Shiloh.

De interpretatie van de centrale ruimte als een koer staat echter ter discussie. Volgens E. Netzer zou een koer op het gelijkvloers een problematische circulatie veroorzaken, zeker in relatie tot de bovenliggende verdieping. Haar lange smalle vorm maakt de ruimte tevens geschikt als opslagplaats, maar belet haar om in het nodige licht en lucht te voorzien.³⁹⁷ Een gelijkaardige interpretatie werd door F. Braemer verdedigd.³⁹⁸ De overdekking van de centrale ruimte impliceert tevens een perifere positie voor de brede achterkamer, die bijgevolg haar functie als belangrijkste leefruimte verliest.³⁹⁹

De plotse ontwikkeling van het *four-room house* aan het begin van de IJzertijd 1 periode wordt eveneens niet meer aanvaard. Braemer herkende een gelijkaardig grondplan in de 13de eeuwse architecturale resten uit de Negev woestijn, Judea-Samaria en de Esdralon vlakte. Van hieruit zou deze architecturale traditie zijn verspreid om aan het einde van de 11de eeuw op te duiken in de Palestijnse kustregio.⁴⁰⁰ Volgens E. Netzer ontwikkelde het *four-room house* zich uit een brede kamer met een afgebakende koer, waarna delen van de koer werden overdekt (voorbeelden uit de 13de eeuw v.C. treft men aan in Tel Masos, Giloh en Izbet Sartah).⁴⁰¹

³⁹⁴ Zie o.a. WRIGHT 1985: 86-87.

³⁹⁵ YEIVIN EN AVI-YONAH 1955: 90.

³⁹⁶ SHILOH 1970; SHILOH 1973. Voor een socio-economische analyse van enkele *four-room houses* uit Hazor stratum VI: FAUST 1999.

³⁹⁷ NETZER 1992: 195-199.

³⁹⁸ BRAEMER 1982: 149-153.

³⁹⁹ NETZER 1992: 197-199.

⁴⁰⁰ BRAEMER 1982: 102-105.

⁴⁰¹ NETZER 1992: 193-195.

Finkelstein benadrukt dan weer het belang van het gebouw in haar stedelijke context. De vroege Israëlitische nederzettingen vertonen een ring van brede kamers waarvoor telkens een afgebakende koer of lange kamers werden gebouwd. Deze opstelling en het gebruik van pilaren (dat als een “draagbare bouwtraditie” werd beschouwd), vertonen sterke overeenkomsten met hedendaagse en historische nomadische tentenkampen.⁴⁰² Een dergelijke interpretatie benadrukt dus de traditionele visie van de nomadische Israëlitische stammen, die zich vanuit het Palestijnse binnenland verspreidden en permanente nederzettingen bouwden volgens hun eigen nomadische traditie. Braemer vermeldt echter dat deze verklaring niet te rechtvaardigen is aangezien het *four-room house* aan het begin van de IJzertijd 1 periode reeds volledig was ontwikkeld en gelijkaardige grondplannen tevens in de Noord-Syrische Late Bronstijd sites werden teruggevonden (weliswaar zonder het gebruik van pilaren, wat als een typisch Zuid-Levantijns kenmerk kan worden beschouwd).⁴⁰³ Een meer recente kritiek werd geleverd door B. Routledge die het voorkomen van dergelijke “israëlitische” huizen in Jordanië benadrukt, ver buiten het vermoede oorsprongsgebied van de Israëlieten. Hij stelt tevens dat de context en variabiliteit van het archeologisch bestand een dergelijke relatie tussen architectuur en een etnische groep niet toelaat.⁴⁰⁴

De onzekerheden betreffende het ontstaan en de ontwikkeling van het *four-room house*, evenals de eventuele overdekking van de centrale ruimte, doen besluiten dat de discussie omtrent dit huistype dient te worden voortgezet.

3.2.4. De typologie van Braemer

In de besproken gangbare theorieën omtrent de IJzertijd architectuur in de zuidelijke Levant, wordt de directe relatie tussen architecturale resten en etnische groepen (Kanaänieten, Filistijnen en Israëlieten) vaak als een evidentie beschouwd.⁴⁰⁵ Het werk van F. Braemer uit 1982 valt bijgevolg op door zijn bredere en neutrale benadering van het onderwerp, namelijk de studie van alle gekende domestieke architectuur uit gans de Levantijnse regio.

Zoals reeds gesteld kan het onderzoek van Braemer uit 1982 eerder als een typologie van de zuidelijke Levant worden beschouwd, dan van de Levantijnse regio in haar geheel (zie p.

⁴⁰² FINKELSTEIN 1988: 254-259. Dezelfde auteur voerde tevens een analyse uit van de bebouwde oppervlakte van sites uit de Vroege Bronstijd, IJzertijd 1, IJzertijd 2 en Byzantijnse periode en een hedendaagse bedouïne nederzetting. FINKELSTEIN EN ZILBERMAN 1995.

⁴⁰³ BRAEMER 1997: 63-64. Zie eveneens de vormelijke overeenkomsten met Noord-Syrische Late Bronstijd grondplannen in: HOLLADAY 1997: 107 en McCLELLAN 1997: Figs. 4, 15.

⁴⁰⁴ ROUTLEDGE 2000.

⁴⁰⁵ Dit geldt onder andere voor het verzamelwerk van Kempinski en Reich over de Israëlitische architectuur van de prehistorie tot de Perzische periode. KEMPINSKI EN REICH 1992a. De bijdrage van E. Netzer betreffende de IJzertijd domestieke architectuur behandelt bijvoorbeeld uitsluitend de “karakteristieke” gebouwen (*four-room house* en *courtyard-house*), neemt de interpretatie van het *four-room house* als zijnde een Israëlitische creatie kritiekloos over, en maakt geen vermelding van structuren buiten het “Israëlitische” gebied. NETZER 1992.

96-99). Zijn architecturale analyse voltrekt zich op drie niveaus: een analyse van de urbanisatie, een visuele en een technologische analyse.

Als bouwstoffen benutte men zowel stenen als hout en leem, naargelang deze beschikbaar waren. De funderingen waren ondiep (vaak slechts een enkele rij stenen) en steeds even breed als de superstructuur. Stenen muren werden opgetrokken uit ruwe veldstenen (vaak slechts een enkele steen als breedte) met een afwerking van ruw bewerkte stenen bij de deuropeningen. Zeer typerend voor de Zuid-Levantijnse IJzertijd architectuur is het gebruik van pilaren, zowel uit steen als uit hout of leem. Soms werd tussen de pilaren een dunne muur aangetroffen, en het is niet uitgesloten dat ook een afscheiding in organisch materiaal tussen de pijlers werd geplaatst, wat een grotere functionele differentiatie toeliet. De vloeren bestonden voornamelijk uit aangestampte aarde op een laag keien, ofwel werden ze geplaveid. Ook de onoverdekte 'publieke' ruimtes werden vaak zeer zorgvuldig geplaveid. Opvallend is tevens de afwezigheid van scharnierstenen vanaf het begin van de IJzertijd, wat op een verandering in het systeem van afsluiting wijst.⁴⁰⁶

De typologie voorgesteld door F. Braemer concentreert zich op de locatie van de grote kamer ten opzichte van mogelijke kleinere kamers.⁴⁰⁷ Er kunnen bijgevolg vier types onderscheiden worden (zie Fig. 25):

1. Grote rechthoekige kamer met kleine kamer(s) langs één zijde (types IA, IB1 en IB2).
2. Grote rechthoekige kamer met kleine kamers langs twee zijden (types IIA1, IIA2, IIA3, IIB1, IIB2, IIB3 en IIB4).
3. Grote rechthoekige kamer met kleine kamers langs drie zijden, het zogenaamde “*four-room house*” (types III1, III2, III3 en III4).
4. Grote rechthoekige kamer met kleine kamers langs vier zijden (type IV).

Structuren die niet binnen deze typologische categorieën vallen, werden onder 'varia' geklasseerd. Opvallend is dat de meeste gebouwen binnen deze categorie zich in de noordelijke Levant bevinden,⁴⁰⁸ wat een verschil in architecturale traditie tussen beide gebieden doet vermoeden.⁴⁰⁹

⁴⁰⁶ BRAEMER 1982: 109-141.

⁴⁰⁷ Braemer baseert zich voor deze typologie op het werk van H. Keith Beebe (KEITH BEEBE 1968: 38-58). Oorspronkelijk werden de grootste ruimtes van een gebouw als onoverdekt beschouwd. Braemer liet deze kwestie echter in het midden en beperkte zich bij het opstellen van zijn typologie uitsluitend tot de formelijke overeenkomsten van de gebouwen. BRAEMER 1982: 41-42. De vraag naar een mogelijke overdekking wordt verderop in het werk behandeld. Voornamelijk op basis van etnoarcheologische voorbeelden vecht F. Braemer de overdekking en de identificatie van de centrale kamer als inkomhal aan. BRAEMER 1982: 96, 133-138, 143-153.

⁴⁰⁸ Waaronder gebouw I in sector O12 fase F1 van Hama cat. 26; gebouw III in sector N16 fase F2 eveneens in Hama, cat. 28; en gebouw I uit niveau 10 van Tell al-Judaidah, cat. 39.

⁴⁰⁹ BRAEMER 1982: 89-92. Dit bevestigt echter het idee dat de analysemethode gehanteerd door F. Braemer enkel toepasbaar is op de Zuid-Levantijnse architectuur.

De gehanteerde typologie werd door Braemer echter omschreven als een classificatiemiddel dat ons toelaat het verleden op een gestructureerde manier te bestuderen. De bedenking werd geformuleerd dat niet enkel de vorm maar ook de opdeling van de ruimtes, de circulatiepatronen en de constructietechniek betekenisvolle eigenschappen zijn. Er werd dan ook, eerder oppervlakkig, rekening gehouden met de dimensies en openingen in de muren. Hieruit werd besloten dat de bestudeerde structuren (zelfs binnen eenzelfde type) een grote variatie vertoonden.⁴¹⁰

In zijn besluit vermeldt F. Braemer echter de relatieve homogeniteit van de Palestijnse IJzertijd architectuur in vergelijking met de zeer diverse Noord-Levantijnse architectuur. Deze laatste kende naast de categorie 'varia', veel structuren van type IA evenals één-kamer woningen. Braemer benadrukte echter dat er onvoldoende informatie beschikbaar was om een goed beeld te krijgen van de Noord-Levantijnse IJzertijd architectuur.⁴¹¹ Het huidige onderzoek hoopt dan ook te bewijzen dat de tijd wel degelijk raad brengt.

⁴¹⁰ BRAEMER 1982: 93-101.

⁴¹¹ BRAEMER 1982: 155-157.

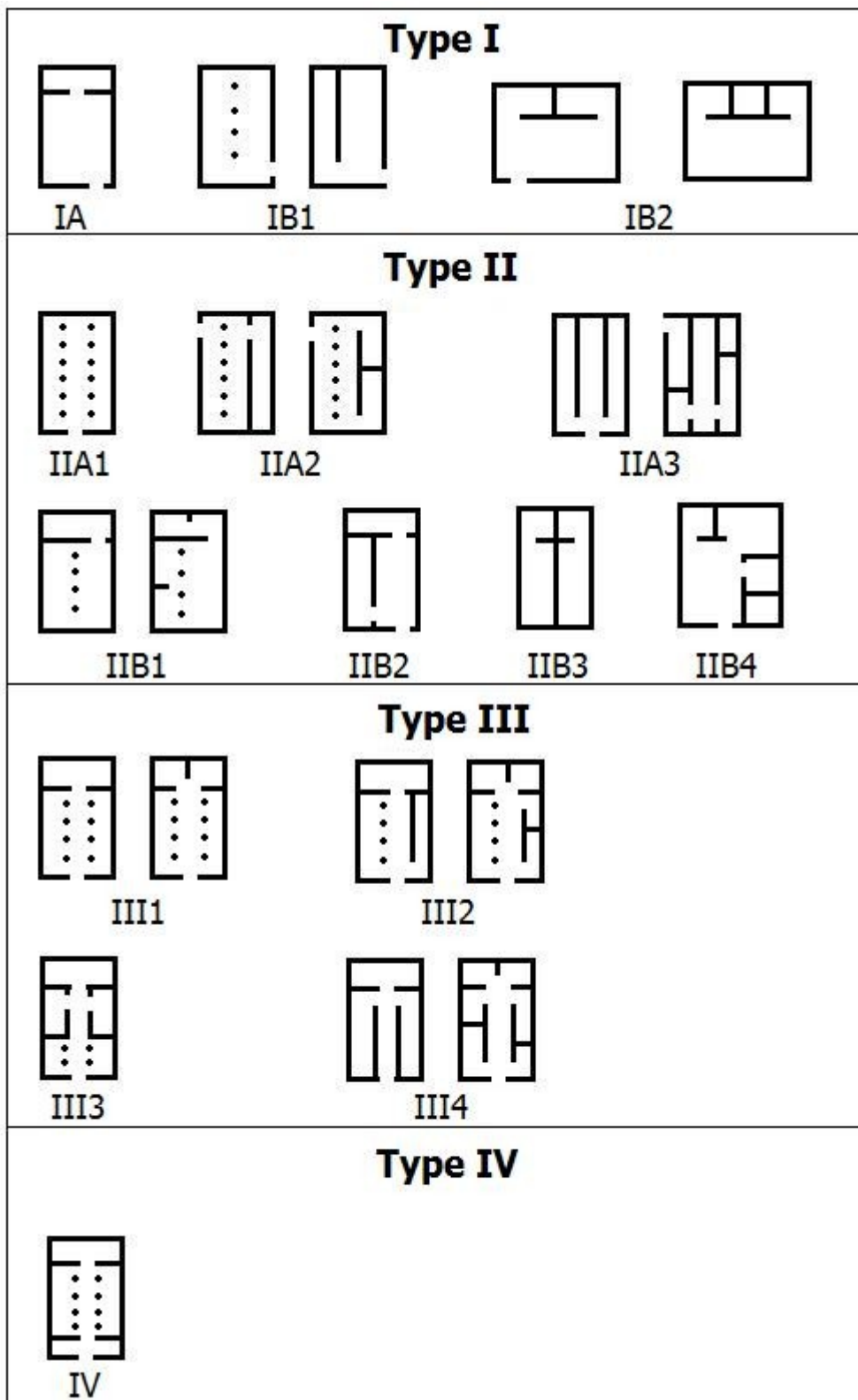

Fig. 25: Schematische weergave van de typologie van Braemer 1982.

4. Besluit

Hoewel er grote verschillen in de grondplannen werden opgemerkt, dienen we toch op enkele vormelijke overeenkomsten te wijzen. Nagenoeg elk Levantijns woonhuis doorheen de Bronstijd en de IJzertijd kende een grote centrale ruimte (één-kamer huis, *front-room house*, *central-room house*, *four-room house*) die zowel overdekt als onoverdekt kan zijn. De relatie tussen de grote ruimte en eventuele kleinere kamers is vaak gelijkaardig voor huizen binnen eenzelfde site (vooral in de Bronstijd). Zo treft men bijvoorbeeld veel *front-room houses* aan in het Late Bronstijd Emar, evenals in de IJzertijd niveaus van Chatal Hüyük. Het *front-room house* en de één-kamer woning komen veel voor in de noordelijke Levant, terwijl de meeste Zuid-Levantijnse huizen een driedelig basisplan kenden. Dit sluit echter het voorkomen van driedelige gebouwen in Noord-Syrië niet uit (zoals blijkt uit de Late Bronstijd architecturale resten van Munbaqa). Ondanks de sterke verschillen tussen de sites onderling, blijken de resultaten te bevestigen wat reeds door verschillende auteurs werd beweerd: de Noord- en Zuid-Levantijnse architectuur vertonen meer overeenkomsten in de Late Bronstijd dan in de IJzertijd.⁴¹² De Noord-Levantijnse architectuur vertoont alleszins een grotere diversiteit aan grondplannen dan de Zuid-Levantijnse.⁴¹³

Voor zowel de Late Bronstijd (Tell Afis, Hama, Ras Ibn Hani, Tell Kazel en Ugarit) als de IJzertijd (Hama, Tell Kazel, Tell al-Judaidah en Tell Tweini) werden enkele zeer monumentale residentiële alsook openbare gebouwen vermeld. Deze onderscheiden zich op basis van hun grondplan, dimensies en constructietechniek (bvb. de zeer dikke muren, de orthostaten in Hama, het gebruik van *ashlars* in de palatiale architectuur van Ras Ibn Hani, of de monumentale drempels in Tell Tweini). Dit staat in schril contrast met de nagenoeg totale afwezigheid van monumentale structuren in de Noord-Levantijnse IJzertijd 1 architectuur.⁴¹⁴

Een belangrijk element in de Zuid-Levantijnse woonhuizen zijn de pilaren (zowel in de Late Bronstijd als in de IJzertijd), die tevens een karakteristiek kenmerk zijn van het *four-room house*. Voorbeelden uit de noordelijke Levant zijn in de Late Bronstijd zeer zeldzaam (slechts enkele woningen uit Tell Afis (cat. 71) en Hama (cat. 81)), terwijl dit voor de IJzertijd nauwelijks meer geattesteerd is (vooral in de *front-room houses* van Tell Mastuma, verder enkele uitzonderlijke huizen in Chatal Hüyük (cat. 75) en Tille Hüyük).

Het voorgaande overzicht wijst echter in de eerste plaats op de onmacht van een vormelijke typologie bij de benadering van de historische realiteit. Zoals door Braemer werd gesteld is

⁴¹² BRAEMER 1982: 89-92; BRAEMER 1997: 62, 70 (Braemer benadrukt echter tevens de overeenkomsten in de IJzertijd); HOLLADAY 1997: 111-112; KEMPINSKI 1992: 97-98.

⁴¹³ Braemer benadrukt het homogene karakter van de Zuid-Levantijnse IJzertijd architectuur, in vergelijking met de Noord-Levantijnse IJzertijd architectuur. BRAEMER 1982: 89-92.

⁴¹⁴ Met uitzondering van de tempel op veld IV van Tell Kazel cat. 44, en gebouw III fase F2 van sectoren N16-017 te Hama cat. 28. Mogelijk kunnen we complex IV van Tell Sukas aan dit lijstje toevoegen cat. 58.

deze methode van analyse een noodzakelijk kwaad om een massa aan gegevens begrijpbaar te maken voor de onderzoeker.⁴¹⁵ De patronen die de onderzoeker aantreft binnen een dergelijke geordende dataset zullen echter in sterke mate beïnvloed zijn door de criteria die gehanteerd werden bij het opstellen van de typologie. De gangbare typologische benaderingen die in dit hoofdstuk werden behandeld hanteerden telkens andere criteria voor de ordening van woonhuizen (Braemer's grote centrale kamer, Shiloh's brede kamer en grote centrale koer met pijlers, het tripartite gebouw met bijkomende vleugels van Foucault-Forest) en leverden dan ook andere resultaten op. Een dergelijke analyse negeert andere mogelijke betekenisvolle kenmerken van de architectuur, zoals constructietechnieken, dimensies, circulatiepatronen, positie in het urbane weefsel of de gerelateerde materiële cultuur (tenzij deze ter bevestiging van de typologie kunnen dienen).⁴¹⁶ Bovendien maakt ze abstractie van de geconstateerde diversiteit. Het voornaamste patroon dat we uit dit historisch en geografisch overzicht kunnen afleiden is dan ook de grote vormelijke diversiteit. Deze stelling wordt tevens door nagenoeg elke auteur bevestigd.⁴¹⁷

Het is echter niet onze bedoeling de typologische benadering van architecturale resten te verwerpen. Zoals uit het bovenstaande overzicht en de gevoerde vormelijke analyse blijkt, kan deze methode tot interessante inzichten leiden. Het is echter onze overtuiging dat de combinatie van meerdere benaderingen tot een veel rijkere en meer genuanceerde documentatie van het verleden kan leiden. Een dergelijk divers resultaat is echter niet noodzakelijk een betekenisloos resultaat. Een genuanceerde documentatie kan immers op verschillende niveaus geïnterpreteerd worden, zoals door A. Faust⁴¹⁸ en T. McClellan werd aangetoond.⁴¹⁹ Een architecturale innovatie of degradatie dient dus niet noodzakelijk gelijk gesteld te worden met de aan- of afwezigheid van bepaalde etnische groepen, zoals vaak gebeurt. Een poging tot interpretatie van de dataset, in het licht van het besproken geografisch en chronologisch kader, zal in hoofdstuk III worden geboden.

⁴¹⁵ BRAEMER 1982: 93-101.

⁴¹⁶ Meijer velde een gelijkaardig oordeel over een zuiver vormelijke benadering. MEIJER 1989: 233.

⁴¹⁷ BRAEMER 1982: 93-101; FOUCAULT-FOREST 1997; MCCLELLAN 1997; HOLLADAY 1997: 104.

⁴¹⁸ Faust neemt de diversiteit van de structuren die tot eenzelfde type behoren in rekening om de socio-economische situatie van haar bewoners te achterhalen. FAUST 1999.

⁴¹⁹ Waaronder historisch, fysisch, economisch, regionaal-politiek, sociologisch en ideologisch. MCCLELLAN 1997: 36-47.

HOOFDSTUK III

Discussie

1. Inleiding

De kwantitatieve, visuele, technologische en contextuele analyses van de dataset leverden een massa aan verscheiden informatie op. Dit zeer diverse beeld van de IJzertijd 1 architectuur zullen we in het huidige hoofdstuk bestuderen. We gaan op zoek naar patronen binnen de dataset, die ons toelaten de aard van de Noord-Levantijnse IJzertijd 1 architectuur te bepalen. Bovendien zullen we deze patronen in een ruimer geografisch en historisch kader trachten te plaatsen, door de resultaten van hoofdstuk I met die van hoofdstuk II te confronteren.

Een dergelijke veralgemenende opzet negeert echter de geconstateerde variatie binnen de dataset. Om zowel de algemene patronen als de uitzonderingen de nodige aandacht te schenken, zullen we enkele interpretaties formuleren. Met deze sprong van het beschrijvende naar het verklarende zullen we echter voornamelijk de veelheid aan mogelijke verklaringen benadrukken, eerder dan de absolute waarheid over het verleden verkondigen. We zullen dan ook vooral vragen lanceren, met als doel de discussie omtrent de Noord-Levantijnse domestieke architectuur in de IJzertijd 1 op gang te trekken.

2. Noord-Levantijnse domestieke architectuur in de IJzertijd 1 periode

Uit de analyses van hoofdstuk I kunnen we volgende aspecten van de bestudeerde architectuur onderscheiden:

- Er kan een onderscheid worden gemaakt tussen dicht bebouwde sites (Tell Afis, Ras Ibn Hani, Tell Kazel, Tyr en mogelijk Sarepta) gekenmerkt door gebouwen die tegen elkaar aanleunen, en minder dicht bebouwde sites (Chatal Hüyük, Hama, Tell al-Judaïdah en Tell Sukas) met vrijstaande gebouwen.
- De huizen op dichtbebouwde sites zijn steeds rondom pleinen en straten geordend.
- In de kustsites werden gebouwen opgetrokken uit steen, en meer in het binnenland bestonden de muren uit een kleine stenen basis met een bovenstructuur van leemtichels.
- De huizen bestaan uit kleine en grote kamers (zie Fig. 16 en cat. 105-114). Deze kunnen afzonderlijk (één-kamer huis, klein rechthoekig gebouw) of in combinatie (L-vormig huis, parallel gebouw, centrale kamer met kleine kamers langs de zijden) voorkomen.
- Er kan geen dominante vorm worden onderscheiden voor de ganse dataset, noch voor de individuele sites.
- De gekende gebouwen hebben een eerder beperkte oppervlakte, variërend van 20 tot 90m², met enkele uitzonderingen (bijlage II p. 69-70).⁴²⁰
- Er blijkt een relatie te bestaan tussen de vorm en de dimensies van een gebouw (parallele gebouwen: 22-34m²; kleine rechthoekige gebouwen: ca. 15m²; één-kamer huis:⁴²¹ 36-47m²).
- Alle gedocumenteerde kamers kenden een oppervlakte tussen de 1 en de 20m², met uitzondering van de kamers in Hama (1 tot 40m²) en Tell Kazel (1 tot 93m²).
- Zo goed als alle gekende architectuur uit de Noord-Levantijnse IJzertijd 1 periode kan een overwegend domestieke functie worden toegewezen. Uitzonderingen zijn de grote complexen van Hama,⁴²² de mogelijke tempel van Tell Kazel,⁴²³ het faïence kralen atelier van Tyr⁴²⁴ en de pottenbakkersateliers van Sarepta.⁴²⁵
- De grote frequentie aan kleine kamers wijst er echter op dat de gebouwen zeer veel en zeer diverse activiteiten kenden, die mogelijk niet rechtstreeks uit het archeologisch bestand af te lezen zijn.

⁴²⁰ Enkele gebouwen in Hama (sectoren N16-O17 fase F2 gebouwen I, II en III, cat. 28) en Tell Kazel (veld II kamers O-S-R-Q cat. 42; Veld IV niveau 3 gebouw I cat. 44).

⁴²¹ Met uitzondering van gebouw I op veld IV niveau 3 in Tell Kazel, cat. 44.

⁴²² Sectoren N16-O17 fase F2 gebouwen I, II en III, cat. 28.

⁴²³ Gebouw I op veld IV niveau 3, cat. 44.

⁴²⁴ Stratum XIV.

⁴²⁵ De IJzertijd 1 lagen van sondage X, en niveaus E en D2 van sondage Y.

De besproken veralgemeningen vertonen geen patronen tussen de sites onderling, enkel in de constructietechniek kunnen we een duidelijke geografische spreiding onderscheiden. Binnen de sites zelf kunnen we echter wel vaak enkele overeenkomsten opmerken. Zo blijkt elk site bijvoorbeeld getypeerd door een eigen bouwmethode, aan de hand waarvan een grote variatie aan huisvormen wordt gebouwd. Voor Tell Kazel en Hama is IJzertijd 1 architectuur geattesteerd met een uitzonderlijke oppervlakte en enkele opvallende architecturale elementen (het gebruik van *ashlars* en basalt in Hama, en de monumentale uitwerking van deuropeningen en de mogelijke muurdecoratie in Tell Kazel. De grote gebouwen op beide sites worden tevens gekenmerkt door zeer dikke muren).

Deze resultaten doen echter besluiten dat de Noord-Levantijnse IJzertijd 1 domestieke architectuur een zeer grote verscheidenheid kent in vorm, dimensies, constructietechnieken en functies. Variatie is dus de regel.

3. De historische evolutie van de Levantijnse architectuur

De hierboven omschreven eigenschappen van de IJzertijd 1 architectuur uit de noordelijke Levant, kunnen we nu in een groter geografisch en ruimtelijk kader plaatsen. We zullen nagaan waar de oorsprong van de bestudeerde architectuur gezocht moet worden, en hoe deze evolueerde. Het historisch en geografisch overzicht dat in hoofdstuk II werd geboden maakte echter duidelijk dat de meeste architecturale studies zich beperken tot een vormelijke analyse. Onze bronnen omtrent andere aspecten van de architectuur zijn dan ook beperkt. Een poging tot reconstructie van de historische evolutie van de Levantijnse architectuur zal bijgevolg voornamelijk op vormelijk vlak worden gevoerd. Figuur 26 biedt een overzicht van de vormelijke aspecten van de gangbare Late Bronstijd en IJzertijd typologieën. Bovendien werden hierop de binnen de dataset geattesteerde vormen aangegeven.

3.1. De noordelijke Levant

Een eerste element dat benadrukt dient te worden is het belang van de grote centrale kamer. Doorheen de Late Bronstijd en de IJzertijd bleek deze kamer het structurerend element te zijn van het woonhuis. Mogelijk gaat het om een multifunctionele leefruimte, die toegang bood tot enkele kleinere zijkamers die eveneens een zeer flexibele functie kenden. Enkel de parallelle gebouwen worden niet gekenmerkt door een dergelijke grote ruimte. Deze komen enkel voor in de IJzertijd en kennen bovendien een zeer beperkte kameroppervlakte.

Zoals reeds werd gesteld vertoont de Noord-Levantijnse Late Bronstijd architectuur een grote verscheidenheid aan grondplannen. Deze bleken echter gegroepeerd per site. Zo kwamen *front-room houses* vooral voor in Emar, terwijl *central-room houses* eerder voor Munbaqa geattesteerd zijn. De woningen van Alalakh verschillen tevens grondig van die in Ugarit, maar de architectuur vertoont steeds overeenkomsten binnen de sites zelf. Uit de analyse van de dataset blijkt dat een dergelijke vormelijke diversiteit in de IJzertijd 1 periode nog steeds geldt. Er is echter geen enkele relatie te bespeuren tussen de grondplannen en de sites waarop ze voorkomen. Zo vertoont Chatal Hüyük bijvoorbeeld minstens vier verschillende grondplannen. Wel zijn er enkele huisvormen die zowel in de Late Bronstijd als in de IJzertijd 1 voorkomen, zoals het *front-room house* en het *side-room house*. Andere grondplannen zoals het één-kamer huis of het parallelle gebouw blijken dan weer geen Late Bronstijd voorlopers gehad te hebben.

Wanneer we de Late Bronstijd echter verlaten, worden de overeenkomsten binnen de Noord-Levantijnse architectuur opmerkelijker. Het *front-room house* komt veelvuldig voor in de IJzertijd niveaus van onder andere Chatal Hüyük en Tell Mastuma. Bovendien wordt het gebouw bestaande uit parallelle kamers als een typisch IJzertijd grondplan beschouwd. De relatie tussen huisvormen en sites, die voor de Late Bronstijd werd opgemerkt, is minder sterk

aanwezig in de IJzertijd.⁴²⁶

Deze vormelijke overeenkomsten worden echter overschaduwd door duidelijke verschillen in de constructiemethode. De woonhuizen van Tell Afis⁴²⁷ en Tell Kazel⁴²⁸ kunnen als voorbeeld aangehaald worden. De Late Bronstijd architectuur op deze sites wordt gekenmerkt door zeer dikke muren (1 tot 2,5m) vaak voorzien van grote gekapte stenen en een diepe fundering (20 tot 60cm). De leemcichels van Tell Kazel kenden grotere dimensies dan in de IJzertijd 1 en waren vervaardigd uit een zeer fijne klei. Vloeren werden vaak geplaveid, bepleisterd, of voorzien van een schelpentapijt (kamer 6III in Tell Kazel). Bovendien is de aanwezigheid van verdiepingen voor de residentiële complexen van beide sites verzekerd door de aanwezigheid van trappen. We kunnen besluiten dat men in de IJzertijd 1 dezelfde constructietechniek hanteerde als in de Late Bronstijd, maar men paste deze toe op een kleinere schaal. Venturi besluit dan ook dat de IJzertijd 1 bevolking dezelfde technologische capaciteiten kende als de bewoners uit de Late Bronstijd, maar mogelijk niet dezelfde sociale organisatie.⁴²⁹

Dit beeld wordt bevestigd wanneer we de monumentale architectuur bij onze studie betrekken. Zoals reeds werd gesteld kende de IJzertijd 1 periode in de noordelijke Levant een nagenoeg totale afwezigheid van grootschalige architectuur. Dit staat in schril contrast met de architecturale situatie in de Late Bronstijd en de IJzertijd. Enorme paleizen en tempels zijn geattesteerd voor de Late Bronstijd sites van Alalakh, Ugarit, Ras Ibn Hani (cat. 85-86), Hama (cat. 80), Tell Afis (cat. 71) en Tell Kazel (cat. 92-93).⁴³⁰ Voor de IJzertijd dienen we de rijkelijk gedecoreerde grote paleizen van Hama te vermelden (cat. 83-84).

We kunnen besluiten dat de Noord-Levantijnse domestieke architectuur uit de IJzertijd 1 periode grotere overeenkomsten vertoont met de grondplannen uit de IJzertijd dan met de huisvormen uit de Late Bronstijd. Enkele typische Noord-Levantijnse woonhuizen kenden echter hun oorsprong in de Late Bronstijd (waaronder het *front-room house* en het *side-room house*). Opmerkelijk is echter het nagenoeg verdwijnen van monumentale architectuur in de IJzertijd 1 periode, en het overheersend domestieke karakter van de overgeleverde structuren.

3.2. De zuidelijke Levant

Zoals door F. Braemer werd gesteld vertoont de Zuid-Levantijnse architectuur, zowel in de Late Bronstijd als in de IJzertijd, een grotere uniformiteit in grondplannen dan de noordelijke Levant.⁴³¹ De huizen zijn vaak opgebouwd rond een grote centrale kamer, met bijkomende laterale en transversale kamers. Dit is meteen de voornaamste overeenkomst binnen de

⁴²⁶ Zie bijvoorbeeld Chatal Hüyük, cat. 74-79.

⁴²⁷ VENTURI 2000.

⁴²⁸ CAPET 2003.

⁴²⁹ VENTURI 2000: 529.

⁴³⁰ De Late Bronstijd tempel van Tell Kazel kende echter een kleinere oppervlakte dan de IJzertijd 1 structuur op dezelfde locatie. BADRE EN GUBEL 1999-2000: 170-194.

⁴³¹ BRAEMER 1982: 89-92.

Levantijnse architectuur in de Late Bronstijd en de IJzertijd. Voor de Late Bronstijd kunnen we bovendien de gelijkaardige Noord- en Zuid-Levantijnse *central-room houses* vermelden.

Hier houden de overeenkomsten echter op. Terwijl de Noord-Levantijnse architectuur in de IJzertijd zeer diverse grondplannen kende, wordt de zuidelijke Levant nog steeds getypeerd door de centrale kamer.⁴³² Dit eenzijdig beeld van de Zuid-Levantijnse IJzertijd architectuur werd voornamelijk veroorzaakt door de enorme aandacht die een enkel huistype ontving: het *four-room house*, dat als een typisch Israëlitisch woonhuis beschouwd werd (we treffen een dergelijk grondplan dan ook niet aan in de noordelijke Levant). Routledge stelde echter dat de complexe archeologische realiteit zich niet laat vatten binnen de grenzen van een enkel grondplan, aangezien een groot deel van de beschikbare architecturale resten systematisch genegeerd werd door onderzoekers.⁴³³ Mogelijk is de architecturale situatie in de zuidelijke Levant gedurende de IJzertijd, bijgevolg veelzijdiger dan door sommige onderzoekers⁴³⁴ beweerd wordt.

Verder wordt in de Zuid-Levantijnse architectuur overvloedig gebruik gemaakt van pilaren, die vaak de lange zijden van de grote centrale ruimtes sieren. Het voorkomen van pilaren is voor de noordelijke Levant echter amper geattesteerd. Bovendien kunnen we binnen de dataset geen enkel gebouw met pilaren aanwijzen.⁴³⁵ Dit dient bijgevolg als een typisch Zuid-Levantijns architecturaal element beschouwd te worden.

3.3. Besluit

Men kan dus stellen dat de architectuur van de noordelijke en de zuidelijke Levant vooral gelijkenissen vertonen gedurende de Late Bronstijd. Deze periode wordt gekenmerkt door grondplannen die sterk met individuele sites verbonden zijn. De geobserveerde relaties tussen het noorden en het zuiden wijzen mogelijk op een wederzijdse beïnvloeding.

De grote diversiteit aan grondplannen die blijkt uit de Noord-Levantijnse IJzertijd architectuur, en eveneens uit de dataset, komt niet tot uiting in de Zuid-Levantijnse architectuur. Bovendien is het gebruik van pilaren niet geattesteerd in het noorden, terwijl dit element overvloedig voorkomt in de zuidelijke Levant. De domestieke IJzertijd 1 architectuur van de noordelijke Levant bouwde dus vermoedelijk voort op een Levantijnse Late Bronstijd traditie, die in de IJzertijd sterke regionale verschillen kende.

Op basis van voornamelijk vormelijke aspecten hebben we de IJzertijd 1 architectuur in een

⁴³² Zie vooral de typologie van F. Braemer. Braemer 1982: 39-43. Zie tevens hoofdstuk II p. 105-108.

⁴³³ ROUTLEDGE 2000: 65-66. Holladay benadrukt eveneens de diversiteit binnen de IJzertijd architectuur. HOLLADAY 1997: 109-111.

⁴³⁴ Vooral SHILOH 1970; NETZER 1992.

⁴³⁵ In Tell Kazel kamer O van veld II zou mogelijk een pilaar gestaan hebben (CAPET 2003: 99,107. Cat. 45), en ook voor Ras Ibn Hanī werd de mogelijke aanwezigheid van een geïsoleerde pilaar voor een deuropening als hypothese vermeld (BOUNNI et.al. 1981: 258-259. Cat. 38).

ruimer kader kunnen plaatsen. Het gevoerde onderzoek toonde echter aan dat de overgeleverde architectuur een veelheid aan betekenisvolle aspecten kent. Het is dan ook van belang om in de toekomst deze elementen op geografisch en historisch vlak te bestuderen, zodat de (eerder beknopte) vermelde evolutie genuanceerd kan worden.

Typologie Late Bronstijd													
Type	McClellan	Central-room house					Front-room house		Alalakh house	Varianten			
		T1A	T1B		T1D	T1C		T2		T3			
	Ben-Dov	Courtyard-house											
	Foucault-Forest	Drieledig		Drieledig met laterale vleugel(s)		Drieledig met transversale vleugel(s)					Varianten		
Dataset											Één-kamer huis	Kleine kamers rond koer	
Vorm													
Regio	Noordelijke-Levant	Noordelijke-Levant		Noordelijke-Levant		Noordelijke-Levant		Noordelijke-Levant		Noordelijke-Levant			
	Zuidelijke-Levant	Zuidelijke-Levant		Zuidelijke-Levant		Zuidelijke-Levant		Zuidelijke-Levant		Zuidelijke-Levant			
Dataset	Dataset	Chatal Hüyük / Hama? / Tell Kazel		Chatal Hüyük		Chatal Hüyük		Chatal Hüyük / Tell Kazel / Tell Sukas		Tell Afis / Chatal Hüyük / Hama / Ras Ibn Hani / Tell Sukas		Tell Afis / Hama / Tell Kazel / Chatal Hüyük?	Ras Ibn Hani / Tyr
	Frequentie	2 à 3		1		1		3		5 à 6		4 à 5	2
Typologie IJzertijd													
Type	Braemer 1997	Tweeledig	Drieledig					Front-room house	Parallele kamers		Varianten		
	Shiloh				Three-room house	Four-room house		Two-room house					
	Braemer 1982	IB	IIA								Varianten		
Dataset												Één-kamer huis	Kleine kamers rond koer
Vorm													
Regio	Noordelijke-Levant	Noordelijke-Levant		Noordelijke-Levant		Noordelijke-Levant		Noordelijke-Levant		Noordelijke-Levant		Noordelijke-Levant	
	Zuidelijke-Levant	Zuidelijke-Levant		Zuidelijke-Levant		Zuidelijke-Levant		Zuidelijke-Levant		Zuidelijke-Levant		Zuidelijke-Levant	
Dataset	Dataset	Chatal Hüyük / Hama? / Tell Kazel		Chatal Hüyük		Chatal Hüyük		Chatal Hüyük / Tell Kazel / Tell Sukas		Tell Afis / Chatal Hüyük / Hama / Ras Ibn Hani / Tell Sukas		Tell Afis / Hama / Tell Kazel / Chatal Hüyük?	Ras Ibn Hani / Tyr
	Frequentie	2 à 3		1		1		3		5 à 6		4 à 5	2

Fig. 26: overzicht gangbare typologieën voor de Late Bronstijd en IJzertijd in de Levant, en geattesteerde vormen binnen de dataset

4. Interpretatie

De bovenstaande resultaten geven een beeld van WAT de architecturale situatie in het verleden was. Deze bevindingen dienen echter te worden verklaard indien ze een nuttige bijdrage willen leveren tot onze kennis van het verleden. WAAROM treffen we deze verscheidenheid aan? Waarom is er geen sprake van een uniforme architectuur? Heeft dit een culturele, historische, sociale of politieke oorzaak? Dergelijke vragen zullen hieronder aan bod komen. Aangezien een uitvoerige interpretatie van de bronnen echter niet tot de doelstellingen van het huidig onderzoek gerekend kan worden, zou men de geformuleerde interpretaties eerder moeten beschouwen als een poging om de discussie omtrent dit onderwerp los te weken. Het was immers in de eerste plaats ons doel een grondige beschrijving van de fragmentarische informatie te voorzien. Nu deze verwerkte bronnen ter onzer beschikking staan kan een dialectisch interpretatieproces, tussen verschillende onderzoekers vanuit diverse invalshoeken, op gang worden gebracht.

We zullen onze interpretatie aanvangen op de kleinste architecturale schaal, namelijk die van de bouwstoffen, waarna we de omvang van de gebouwen en hun plaats ten opzichte van andere structuren zullen behandelen.

4.1. De bouwstoffen: bepaald door de omgeving?

Een duidelijke tweedeling kan geobserveerd worden in het gebruik van bouwstoffen: steenbouwarchitectuur langs de kust, en leemtichelarchitectuur in het binnenland. Een klimatologische (steen in natte gebieden, leem in droge gebieden) en economische (de overvloedige aanwezigheid van een bouwstof) verklaring werd reeds in de discussie van de technologische analyse geopperd (zie p. 62-64). Hoewel beide factoren ongetwijfeld een sterke invloed hadden op de benutte bouwstoffen, volstaan ze niet om de variaties binnen de dataset te verklaren. Bovendien is het niet duidelijk welke factor de andere overheerste. Waarom bouwde men bijvoorbeeld in Tell Kazel, in het natte klimaat, met leemtichels? Of waarom is er slechts één gebouw uit steen geattesteerd voor Chatal Hüyük?

Voor Tell Kazel kunnen we vermoeden dat meerdere factoren verantwoordelijk waren in de keuze voor een bepaalde constructietechniek. Aangezien zowel stenen als klei overvloedig voorhanden waren besloot men om een combinatie van steenbouw- en leemtichelarchitectuur toe te passen. De lemen structuren dienden echter door een pleisterlaag beschermd te worden tegen de neerslag, wat resulteerde in een, voor de kustregio, unieke architecturale situatie. De constructie van dergelijke muren vereiste echter de kennis van steen-, leem- en pleisterbewerking, waardoor mensen met verschillende vaardigheden werden aangesproken. Het ganse proces nam bovendien ongetwijfeld meer tijd en arbeid in beslag dan een

constructie die uitsluitend gebruik maakte van stenen.⁴³⁶ We dienen tevens te benadrukken dat deze techniek voor alle gebouwen in Tell Kazel werd toegepast, en dus niet gemonopoliseerd werd door een beperkt deel van de bevolking. Mogelijke functionele redenen (gerelateerd met de materiële eigenschappen van de verschillende bouwstoffen) kunnen wel van toepassing zijn.⁴³⁷ Aangezien ook in de Late Bronstijd gebruik werd gemaakt van zowel stenen als leemtechels in de architectuur, dient men bovenop de klimatologische, economische en functionele factoren bovendien een historische interpretatie te formuleren: de inwoners van Tell Kazel bouwden volgens hun culturele traditie huizen ter bevrediging van hun functionele noden met de beschikbare bouwstoffen, en pasten deze aan de klimatologische omstandigheden aan.

Een groter raadsel (onder andere door de gebrekkige publicatie) vormt echter de stenen structuur op veld I van Chatal Hüyük.⁴³⁸ Alle voorgaande architecturale niveaus evenals de IJzertijd 2 lagen, zelfs in dezelfde sector, vertonen leemtechelarchitectuur. De situatie wordt des te opmerkelijker wanneer we de architectuur op dezelfde plaats van niveaus 9-8 bij de analyse betrekken (cat. 14). Beide gebouwen kennen (vergeleken met de rest van het site) dikke muren en geplaveide vloeren, en het huis van niveaus 9-8 was tevens voorzien van lemen drempels, zelfs binnenin het huis.⁴³⁹ Hieruit kunnen we besluiten dat niet enkel de architectuur zelf, maar ook de locatie (voorzien van uitzonderlijke architectuur doorheen de tijd) als betekenisvol beschouwd kan worden. We vermelden mogelijke functionele, sociale en culturele verklaringen ter interpretatie van deze situatie:

- Functioneel: de stenen muren zouden gerelateerd kunnen zijn aan de activiteiten die in het gebouw werden uitgevoerd.⁴⁴⁰ De structuur bevond zich bovendien nabij de stadsmuur die in deze fase werd opgericht, het gebruik van steen zou dus op een hogere nood aan veiligheid (bvb. bij belegering) kunnen wijzen.
- Sociaal: mogelijk was de eigenaar van dit huis de enige persoon die voldoende steen kon bemachtigen voor de bouw van een huis, of bezat hij als enige in Chatal Hüyük de kennis van steenbouwarchitectuur. Door deze uitzonderlijke elementen die hij ter beschikking had te benutten, zou hij uiting kunnen geven van zijn prestige of macht.⁴⁴¹
- Cultureel: de eigenaar (of bouwer) van dit huis zou volgens een culturele traditie kunnen werken die verschilde van die van de andere bewoners in Chatal Hüyük, en mogelijk meer aanleunde bij de traditie van de kustsites. Hij zou met andere woorden

⁴³⁶ Over het principe van '*least effort*': TRIGGER 1990: 122-124; ZIPF 1949.

⁴³⁷ Voor de invloed van de bouwstoffen op de functie van een ruimte: KAMP 1993: 299-305.

⁴³⁸ Veld I sector V13 niveau 7 (cat. 15).

⁴³⁹ Dit is het enige voorbeeld in gans de dataset van het gebruik van lemen drempels, en de plaatsing van drempels binnenin een gebouw is eveneens amper geattesteerd.

⁴⁴⁰ De inhoud van de kamers werd echter niet gepubliceerd wat enige vorm van contextuele analyse onmogelijk maakt.

⁴⁴¹ BAINES EN YOFFEE 1998; RICHARDS EN VAN BUREN 2000b: 3-12; TRIGGER 1990. Voor enkele recente studies met betrekking op architectuur als een uiting van macht: BRETSCHNEIDER, DRIESSEN EN VAN LERBERGHE 2007.

een vreemdeling kunnen zijn (bvb. gezant of handelaar).⁴⁴²

We kunnen besluiten dat een gering aantal factoren (vooral klimatologisch en economisch) zeker als aanwijzing kunnen dienen om te verklaren waarom verschillende bouwstoffen werden gebruikt. Deze benaderingen volstaan echter niet om de uitzonderingen binnen de dataset te verklaren. Zoals werd aangetoond kan het gebruik van een bepaalde constructietechniek eveneens van een historische, functionele, sociale of culturele interpretatie voorzien worden.

4.2. Grote huizen en kleine huizen: een socio-economische verklaring?

De bestudeerde architectuur vertoont enkele opmerkelijke verschillen op vlak van huisvormen en dimensies. Kunnen we deze verschillen verklaren door uitspraken te formuleren over de sociale of economische positie van haar bewoners? Vooraleer we deze discussie aangaan zullen we het onderzoek van A. Faust bespreken, dat de socio-economische stratificatie binnen de Israëlitische stad behandelt.⁴⁴³

De Israëlitische maatschappij van de IJzertijd 2 periode wordt traditioneel als een sociaal en economisch sterk gelaagde gemeenschap beschouwd. Een dergelijk beeld ontstond voornamelijk op basis van de literaire bronnen, en niet in het minst de Bijbel.⁴⁴⁴ Het doel van A. Faust was echter de graad van socio-economische hiërarchie te bepalen aan de hand van archeologische bronnen. Zo kon bovendien de betrouwbaarheid van de Bijbel als een historische bron geëvalueerd worden. Faust concentreerde zich op de woonhuizen van Hazor stratum VI, aangezien hij er van overtuigd is dat een verschil in sociale klassen het best tot uiting komt in de domestieke architectuur. De materiële cultuur werd bij de analyse niet in rekening genomen, aangezien ze door haar mobiele karakter als niet-representatief werd beschouwd. Er werden vier aspecten van de architectuur bestudeerd om de socio-economische stratificatie te achterhalen:⁴⁴⁵

1. De oppervlakte van het gebouw scheidt een beeld van de levensstandaard, de status, het aantal bewoners en het gezinstype.
2. De kwaliteit van de constructie. Deze werd achterhaald door te bepalen in hoeverre het huis een bepaald origineel plan volgt (bvb. het *four-room house* plan). De rechte hoeken en muren, de mogelijkheid om een plan uit te voeren ongeacht de topografie, en de gestandaardiseerde proporties tussen de elementen van het huis, werden als indicatoren van rijkdom en macht beschouwd.
3. Het gebruik van gemeenschappelijke muren spaarde geld en ruimte uit. Hoe minder

⁴⁴² HOLLADAY 1997: 97.

⁴⁴³ FAUST 1999.

⁴⁴⁴ Zie onder andere de klachten van een profeet: Amos 2: 6, 3: 9-10, 4: 1, 6: 4.

⁴⁴⁵ FAUST 1999: 180-181.

een gebouw in direct contact staat met een ander gebouw, des te rijker haar bewoners.

4. De topografische locatie van de huizen en hun relatie ten opzichte van openbare gebouwen (bvb. tempels, paleizen, administratieve gebouwen), kunnen eveneens als indicatie dienen voor de status van hun bewoners.

Aan de hand van deze elementen werden de woonhuizen van Hazor gerangschikt. Grote, vrijstaande, geplande structuren in de nabijheid van het fort werden als de woonst van hoogwaardigheidsbekleders beschouwd. Kleine gebouwen met een onregelmatig plan (deze werden bijvoorbeeld niet als *four-room houses* geklasseerd) die dicht op elkaar gebouwd werden, zouden tot de armere laag van de bevolking behoord hebben. Bovendien was er mogelijk sprake van een tussenklasse van lagere ambtenaren en handelaars.⁴⁴⁶

Vooraleer we een dergelijke methode toepassen op onze dataset, dienen we echter enkele opmerkingen te formuleren. Ten eerste kan de oppervlakte van een gebouw niet als een rechtstreekse uiting van de sociale positie van haar bewoners worden beschouwd. De beschikbare oppervlakte zal vaak in sterke mate bepaald zijn door de activiteiten die werden uitgevoerd in de ruimte (bvb. een leefruimte met een groot oppervlak, een stockage ruimte voor voedsel met een klein oppervlak).⁴⁴⁷ Oppervlakte kan bijgevolg enkel in relatie met de andere opgesomde factoren als een indicatie voor rijkdom en macht dienen.⁴⁴⁸ Ten tweede kan ook het argument van de kwaliteit van het grondplan bekritiseerd worden. Het optimaal kunnen benutten van de beschikbare ruimte, en de onafhankelijkheid van de topografie zijn inderdaad een uiting van de invloed van een individu. Maar het al dan niet aanleunen bij een bepaald grondplan wordt overschaduwed door onze gebrekkige kennis omtrent de wooneenheden zelf. Enkel voor de vrijstaande gebouwen kunnen we met zekerheid het plan van een individueel woonhuis bepalen. Dit blijkt problematischer voor de wirwar van kleinere structuren, die vaak ten onrechte (op basis van een vermoed plan) in wooneenheden worden opgedeeld.⁴⁴⁹ Ten derde dient men er zeker van te zijn dat de gebouwen die men met elkaar vergelijkt tot eenzelfde architecturale fase behoren. Architectuur kan immers doorheen een lange periode in gebruik blijven, waardoor bijvoorbeeld een oorspronkelijk vrijstaand groot gebouw na verloop van tijd opgedeeld kan worden in kleinere eenheden. De relatie tussen gebouwen onderling, die als betekenisvol wordt beschouwd, zou tevens grondige wijzigingen kunnen ondergaan door de tussenkomst van enkele nieuwe structuren. Tenslotte neemt A. Faust de, eveneens betekenisvolle, constructietechniek en kamerinhoud niet in rekening (een

⁴⁴⁶ FAUST 1999: 185-188.

⁴⁴⁷ KAMP 1993: 304-305. Kamp benadrukt echter bovendien de relatie tussen rijkdom en overdekte ruimte. KAMP 1993: 311.

⁴⁴⁸ Dit wordt benadrukt door: McCLELLAN 1997: 43-44.

⁴⁴⁹ Veld II van Tell Kazel kan als voorbeeld binnen de dataset gelden (cat. 42). Het is nagenoeg onmogelijk om veel wooneenheden met zekerheid af te bakenen. Wanneer we alle kamers als individuele huizen zullen beschouwen, krijgen we dan ook een sterk verschillend beeld van de socio-economische situatie, dan wanneer we grotere gehelen zouden onderscheiden.

zwakte die hij zelf echter erkent, maar gezien de beperkte aard van zijn onderzoek aanvaardt).⁴⁵⁰

Aan de hand van deze methode, en rekening houdend met haar beperkingen, zouden we enkele interpretaties kunnen formuleren omtrent de gebouwen van de dataset.

Gebouw III in Hama kende een uitzonderlijk grote oppervlakte (ca. 185m²?), was vrijstaand en bezat eerder rechte muren (cat. 28). Bovendien vertoonde dit gebouw enkele opmerkelijke architecturale elementen, waaronder het gebruik van *ashlars* en basalt. Dezelfde locatie werd in de IJzertijd 2 gesierd door enorme paleizen (cat. 83-84), waarin de heerser van een Aramese stadstaat resideerde. Op basis van deze kenmerken evenals haar unieke vorm binnen de dataset, zouden we gebouw III als de woning van een vooraanstaand persoon kunnen beschouwen.

In Tell Kazel treffen we echter een gebouw aan met een gelijkaardige oppervlakte (ca. 170m²?): het geheel van kamers O-S-R-Q (cat. 42). De muren van dit gebouw zijn eerder breed (om een grote overspanning mogelijk te maken?), kenden mogelijk een decoratie en de deuropening naar kamer S was monumentaal uitgewerkt. Het gebouw bleek echter ingeschakeld in het grotere urbane geheel, kende huizen en koeren langs alle kanten, en geen rechte hoeken en muren. De kamerinhoud wees op zeer diverse activiteiten, die echter niet met een sociale toplaag gerelateerd dienen te worden. Mogelijk gaat het hier om een huis, van één of meerdere grote gezinnen, dat de ruimte kende om een veelheid aan activiteiten uit te voeren (waaronder het gebruik van een persinstallatie). Zoals uit de contextuele analyse bleek kan ook een gemeenschappelijk gebruik (of hergebruik) van deze structuur niet worden uitgesloten (zie p. 75-76).

Het derde grootse gebouw (136,5m²) binnen de dataset is het één-kamer huis op veld IV in Tell Kazel (cat. 44). De structuur was vrijstaand en bevond zich in het religieuze centrum van de nederzetting, op dezelfde locatie als de Late Bronstijd tempels. Hoewel de kamerinhoud geen uitsluitsel biedt over de functie van het gebouw,⁴⁵¹ kunnen we besluiten dat het hier om een openbaar gebouw gaat, mogelijk een tempel.

We kunnen echter eveneens een politieke en historische verklaring formuleren voor de uitzonderlijke architecturale situatie in Hama en Tell Kazel. Beide nederzettingen kenden een aanzienlijke politieke rol, Tell Kazel in de Late Bronstijd als de hoofdstad van het koninkrijk Amurru⁴⁵² en Hama in de IJzertijd 2 periode als centrum van een Aramese stadstaat.⁴⁵³ Mogelijk kenden beide steden ook in de IJzertijd 1 periode nog een zekere politieke macht. Opvallend is dan weer de afwezigheid van representatieve architectuur in Tell Afis, dat

⁴⁵⁰ FAUST 1999: 180-181.

⁴⁵¹ De schaarse vondsten zijn misschien net wat we in een tempel, een grote lege ruimte als het huis van een god, kunnen verwachten.

⁴⁵² KLENGEL 1984; STIEGLITZ 1991.

⁴⁵³ DORNEMANN 1997; FUGMANN 1958: 274.

eveneens tot een hoofdstad van een Aramese stadstaat uitgroeide in de IJzertijd 2 periode.⁴⁵⁴ Sites zonder enige aanwijzing voor monumentale architectuur en met een eerder verspreide bewoning zouden een lagere plaats in de regionale socio-politieke hiërarchie kunnen innemen.⁴⁵⁵

Dienen we uit de bespreking van het openbare gebouw van Tell Kazel te concluderen dat alle één-kamer huizen als tempels beschouwd kunnen worden? Uiteraard niet, we kunnen immers geen andere overeenkomsten vermelden tussen de één-kamer huizen dan hun vorm. Dergelijke gebouwen in Tell Afis (cat. 2-3), Hama (cat. 25-26) en mogelijk Chatal Hüyük (cat. 17) kennen steeds een kleinere oppervlakte (ca. 35-47m²), en hun kamerinhoud verraadt een uitsluitend domestieke functie. We kunnen besluiten dat deze kleinere één-kamer huizen vermoedelijk als woning dienden. De grote kamer kan als leefruimte worden beschouwd, terwijl het gebrek aan kleine kamers op een beperkte functionele diversiteit kan wijzen. De vrijstaande positie en het grote oppervlak van de enkele kamer vergeleken met de andere kamers binnen de dataset, zouden aanwijzingen kunnen vormen voor een hogere socio-economische positie van haar bewoners.

Tenslotte zouden we onze aandacht kunnen richten op de parallelle gebouwen (cat. 2-3, 18, 27, 35-37, 56). Deze zijn nooit vrijstaand, kennen een eerder onregelmatig plan en een kleine oppervlakte (ca. 22 à 35m²?). De kamers zijn vaak te klein om een veelheid aan activiteiten te huisvesten (ca. 2 à 15m²). We zouden dergelijke gebouwen als een onderdeel van andere gebouwen kunnen beschouwen. Ze zouden tevens een zeer specifieke functie kunnen vervullen, bijvoorbeeld als opslagruimte of winkel. We kunnen echter niet uitsluiten dat het hier om individuele wooneenheden gaat, een klein gezin heeft immers niet veel overdekte leefruimte nodig. We dienen dergelijke gebouwen dan ook in relatie tot het exterieur te bezien, waar een veelheid aan activiteiten werd uitgevoerd.⁴⁵⁶

4.3. Besluit

De beknopte interpretatie van de resultaten van dit onderzoek deed vooral vragen rijzen, eerder dan dat er antwoorden werden geboden.

Welke factoren bepalen de keuze voor een zekere constructietechniek? Klimatologische en economische overwegingen konden duidelijk worden aangetoond, maar de uitzonderingen binnen ons bronnenmateriaal wijzen erop dat ook functionele, culturele, sociale en historische verklaringen geformuleerd kunnen worden.

Kunnen we de socio-economische situatie van de bewoners aflezen uit de resten van hun

⁴⁵⁴ MAZZONI 1998; VENTURI 2000: 505.

⁴⁵⁵ Voor een gelijkaardige socio-politieke verklaring in de Late Bronstijd: McCLELLAN 1997: 44-45.

⁴⁵⁶ De *front-room houses* met een beperkt oppervlak en aantal kamers, zouden volgens T. McClellan loonarbeiders kunnen hebben gehuisvest. Mensen die buitenshuis activiteiten uitvoeren en dus geen nood hebben aan een uitzonderlijk groot huis. McCLELLAN 1997: 43-44.

huis? Enkele architecturale aspecten, zoals oppervlakte, locatie, de constructietechniek, de kamerinhoud en de kwaliteit van het grondplan kunnen aanwijzingen bieden om dergelijke vragen van een antwoord te voorzien. Bovendien laat een historische benadering van de architectuur toe de oorsprong van de structuren te achterhalen, en de unieke positie van de bestudeerde gebouwen en hun bewoners in de historische evolutie te plaatsen. Op basis van deze elementen zouden we kunnen stellen dat de dataset zowel grootschalige architectuur van rijkere individuen bevat (bvb. Hama gebouw III), als woonhuizen van minder rijke en machtige gezinnen (bvb. één-kamer huizen en parallelle gebouwen).

Zoals bleek uit de bestudeerde architectuur is de archeologische realiteit echter vaak enorm complex. Vooral bij de interpretatie dreigt het gevaar dat we de verkeerde dingen met elkaar gaan vergelijken, of dat we de uitzonderingen systematisch negeren of juist benadrukken. Men dient de architectuur, haar inhoud en vooral de sitevormingsprocessen dan ook eerst grondig te bestuderen, alvorens uitspraken te doen over de bewoners van een gebouw. Dergelijke uitspraken dienen te worden geformuleerd door verschillende auteurs aan de hand van verschillende benaderingen om een genuanceerd beeld te bekomen van de situatie in het verleden.

ALGEMEEN BESLUIT

Doorheen dit werk hebben we getracht een antwoord te formuleren op drie onderzoeksvragen:

- 1) wat is de aard van Noord-Levantijnse domestieke architectuur uit de IJzertijd 1 periode?
- 2) vertoont de bestudeerde architectuur overeenkomsten met de zuidelijke Levant?
- 3) en maakt deze deel uit van een grotere historische evolutie? Op basis van een uitvoerige beschrijving van het bronnenmateriaal kunnen we besluiten dat de bestudeerde architectuur een grote variatie kent, zowel wat betreft de vorm als de constructietechnieken, dimensies en functie. Kenmerkend is de eerder kleine oppervlakte van de gebouwen, en het grote aantal kleine kamers die vaak rondom een centrale ruimte (overdekt of onoverdekt) geordend zijn. Op enkele uitzonderingen na kende de IJzertijd 1 periode bovendien geen monumentale gebouwen, wat in schril contrast staat met de Late Bronstijd en IJzertijd 2 architectuur. De huizen vertonen een grotere overeenkomst met de Noord-Levantijnse architecturale traditie (en dan voornamelijk de IJzertijd), dan met de gebouwen uit de zuidelijke Levant.

Om tot een dergelijk resultaat te komen bleek het noodzakelijk een doordachte methode op te stellen om de zeer fragmentarische structuren te kunnen bestuderen. De zoektocht naar een dergelijke methode scherpte de kritische houding van de auteur echter aan. We werden geconfronteerd met een veelheid aan benaderingen die telkens een ander aspect van eenzelfde gebouw behandelden, en tevens tot zeer diverse resultaten zouden kunnen leiden. Er werd dan ook een bewuste keuze gemaakt voor een veelzijdige analyse om de schaarse bronnen optimaal te kunnen benutten, en een rijkelijk beeld van de architecturale situatie in het verleden te bekomen. Zelden overstijgt een architecturale analyse echter het vormelijke aspect, terwijl de kennis van niet-vormelijke eigenschappen van de architecturale structuren (bvb. de dimensies) en het archeologisch bestand (bvb. de tafonomie) net onmisbare voorwaarden bleken om een uitspraak te formuleren over het verleden. Een veelheid aan betekenisvolle informatie blijft bijgevolg vaak onbenut. Door onze methode te benadrukken willen we dan ook pleiten voor een veelzijdige en vooral kritische architecturale analyse.

Tot slot dienen we te benadrukken dat de gaten in onze kennis van het verleden nog niet volledig opgevuld zijn. Een huis eist immers een belangrijke plaats op in het leven van een individu, maar het is zeker niet representatief voor alle aspecten van zijn leven, laat staan voor een ganse gemeenschap. De resultaten van ons onderzoek moeten geconfronteerd worden met alle andere elementen binnen het archeologisch bestand, via een veelheid aan benaderingen en invalshoeken, om de specifieke situatie van het verleden te kunnen benaderen. We beschouwen dit werk dan ook als een eerste stap over de drempel, waarbij we de beschermende muren van het woonhuis verlaten, om een blik te werpen op de complexe maar uitdagende historische realiteit.

ILLUSTRATIELIJST

Fig. 1: de bestudeerde sites.....	12
Fig. 2: architecturale niveaus en gepubliceerde datering. De donkere fases werden behandeld in het huidige onderzoek.....	13
Fig. 3: lengte en breedte muren.....	21
Fig. 4: Oppervlakte kamer en gebouw.....	21
Fig. 5: frequentie per muurdikte Tell Afis.....	26
Fig. 6: frequentie per muurdikte Chatal Hüyük.....	27
Fig. 7: frequentie per muurdikte Hama.....	28
Fig. 8: frequentie per muurdikte Ras Ibn Hani.....	29
Fig. 9: frequentie per muurdikte Tell al-Judaidah.....	30
Fig. 10: frequentie per muurdikte Tell Kazel.....	32
Fig. 11: frequentie per muurdikte Sarepta.....	33
Fig. 12: frequentie per muurdikte Tell Sukas.....	34
Fig. 13: frequentie per muurdikte Tyr.....	35
Fig. 14: totaal percentage muurdiktes.....	37
Fig. 15: totaal percentage muurdiktes.....	38
Fig. 16: grafiek totale verdeling kameroppervlaktes.....	43
Fig. 17: frequentie deuropeningen alle sites.....	45
Fig. 18: totale frequentie deuropeningen per site.....	46
Fig. 19: verspreiding gebruik bouwstoffen voor muren.....	64
Fig. 20: Schematische weergave van de typologie van McClellan 1997.....	92
Fig. 21: Schematische weergave van de typologie van Braemer 1997.....	98
Fig. 22: Schematische weergave van enkele courtyard-houses.....	100
Fig. 23: Schematische weergave van de analysemethode van Foucault-Forest.....	102
Fig. 24: schematische weergave van de typologie van Y. Shiloh.....	104
Fig. 25: Schematische weergave van de typologie van Braemer 1982.....	108
Fig. 26: overzicht gangbare typologieën voor de Late Bronstijd en IJzertijd in de Levant, en geattesteerde vormen binnen de dataset.....	119

Alle figuren werden door de auteur geproduceerd.

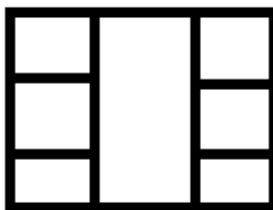
VERKLARENDE WOORDENLIJST

ASHLAR Goed gekapte stenen die bij het metsen (met cement of in droog steenverband) nagenoeg naadloos aaneensluiten. De stenen kunnen groot of klein zijn, en vlakke of ruwe zijkanten hebben⁴⁵⁷

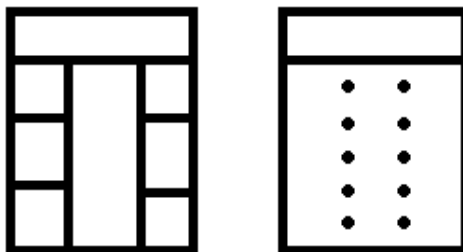
BREITRAUM Een rechthoekige kamer met een toegang langs het midden van één lange zijde⁴⁵⁸

CENTRAL-ROOM HOUSE Centrale rechthoekige kamer met zijvleugels langs de beide lange zijden (vaak bestaande uit meerdere kleine kamers)⁴⁵⁹

FOUR-ROOM HOUSE Centrale rechthoekige ruimte met een kamer langs één brede zijde, en zijvleugels langs de beide lange zijden (vaak bestaande uit meerdere kleine kamers)⁴⁶⁰

⁴⁵⁷ Voor een definitie en het gebruik van deze bouwstof in de Levant: WRIGHT 1985: 401-408.

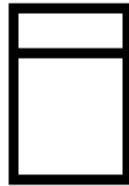
⁴⁵⁸ Voor een definitie en het voorkomen van deze vorm in de Levant: WRIGHT 1985: 130-131.

⁴⁵⁹ Deze term werd ontleend van de typologie door T. McClellan: McCLELLAN 1997. Zie bovendien de beschrijving van het *Mittelsaal Haus* door G.R.H. Wright: WRIGHT 1985: 133-134.

⁴⁶⁰ Deze term werd ontleend van de typologie door Y. Shiloh: SHILOH 1970; SHILOH 1973. Zie bovendien: Wright 1985: 134-136.

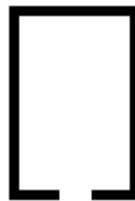
FRONT-ROOM HOUSE

Rechthoekige kamer met één of meerdere kamers langs één brede zijde⁴⁶¹

LANGRAUM

Een rechthoekige kamer met een toegang langs (het midden van) één brede zijde⁴⁶²

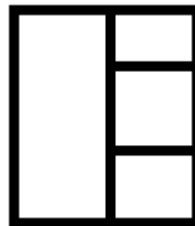

PISÉ

Constructietechniek voor de bouw van muren, waarbij grote klompen gemagerde klei met een onregelmatige vorm open worden geplaatst

SIDE-ROOM HOUSE

Centrale rechthoekige kamer met één zijvleugel langs één lange zijde (vaak bestaande uit meerdere kleine kamers)⁴⁶³

TANNUR

Kleine domestieke oven (meestal circelvormig) opgebouwd uit leem

⁴⁶¹ Deze term werd ontleend van de typologie door T. McClellan: McCLELLAN 1997.

⁴⁶² Voor een definitie en het voorkomen van deze vorm in de Levant: WRIGHT 1985: 129-130.

⁴⁶³ Deze term werd ontleend van de typologie door T. McClellan: McCLELLAN 1997.

INDEX

Access analysis:	16-17, 48, 51, 54, 66.
Tell Afis:	9-11, 22, 26, 40-41, 45, 50-53, 56-57, 59-60, 62, 69-80, 82, 88, 95, 109, 113, 116, 124-125.
Alalakh:	10, 91-93, 115-116.
Al Mina:	96-98.
Arad:	57.
Arameeërs:	10, 15, 52, 95, 124-125.
Ashdod:	103.
Tell al-Banat:	91.
Basalt:	56, 61, 63, 70, 72, 77, 79, 83, 114, 124.
Ras el-Bassit:	9-11, 57, 88, 94, 97.
Beer Sheba:	57.
Bît hilani:	17, 93-94.
Breitraum:	71.
Chatal Hüyük:	9, 11, 22, 27, 39-41, 45, 49-50, 52, 56, 59-60, 62, 65, 68, 71, 82, 94-95, 97-98, 109, 113, 115, 120-121, 125.
Emar:	9, 91-93, 109, 115.
Feniciërs:	10, 78, 95, 96.
Filistijnen:	103, 105.
Four-room house:	98, 100-101, 103-106, 109, 117, 122-123.
Tell Fray:	91.
Front-room house:	83, 92-97, 109, 115-116.
Gezer:	103.
Tell Hadidi:	91.
Halawa:	91, 93.
Hama:	9-11, 22, 28, 36, 39-41, 45, 47, 49-50, 52-54, 56-60, 62-63, 65, 71-72, 80, 83, 88, 94-96, 106, 109, 113-114, 116.
Hazor:	101, 104, 122-123.
Ras Ibn Hani:	9-11, 22, 29, 39, 41, 52, 57-60, 62, 73-74, 80, 83, 88, 109, 113, 116.

Izbet Sartah:	104.
Tell al-Judaidah:	9, 11, 22, 30, 36, 39, 41, 52, 56-57, 59-60, 62, 68, 75, 83, 95, 109, 113.
Kanaänieten:	103, 105.
Karkemish:	9-10.
Tell Kazel:	9-11, 22, 31, 36, 39-41, 45, 47, 49-50, 52-54, 56-57, 59-62, 65, 68, 71, 75, 80, 83-84, 89, 95, 109, 113-114, 116, 120-121, 124-125.
Langraum:	71, 89, 95-96.
LHIIIC:1b keramiek:	9, 74.
Tell Masos:	104.
Tell Mastuma:	94, 96-98, 109, 115.
Munbaqa:	91-92, 109, 115.
Pisé:	56, 63, 72, 83, 88.
el-Qitar:	91.
Sarepta:	9-11, 33, 41, 52, 57-58, 62, 68, 77, 80, 84, 89, 95, 97, 113.
Tell Sukas:	9, 11, 22, 34, 36, 39, 41, 45, 49, 52, 57, 60, 62, 68, 79, 84, 89, 97, 113.
Three-room house:	94, 96-97, 103-104.
Tille Hüyük:	97-98, 109.
Tell Tweini:	56, 88-89, 95, 109.
Tyr:	9, 10-11, 22, 35, 39, 41, 45, 52, 57, 60, 62, 71, 79-80, 85, 89, 113.
Zeevolkeren:	9, 15, 74.

AFKORTINGEN

AAAS	Zie AAS
AAS	Annales Archéologiques de Syrie, (tot 1966) (AAAS: Annales Archéologiques arabes Syriennes. Revue d'archéologie et d'histoire (Damascus 1951))
AASOR	Annual of the American Schools of Oriental Research
AfO	Archiv für Orientforschung
AoF	Altorientalische Forschungen (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients)
BASOR	Bulletin of the American Schools of Oriental Research
BJV	Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte
Cat.	Item catalogus
cm	centimeter
et.al.	<i>Et alii</i> , en anderen
EVO	Egitto e Vicino Oriente
Fig(s).	Figuur/Figuren
m	meter
n.C.	Na Christus
NMArb	Nationalmuseets Arbejdsmark, Kopenhagen 1928-1968
v.C.	Voor Christus
ZDPV	Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins

BIBLIOGRAFIE

- AFFINNI G. (2005) Area N1: Le fortificazione del Ferro I, in: S. MAZZONI et.al. (2005) *Tell Afis (Siria) 2002-2004*, Pisa, 85-90.
- AKKERMANS P.M.M.G. EN SCHWARTZ G.M. (2003) *The Archaeology of Syria, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (ca. 16,000-300 BC)*, Cambridge.
- ALEXANDERSEN V. (1978) Sūkās V: a Study of Teeth and Jaws from a Middle Bronze Age Collective Grave on Tall Sūkās, *Publications of the Carlsberg expedition to Phoenicia* 6, Kopenhagen.
- ALLISON P. (2004) Pompeian Households. An Analysis of the Material Culture, *Cotsen Institute of Archaeology Monograph* 42, Los Angeles.
- ANDERSON W.P. (1987) The Kilns and Workshops of Sarepta (Sarafand, Lebanon): Remnants of a Phoenician Ceramic Industry, *Berytus* 35, 41-60.
- ANDERSON W.P. (1988) Sarepta I, The Late Bronze and Iron Age Strata of Area II,Y, *Publications de l'Université Libanaise, Section des études archéologiques* II, Beyrouth.
- BADRE L. (1997) La Maison à Tell Kazel, Techniques de Construction, in: CASTEL C., AL-MAQDISSI M. EN VILLENEUVE F. eds. (1997) *Les maisons dans la Syrie antique du IIIe millénaire aux débuts de l'Islam, Pratiques et représentations de l'espace domestique, Actes du colloque international, Damas 27-30 juin 1992*, Beyrut, 9-14.
- BADRE L. (2006) Tell Kazel–Simyra: A Contribution to a Relative Chronological History in the Eastern Mediterranean during the Late Bronze Age, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 343, Beirut, 65-95.
- BADRE L., BOILEAU M-C., JUNG R. EN MOMMSEN H. (2005) The Provenance of Aegean- and Syrian-type Pottery found at Tell Kazel (Syria), *Ägypten und Levante* 15, 15-47.
- BADRE L. EN GUBEL E. (1999-2000) Tell Kazel (Syria): Excavations of the AUB Museum, 1993-1998, Third Preliminary Report, *Berytus* 44: 123-204.
- BADRE L., GUBEL E., CAPET E. PANAYOT N. (1994) Tell Kazel (Syrie) Rapport préliminaire sur les 4e- 8e campagnes de fouilles (1988-1992), *Syria* 71, 259-359.
- BADRE L., GUBEL E., AL-MAQDISSI M. EN SADER H. (1990) Tell Kazel (Syria): Excavations of the AUB Museum, 1978-1987, Preliminary Reports, *Berytus* 38: 9-124.
- BAINES J. EN YOFFEE N. (1998) Order, Legitimacy, and Wealth in Ancient Egypt and Mesopotamia, in: FEINMAN G. M. EN MARCUS J. eds. (1988) *Archaic States*, Santa Fe, 199–260.
- BEN-DOV M. (1992) Middle and Late Bronze Age Dwellings, in: KEMPINSKI A. EN REICH R. eds. (1992) *The Architecture of Ancient Israel, From Prehistoric to the Persian Periods*, Jeruzalem, 99-104.
- BIKAI P.M. (1976) *Tyre: Report of an Excavation, 1973-1974*, Ann Arbor.
- BOARDMAN J. (1964) *The Greeks Overseas*, Harmondsworth.
- BOUNNI A. EN LAGARCE J. (1997) Ras Ibn Hani, in: Meyers E.M. ed. (1997) *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East, Volume 4*, New York, 411-413.
- BOUNNI A., LAGARCE E. EN LAGARCE J. (1998) Ras ibn Hani, I, le palais nord du Bronze Récent :

- fouilles 1979-1995, synthèse préliminaire, *Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'archéologie du Proche-Orient: Beyrouth-Damas-Amman* 151, Beyrouth.
- BOUNNI A., LAGARCE E., LAGARCE J. EN SALIBY N. (1978) Rapport préliminaire sur la deuxième campagne de fouilles à Ibn Hani (Syrie), *Syria* 55, 233-290.
- BOUNNI A., LAGARCE J., LAGARCE E., SALIBY N. EN BADRE L. (1979) Rapport Préliminaire sur la Troisième Campagne de Fouilles à Ibn Hani (Syrie), *Syria* 56, 217-291.
- BOUNNI A., LAGARCE J., LAGARCE E., SALIBY N., BADRE L., LERICHE P. EN TOUMA M. (1981) Rapport préliminaire sur la quatrième campagne de fouilles (1978) à Ibn Hani (Syrie), *Syria* 58.
- BRAEMER F. (1982) L'architecture domestique du Levant à l'Age du Fer, *Protohistoire du Levant, éditions recherche sur les civilisations* 8, Parijs.
- BRAEMER F. (1997) Architecture domestique de l'Age du Fer en Syrie du Nord, in: CASTEL C., AL-MAQDISSI M. EN VILLENEUVE F. eds. (1997) *Les maisons dans la Syrie antique du IIIe millénaire aux débuts de l'Islam, Pratiques et représentations de l'espace domestique, Actes du colloque international, Damas 27-30 juin 1992*, Beyrut, 9-14.
- BRAIDWOOD R.J. EN BRAIDWOOD L.S. (1960) Excavations in the Plain of Antioch I, The Earlier Assemblages Phases A-J, *University of Chicago Oriental Institute Publications* 61, Chicago.
- BRETSCHNEIDER J., CUNNINGHAM T.F. EN VAN LERBERGHE K. (2001) A Phoenician Site at Tell Tweini, Jebleh in Syria, *American journal of archaeology* 105, 274.
- BRETSCHNEIDER J., CUNNINGHAM T.F. EN VAN LERBERGHE K. (2000) Gibala, The First Two Excavations 1999-2000, *Ugarit Forschungen* 31, 75-131.
- BRETSCHNEIDER J., DRIESSEN J. EN VAN LERBERGHE K. eds. (2007) Power and Architecture, Monumental Public Architecture in the Bronze Age Near East and Aegean, *Orientalia Lovaniensia Analecta* 156, Leuven.
- BRETSCHNEIDER J., AL-MAQDISSI M., VANSTEENHUYSE K., DRIESSEN J. EN VAN LERBERGHE K. (2005) Tell Tweini, Ancient Gibala, in the Bronze Age, *Agypten und Levante. Egypt and the Levant. International journal for Egyptian archaeology and related disciplines* 14, 215-230.
- BRETSCHNEIDER J., AL-MAQDISSI M., VAN LERBERGHE K. EN BADAWI M. (2008) Tell Tweini, Huit campagnes de fouilles Syro-Belges (1999-2007), *Documents d'Archéologie Syrienne, Damascus*, (in druk).
- BRETSCHNEIDER J. EN VAN LERBERGHE K. eds. (2008) In Search of Gibala, *Aula Orientalis-Supplementa*, Barcelona, (in druk).
- BRUSASCO P. (2004) Theory and Practice in the Study of Mesopotamian Domestic Space, *Antiquity* 78, 142-157.
- BUHL M-L. (1983) Sūkās 7: The Near Eastern pottery and objects of other Materials from the Upper Strata, *Publications of the Carlsberg expedition to Phoenicia* 9, Kopenhagen.
- BUNNENS G. ed. (2000a) Essays on Syria in the Iron Age, *Ancient Near Eastern Studies Supplement* 7, Leuven, 3-19.
- BUNNENS G. (2000b) Syria in the Iron Age, Problems of Definition, in: BUNNENS G. ed. (2000) Essays on Syria in the Iron Age, *Ancient Near Eastern Studies Supplement* 7, Leuven, 3-19.
- CAHILL N. (2002) *Household and City Organization at Olynthus*, Yale.
- CALLOT O. (1983) Une maison à Ugarit, études d'architecture domestique, *éditions recherche*

sur les civilisations 28, Parijs.

- CALLOT O. (1994) *Ras-Shamra – Ougarit X: La tranchée “ville sud”*. *Etudes d'architecture domestique, Editions Recherche sur les Civilisations*, Parijs.
- CAPET E. (2003) Tell Kazel (Syrie), rapport préliminaire sur les 9e-17e campagne de fouilles (1993-2001) du Musée de l'Université Américaine de Beyrouth, chantier II, *Berytus* 47, 63-121.
- CAPET E. EN GUBEL E. (2000) Tell Kazel: Six Centuries of Iron Age Occupation (c.1200-612 B.C.), in: BUNNENS G. ed. (2000) *Essays on Syria in the Iron Age, Ancient Near Eastern Studies Supplement* 7, Leuven, 425-457.
- CASANA J. (2007) Structural Transformations in Settlement Systems of the Northern Levant, *American Journal of Archaeology* 111, 195-221.
- CASTEL C. (1992) *Habitat Urbain Néo-Assyrien et Néo-Babylonien, De l'espace Bâti... A l'espace Vécu*, Parijs.
- CASTEL C. (2001) Naissance et développement d'une maison dans la “ville basse” orientale d'Ougarit (fouille 1936), in: YON M. EN ARNAUD D. eds. (2001) *Etudes Ougaritiques, I. Travaux 1985-1995, Ras Shamra – Ougarit XIV, Editions Recherche sur les Civilisations*, Parijs, 41-64.
- CASTEL C., AL-MAQDISSI M. EN VILLENEUVE F. eds. (1997) *Les maisons dans la Syrie antique du IIIe millénaire aux débuts de l'Islam, Pratiques et représentations de l'espace domestique, Actes du colloque international, Damas 27-30 juin 1992*, Beyrut.
- CAUBET A. (1992) Reoccupation of the Syrian Coast After the Destruction of the “Crisis Years”, in: WARD W.A. EN SHARP JOUKOWSKY M. (1992) *The crisis years: the 12th century B.C. From beyond the Danube to the Tigris*, Dubuque, 123-131.
- CECCHINI S.M. (1998) The Iron I-III levels, Architecture, Pottery and Finds, in: CECCHINI S.M. EN MAZZONI S. eds. (1998) *Tell Afis (Siria), Scavi sull'acropoli 1988-1992, The 1988-1992 excavations on the acropolis*, Pisa, 295-296.
- CECCHINI S.M. EN MAZZONI S. eds. (1998) *Tell Afis (Siria), Scavi sull'acropoli 1988-1992, The 1988-1992 excavations on the acropolis*, Pisa.
- CHITI B. (2005) Area E4b nord: Bronzo Tardo II-Ferro I, in: MAZZONI S. et.al. (2005) *Tell Afis (Siria) 2002-2004*, Pisa, 62-69.
- CIOLEK-TORRELLO R. (1984) An Alternative Model of Room Function at Grasshopper Pueblo, Arizona, in: HIETALA H.J. ed. (1984) *Intrasite Spatial Analysis in Archaeology*, Cambridge, 127-153.
- CIOLEK-TORRELLO R. (1985) A Typology of Room Function at Grasshopper Pueblo, Arizona, *Journal of Field Archaeology* 12, 41-63.
- CLARK D.R. (2003) Bricks, Sweat and Tears: The Human Investment in Constructing a “Four-Room” House, *Near Eastern Archaeology* 66, 34-43.
- COURBIN P. (1986) Bassit, *Syria* 63, Parijs, 175-219.
- COURBIN P. (1990) Bassit-Posidaion in the Early Iron Age, in: DESCOEDRES J-P. ed. (1990) *Greek Colonists and Native Populations, Proceedings of the First Australian Congress of Classical Archaeology, held in honour of Emeritus Professor A.D. Trendall, Sydney 9-14 July 1985*, Canberra, 503-510.
- CUTTING M. (2006) More than one way to Study a Building: Approaches to Prehistoric Household and Settlement Space, *Oxford Journal of Archaeology* 25, 225-246.
- CUTTING M. (2003) The use of Spatial Analysis to Study Prehistoric Settlement Architecture,

- DEPRAETERE D. (2005) *Archaeological studies on Graeco-Roman and late antique housing in Egypt, ongepubliceerde doctoraatscriptie*, Leuven.
- DORNEMANN R.H. (1997) Hama, in: MEYERS E.M. (1997) *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Oxford, 466-468.
- EHRICH A.M.H. (1939) *Early Pottery of the Jebel Region*, Philadelphia.
- EHRICH R.W. et.al. (1954) *Relative Chronologies in Old World Archaeology*, Chicago.
- ELSSCHOT W. (1969) *Kaas*, Amsterdam.
- FAIRCLOUGH G. (1992) Meaningful Constructions – Spatial and Functional Analysis of Medieval Buildings, *Antiquity* 66, 348-366.
- FAUST A. (1999) Socioeconomic Stratification in an Israelite City: Hazor VI as a Test Case, *Levant* 31, 179-190.
- FINKELSTEIN I. EN ZILBERMAN Y. (1995) Site Planning and Subsistence Economy: Negev Settlements as a Case Study, in: HOLLOWAY S.W. EN HANDY L. (1995) The Pitcher is Broken, Memorial Essays for Gösta W. Ahlström, *Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series* 190, Sheffield, 213-226.
- FINKELSTEIN I. (1988) *The Archaeology of the Israelite Settlement*, Jeruzalem.
- FOSTER S.M. (1989) Analysis of Spatial Patterns in Buildings (Access Analysis) as an Insight Into Social Structure: Examples from the Scottish Atlantic Iron Age, *Antiquity* 63, 40-50.
- FOUCAULT-FOREST CH. (1997) Modèles d'organisation de l'espace dans l'habitat du Bronze Moyen et de Bronze Récent en Palestine, in: CASTEL C., AL-MAQDISSI M. EN VILLENEUVE F. eds. (1997) *Les maisons dans la Syrie antique du IIIe millénaire aux débuts de l'Islam, Pratiques et représentations de l'espace domestique, Actes du colloque international, Damas 27-30 juin 1992*, Beyrut, 151-160.
- FRANKFURT H. (1954) *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, Londen.
- FUGMANN E. (1958) *Hama, fouilles et recherches de la Fondation Carlsberg, 1931-1938, II, 1, L'architecture des périodes pré-helléniques*, Kopenhagen.
- DE GEUS C.H.J. (1984) *De Israëlitische Stad*, Kampen.
- GRAHAME M. (1997) Public and Private in the Roman House: The Spatial Order of the Casa Del Fauno, in: LAURENCE R. EN WALLACE-HADRILL A. eds. (1997) *Domestic Space in the Roman World: Pompeii and Beyond, Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series* 22, Portsmouth, 137-164.
- GUBEL E. (1990) Tell Kazel (Sumur/Simyra) à l'époque Perse, *Transeuphratène* 2, 37-50.
- HAINES R.C. (1971) Excavations in the Plain of Antioch II, the Structural Remains of the Later Phases, Chatal Hüyük, Tell al-Judaidah, Tell Ta'ynat, *University of Chicago Oriental Institute Publications* 95, Chicago.
- HAMEEUW H. en JANS G. (2008) Les tombes de Tell Tweini du chantier A, in: BRETSCHEIDER J., AL-MAQDISSI M., VAN LERBERGHE K. EN BADAWI M. (2008) Tell Tweini, Huit campagnes de fouilles Syro-Belges (1999-2007), *Documents d'Archéologie Syrienne*, Damascus, (in druk).
- HAMILAKIS Y. (2002) What Future for the 'Minoan' Past? Re-thinking Minoan Archaeology, in: HAMILAKIS Y. ed. (2002) *Labyrinth Revisited. Rethinking Minoan Archaeology*, Oxford, 2-28.

- HANSON J. (1998) *Decoding Homes and Houses*, Cambridge.
- HILLIER B. EN HANSON J. (1984) *The Social Logic of Space*, Cambridge.
- HILLIER B. (1995) *Space is the Machine*, Cambridge.
- HODDER I. (1986) *Reading the Past, Current Approaches to Interpretation in Archaeology*, Cambridge.
- HODDER I. (1999) *The Archeological Process, An Introduction*, Oxford.
- HODDER I. (2000) Towards Reflexive Methods in Archaeology: The Example at çatalhöyük, *British Institute of Archaeology at Ankara Monograph 289*, Oxford.
- HOLLADAY J.S.JR. (1997) Syro-Palestinian Houses, in: MEYERS E.M. (1997) *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, New York – Oxford, 94-114.
- INGHOLT H. (1940) Rapport Préliminaire sur Sept Campagnes de Fouilles à Hama en Syrie (1932-1938), *Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Archaeologisk-Kunsthistoriske Meddelelser III*, 1, Kopenhagen.
- JAMIESON A.S. (2000) Identifying Room Use and Vessel Function. A case-study of Iron Age Pottery from Building C2 at Tell Ahmar, North Syria, In: BUNNENS G. ed. (2000) Essays on Syria in the Iron Age, *Ancient Near Eastern Studies Supplement 7*, Leuven, 259-303.
- KAMP K. (1993) Towards an Archaeology of Architecture: Clues from a Modern Syrian Village, *Journal of Anthropological Research* 49, 293-317.
- KAMP K. (2000) From Village to Tell: Household Ethnoarchaeology in Syria, *Near Eastern Archaeology* 63, 2, 84-93.
- KEITH BEEBE H. (1968) Ancient Palestinian Dwellings, *Biblical Archaeologist* 31, 38-58.
- KEMPINSKI A. (1992) The Middle and Late Bronze Ages: introduction, in: KEMPINSKI A. EN REICH R. eds. (1992) *The Architecture of Ancient Israel, From Prehistoric to the Persian Periods*, Jeruzalem, 97-98.
- KEMPINSKI A. EN REICH R. eds. (1992a) *The Architecture of Ancient Israel, From Prehistoric to the Persian Periods*, Jeruzalem.
- KEMPINSKI A. EN REICH R. (1992b) The Iron Age: Introduction, in: KEMPINSKI A. EN REICH R. eds. (1992) *The Architecture of Ancient Israel, From Prehistoric to the Persian Periods*, Jeruzalem, 191-192.
- KENT S. ed. (1990a) Domestic Architecture and the Use of Space. An Interdisciplinary Cross-cultural Study, *New directions in Archaeology*, Cambridge.
- KENT S. (1990b) Activity Areas and Architecture: an Interdisciplinary View of the Relationship between Use of Space and Domestic Built Environments, in: KENT S. ed. (1990) Domestic Architecture and the Use of Space. An Interdisciplinary Cross-cultural Study, *New directions in Archaeology*, Cambridge, 1-8.
- KHALIFEH I.A. (1988) Sarepta II, The Late Bronze and Iron Age Periods of Area II,X, *Publications de l'Université Libanaise, Section des études archéologiques II*, Beyrouth.
- KHALIFEH I.A. (1997) Sarepta, in: MEYERS E.M. (1997) *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Oxford, 488-491.
- KLENGEL H. (1984) Sumur/Simyra und die Eleutheros-Ebene in der Geschichte Syriens, *Klio* 66:1, Berlijn, 5-18.
- KLENGEL H. (1992) *Syria 3000 to 300 B.C., A Handbook of Political History*, Berlijn.

- KLENGEL H. (2000) The 'Crisis Years' and the New Political System in Early Iron Age Syria, some Introductory Remarks, in: BUNNENS G. ed. (2000) *Essays on Syria in the Iron Age, Ancient Near Eastern Studies Supplement 7*, Leuven, 21-30.
- KOEHL R.B. (1985) Sarepta III, The Imported Bronze and Iron Age Wares from Area II,X, *Publications de l'Université Libanaise, Section des études archéologiques II*, Beyrouth.
- KOLTSIDA A. (2007) *Social Aspects of Ancient Egyptian Domestic Architecture, BAR International Series 1608*, Oxford.
- LAGARCE J. EN LAGARCE E. (1995) Ras Ibn Hani au Bronze Récent, Recherches et réflexions en Cours, in: YON. M., SZNYCER M. EN BORDREUIL P. eds. (1995) *Le Pays d'Ougarit Autour de 1200 av. J.-C., Histoire et Archéologie, Actes du Colloque International Paris 28 juin-1er juillet 1993*, Parijs.
- LIVERANI M. (1990) *Prestige and Interest, International Relations in the Near East ca. 1600-1100 B.C.*, Padua.
- LLOYD S., WOLFGANG H. EN ROLAND M. (1972) *Ancient Architecture: Mesopotamia, Egypt, Crete, Greece*, New York.
- LOUD G. (1948) *Megiddo II, Seasons of 1935-39*, Chicago.
- LUND J. (1986) Sūkās 8: The Habitation Quarters, *Publications of the Carlsberg Expedition to Phoenicia 10*, Kopenhagen.
- AL-MAQDISSI M. (1997) Stratigraphie et Maisons à Hamah, Le Cas du Bronze Moyen, in: CASTEL C., AL-MAQDISSI M. EN VILLENEUVE F. eds. (1997) *Les maisons dans la Syrie antique du IIIe millénaire aux débuts de l'Islam, Pratiques et représentations de l'espace domestique, Actes du colloque international, Damas 27-30 juin 1992*, Beyrut, 135-150.
- MARGUERON J-C. (1980) Emar: un exemple d'implantation hittite en terre syrienne, in: MARGUERON J-C. ed. (1980) *Le Moyen Euphrate, zone de contacts et d'échanges*, Straatsburg, 285-312.
- MARGUERON J-C. (1997) Les Maisons Syriennes du Néolithique au Premier Millénaire, Quelques Remarques sur la Documentation et son Interprétation, in: CASTEL C., AL-MAQDISSI M. EN VILLENEUVE F. eds. (1997) *Les maisons dans la Syrie antique du IIIe millénaire aux débuts de l'Islam, Pratiques et représentations de l'espace domestique, Actes du colloque international, Damas 27-30 juin 1992*, Beyrut, 3-8.
- MAZAR A. (2000) The Temples and Cult of the Philistines, in: OREN E.D. ed. (2000) *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment*, Philadelphia, 213-232.
- MAZZONI S. ed. (1992a) Tell Afis a l'Età del Ferro, a cura di Steffania Mazzoni, *seminari di orientalistica 2*, Pisa.
- MAZZONI S. (1992b) Tell Afis e il Ferro I in Siria, in: MAZZONI S. ed. (1992) *Tell Afis e l'Età del Ferro, a cura di Steffania Mazzoni, seminari di orientalistica 2*, Pisa, 157-196.
- MAZZONI S. (1998) *The Italian excavations of Tell Afis (Syria): from chiefdom to an Aramean state*, Pisa.
- MAZZONI S. (2000) Syria and the Periodization of the Iron Age, a Cross-Cultural Perspective, in: BUNNENS G. ed. (2000) *Essays on Syria in the Iron Age, Ancient Near Eastern Studies Supplement 7*, Leuven, 31-59.
- MAZZONI S. et.al. (2005a) Tell Afis (Siria) 2002-2004, *EVO 28*, Pisa.
- MAZZONI S. (2005b) Tell Afis, The Survey and the Regional Sequence, in: MAZZONI S. ed. (2005) *Tell Afis (Siria) 2002-2004, EVO 28*, Pisa, 5-14.

- MAZZONI S., DEL VESCO P. EN SOLDI S. (2002) Tell Afis: Siria – 2000-2001, *EVO* 25, Pisa.
- McCLELLAN T. (1997) Houses and Households in North Syria, During the Late Bronze Age, in: CASTEL C., AL-MAQDISSI M. EN VILLENEUVE F. eds. (1997) *Les maisons dans la Syrie antique du IIIe millénaire aux débuts de l'Islam, Pratiques et représentations de l'espace domestique, Actes du colloque international, Damas 27-30 juin 1992*, Beyrut, 29-49.
- MEIJER D.J.W. (1989) Ground Plans and Archaeologists: On Similarities and Comparisons, in: HAEX O.M.C., CURVERS H.H. EN AKKERMANS P.M.M.G. eds. (1989) *To the Euphrates and Beyond, Archaeological Studies in Honour of Maurits N. van Loon*, Rotterdam, 221-236.
- NETZER E. (1992) Domestic Architecture in the Iron Age, in: KEMPINSKI A. EN REICH R. eds. (1992) *The Architecture of Ancient Israel, From Prehistoric to the Persian Periods*, Jeruzalem, 193-201.
- NEVETT L.C. (1999) *House and Society in the Ancient Greek World*, Cambridge.
- OLDENBURG E. (1991) Sūkās 9: The Chalcolithic and Early Bronze Age Periods, *Publications of the Carlsberg Expedition to Phoenicia II*, Copenhagen.
- OREN E. ed. (2000) *The Sea Peoples and their World: a Reassessment*, Philadelphia.
- PAPACONSTANTINO D. (2006) Identifying Domestic Space in the Neolithic Eastern Mediterranean, *BAR International Series* 1480, Oxford.
- PEDRAZZI T. (2005) Lo scavo dell'Area E4a: Bronzo Tardo II-Ferro I, in: MAZZONI S. et.al. (2005) *Tell Afis (Siria) 2002-2004*, Pisa, 56-60.
- PLOUG G. (1973) Sūkās. 2 : The Aegean, Corinthian and Eastern Greek pottery and terracottas, *Publications of the Carlsberg expedition to Phoenicia 2*, Kopenhagen.
- PRITCHARD J.B. ed. (1969) *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton.
- PRITCHARD J.B. (1988) Sarepta IV, The Objects from Area II, X, *Publications de l'Université Libanaise, Section des études archéologiques II*, Beyrut.
- PRITCHARD J.B et.al.(1975) Sarepta : a Preliminary Report of the Iron Age, Excavations of the University Museum of the University of Pennsylvania, 1970-72, *Museum Monographs*, Philadelphia.
- PUTZEYS T. (2007) *Contextual Analysis at Sagalassos: Developing a Methodology for Classical Archaeology*, ongepubliceerde doctoraatscriptie.
- REICH R. (1992) Building Materials and Architectural Elements in Ancient Israel, in: KEMPINSKI A. EN REICH R. eds. (1992) *The Architecture of Ancient Israel, From the Prehistoric to the Persian Periods*, Jerusalem, 1-16.
- RENFREW C. EN BAHN P. (2000) *Archaeology: Theories Methods and Practice, Third Edition*, Londen.
- RICHARDS J. EN VAN BUREN M. eds. (2000a) *Order, Legitimacy and Wealth in Ancient States*, Cambridge.
- RICHARDS J. EN VAN BUREN M. (2000b) Introduction: Ideology, Wealth and the Comparative Study of “Civilizations”, in: RICHARDS J. EN VAN BUREN M. eds. (2000a) *Order, Legitimacy and Wealth in Ancient States*, Cambridge, 3-12.
- RIIS P.J. (1948) *Hama, fouilles et recherches de la Fondation Carlsberg 1931-1938*, II, 3, *Les cimetières à crémation*, Kopenhagen.

- RIIS P. J. (1970) Sūkās. 1: The north-east sanctuary and the first settling of Greeks in Syria and Palestine, *Publications of the Carlsberg expedition to Phoenicia* 1, Kopenhagen.
- RIIS P. J. (1979) Sūkās. 6 The Graeco-Phoenician cemetery and sanctuary at the Southern Harbour, *Publications of the Carlsberg expedition to Phoenicia* 7, Kopenhagen.
- RIIS P.J., JENSEN J. EN BUHL M-L. (1996) Sūkās 10: The Bronze and Early Iron Age Remains at the Southern Harbour, *Publications of the Carlsberg Expedition to Phoenicia* 12, Kopenhagen.
- RIIS P. J. EN THRANE H. (1974) Sūkās. 3 : The Neolithic periods, *Publications of the Carlsberg expedition to Phoenicia* 3, Kopenhagen.
- ROUTLEDGE B. (2000) Seeing through Walls: Interpreting Iron Age I Architecture at Khirbat al-Mudayna al-'Aliya, *Basor* 319, 37-70.
- SAADÉ G. (1964) *Histoire de Lattaquié, Vol. 1, Ramitha, problèmes des origines*, Damascus.
- SADER H. (2000) The Aramaean Kingdoms of Syria, Origin and Formation Processes, in: BUNNENS G. ed. (2000) *Essays on Syria in the Iron Age, Ancient Near Eastern Studies Supplement* 7, Leuven, 31-59.
- SAPIN J. (1989) Peuplement et milieu de vie dans la vallée du Nahr el-Abrach (principalement à l'Age du Bronze), *Université Saint-Joseph. Faculté des lettres et des sciences humaines. Annales de Géographie* 3, 39-58.
- SCHAEFFER C.F.A. (1948) *Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie Occidentale* I, Oxford.
- SCHIFFER M.B. (1996) *Formation Processes of the Archaeological Record*, Salt Lake City.
- SHILOH Y. (1970) The Four-Room House. Its Situation and Function in the Israelite City, *The Israel Exploration Journal* 20, 180-190.
- SHILOH Y. (1973) The Four-Room House – The Israelite Type-House?, *EI* 11, 277-285.
- SHILOH Y. (1978) Elements in the Development of Town Planning in the Israelite City, *The Israel Exploration Journal* 28, 36-51.
- STIEGLITZ R.R. (1990) The Geopolitics of the Phoenician Littoral in the Early Iron Age, *BASOR* 279, 9-13.
- STIEGLITZ R.R. (1991) The City of Amurru, *Journal of Near Eastern Studies* 50, 45-48.
- THALMANN J.P. EN AL-MAQDISSI M. (1989) Prospection de la Troué de Homs, Les sites de la plaine du Akkar Syrien, *Contribution Française à l'archéologie Syrienne*, Damascus, 98-101.
- THRANE H. (1978) Sūkās. 4 : A middle bronze age collective grave on Tall Sūkās, *Publications of the Carlsberg expedition to Phoenicia* 5, Kopenhagen.
- TRIGGER B.G. (1990) Monumental Architecture: a Thermodynamic Explanation of Symbolic Behaviour, *World Archaeology* 22, 119-132.
- VENTURI F. (2005) Area E4b sud: bronzo tardo II-ferro I, in: MAZZONI S. et.al. (2005) *Tell Afis (Siria) 2002-2004*, Pisa, 69-76.
- VENTURI F. (2000) Le premier Age du Fer à Tell Afis en Syrie Septentrionale, in: BUNNENS G. ed. (2000) *Essays on Syria in the Iron Age, Ancient Near Eastern Studies Supplement* 7, Leuven, 505-536.
- VENTURI F. (1997) Mission archéologique de Tell Afis, Campagne 1996, *Orient express* 1997/1, 11-13.

- WAKITA S. et. al. (1995) Tell Mastuma: A Preliminary Report of the Excavations at Idlib, Syria, in 1994 and 1995, *Bulletin of the Ancient Orient Museum* 16, 1-74.
- WARD W.A. (1997) Tyre, in: MEYERS E.M. ed. (1997) *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Oxford, 247-250.
- WARD W.A. EN SHARP JOUKOWSKY M. eds. (1992) *The crisis years: the 12th century B.C. From beyond the Danube to the Tigris*, Dubuque.
- WEINBERG S. et.al. (1957) *The Aegean and the Near East, Studies Presented to Hetty Goldman*, New York.
- WEIPPERT H. (1988) Recensie van: BRAEMER F. (1982) L'architecture domestique du Levant à l'Age du Fer, *protohistoire du Levant, éditions recherche sur les civilisations* 8, Parijs, *Zeitschrift des Deutschen Palestina Vereins* 104, 171-174.
- WOOLLEY L. (1952) *Carchemish, Report on the Excavations at Jerablus on Behalf of the British Museum, Part III, The Excavations in the Inner Town*, Londen.
- WRIGHT G.R.H. (1985) *Ancient Building in South Syria and Palestine*, Leiden.
- WRIGHT G.R.H. (1992) *Ancient Building in Cyprus*, Leiden.
- YENER K.A. ed. (2005) The 'Amuq Valley Regional Projects Volume 1, Surveys in the Plain of Antioch and Orontes delta, Turkey, 1995-2002, *University of Chicago Oriental Institute Publications* 131, Chicago.
- YEIVIN S. EN AVI-YONAH M. (1955) *The Antiquities of Israel*, Tel Aviv.
- YON M. (1997) Kition in the Tenth to Fourth Centuries B.C., *BASOR* 308, 9-17.
- YON M. EN CALLOT O. (1995) Urbanisme et Architecture, in: YON M., SZNYCER M. EN BORDREUIL P. eds. (1995) *Le Pays d'Ougarit Autour de 1200 av. J.-C., Histoire et Archéologie, Actes du Colloque International Paris 28 juin-1er juillet 1993, Editions Recherche sur les Civilisations*, Parijs, 155-168.
- YON M. EN CALLOT O. (1997) L'habitat à Ougarit, in: CASTEL C., AL-MAQDISSI M. EN VILLENEUVE F. eds. (1997) *Les maisons dans la Syrie antique du IIIe millénaire aux débuts de l'Islam, Pratiques et représentations de l'espace domestique, Actes du colloque international, Damas 27-30 juin 1992*, Beyrut, 15-28.
- YON M., LOMBARD P. EN RENISIO M. (1987) L'organisation de l'habitat, in: YON M. ed. (1987) *Ras Shamra – Ougarit III: Le centre de la ville, 38-40e campagnes (1978-1984)*, *Editions Recherches sur les Civilisations*, Parijs, 11-128.
- YON M., SZNYCER M. EN BORDREUIL P. eds. (1995) *Le Pays d'Ougarit Autour de 1200 av. J.-C., Histoire et Archéologie, Actes du Colloque International Paris 28 juin-1er juillet 1993, Editions Recherche sur les Civilisations*, Parijs.
- ZIPF G.K. (1949) *Human Behaviour and the Principle of Least Effort*, Cambridge-Massachusets.